



111/80  
111/89  
111/23

# ШАРҚ

## МУМТОЗ ПОЭТИКАСИ

Ҳамидулла Болтабоев  
*талқинида*

Узб. 2  
89  
Ш-25

Ўзбек филология  
факултети  
KUTUBXONASI

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус  
таълим вазирлиги

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий  
университети  
Тошкент Давлат шарқшунослик институти

# ШАРҚ МУМТОЗ ПОЭТИКАСИ манбалари

Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ  
талқинларида

Биринчи китоб

Қайта ишланган ва тузатилган  
иккинчи нашри

Ўзбек филология  
факултети  
KUTUBXONASI

X

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»

Давлат илмий нашриёти  
Тошкент — 2008

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI  
505 DO'TAU  
AXBOROT-RESURS MARKAZI

---

ва турк тилидаги адабий-бадий, фалсафий тафаккур билан узвий алоқада, ҳамкорликда кечганлиги кундай равшан. Демак, мазкур ўқув қўлланмасининг айна шу тарзда ташкил топшиши теран лантиқий-илмий асосга эга.

Форобийдан тортиб то Фитратга қадар минг йилликда яратилган ғоят бой илмий-адабий манбаларни беришда мақбул йўл танланган — ҳам мумтоз поэтика табиатини, ҳам замонавий поэтика назарияси тажрибаларини назарда тутган ҳолда улар «Бадиий сўз табиати, шоирлик таърифи», «Сурат (шакл) ва маъно бирлиги», «Шеър тузилиши ва аруз илми», «Бадиий санъатлар», «Қофия илми», “Тил одоби, бадиий нутқ ва услуб” каби тизимларга солинган.

Мазкур манба ва талқинлар китоби камтарона тарзда «ўқув қўлланмаси», «мажмуа» деб аталса-да, айна пайтда жиддий илмий тадқиқотлар маҳсули ҳамдир. Ундаги муқаддима, боблар олдида берилган муаллифлар ҳақидаги мухтасар маълумот, мавзуга оид кенг талқин ва шарҳлар, китоб охиридаги батафсил изоҳлар, шунингдек, исмлар, асарлар, истилоҳлар кўрсаткичи юксак илмий савияда адо этилган. Ушбу китобдаги манба ва талқинлар ҳам мумтоз поэтика масалаларини, ҳам замонавий адабиёт назарияси муаммоларини теран тушунувчи назариётчи олим заҳматининг натижасидир.

Қўлингиздаги китобда жамланган мумтоз адабиётимиз поэтик тафаккури намуналари билан танишиб чиққанда табиий равишда қалбларда миллий ифтихор туйғуси жўш уради: ота-боболаримиз минг йиллар муқаддам жаҳон илғор адабий қарашларидан хабардор бўлганлар, айна пайтда, жаҳон адабий тафаккури хазинасига муносиб улуш қўшганлар. XXI асрда Оврўпа мамлакатларида яратилган ва яратилаётган замонавий руҳдаги энг янги адабиёт назарияси китобларидан ҳам айна шарқ мумтоз поэтикасига оид махсус боблар муносиб жой олмақда.

Умидимиз шулким, мазкур илмий мажмуада бошланган хайрли ишлар давом этади, уларнинг талқинлари янада такомиллаштирилади, манбалар таржимаси сайқал топади. Шубҳа йўқки, мамлакатимиз ташқарисида ҳам уларга қизиқиш, эҳтиёж ортади, табиийки, улар ўзга халқлар тилларига ҳам таржима этилади.

Муносиб тортиқ муборак бўлсин, азизлар!

**Умарали НОРМАТОВ**

---

---

## МУМТОЗ АДАБИЁТНИНГ БАДИИЙЛИК АСОСИ ВА ЛИСҚОННИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРИ

### *Бадиий сўз табиати*

Инсон кўзи билан кўрилган, ақлий ва ҳиссий идроки билан анланган борлиқ дунёнинг буюк соҳиби Аллоҳнинг яратувчанлик қудрати маҳсулидир ва шунинг учун ҳам Тангри таоло ҳукмидадир. Инсон жамики жамод (жонсиз нарсалар) ва махлуқотдан устун қилиб яратилган экан, унинг «шарифлиғи» тили, қалби ва ақли биландир. Мўъжиза ва ҳикматларнинг манбаи бўлган Қуръони каримда Яратганнинг ўзи шундай марҳамат қилади: «Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи *Ҳақ сўзга*) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Аллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва аёна ўшаларгина ақл эгаларидирлар!» (39:18). Бу ўринда СЎЗ — Каломуллоҳ маъносида кечса ҳам, унинг энг гўзали — Ҳақ сўзга эргашадиган зотларнинг Аллоҳ ҳидоят қилган кишилар сифатида улуғланиши, ушбу СЎЗ билан муқаррам бўлган Инсон сифатининг яна бир бор ортиши СЎЗ билан эканидадир. Эҳтимол, шу илоҳий сўз қудратидан (*“Иқро бисми роббика!”* - *“Аллоҳнинг номи билан бошлаб, ўқинг!”*)<sup>1</sup> унга буюк истеъдод ато қилингандир. Ҳазрат Пайғамбарга юборилган СЎЗ (Қуръони карим) нозил бўлиши учун яна бир Аллоҳнинг номини улуғловчи калима (*бисми роббика!*) керак бўлди ва ўшандагина унга юборилган сўзни таниш, ўқиш истеъдоди инсонга насиб қилди (*икро!*).

Сўз хусусида сўз кетганда, Жалолиддин Румийнинг “Сўз Ҳақнинг сояси... Инсонни соя ўзига тортар экан, унда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Ҳар нарсанинг асли — сўз... Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва “бўл!” дейиши билан бўлди... Сўз инсоннинг қиймати қадар қадрлидир”<sup>2</sup> каби қуръоний каломлар Сўзнинг нафақат муқаддас китоб ёки инсон шарифлигининг боиси, балки амалий ҳаёт меваси

<sup>1</sup> Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: 1992. — Б. 531.

<sup>2</sup> Жалолиддин Румий. Фиҳи ма фиҳи. / Ислом тасаввуфи манбалари. — Т.: Ўқитувчи, 2005. — Б. 186-191.

экани маълум бўлади. Жалолиддин Румийнинг ўз устозлари хусусида сўз кетганда, *“Аттор руҳ буд... мо бад аз Аттор омадим”* (Аттор руҳ эди... биз Аттордан кейин келдик) сўзларини эслаб, буюк мутасаввифнинг руҳи бўлган Фаридиддин Атторга сўз берамиз: *“Икки оламнинг асоси сўздир, чунки сўз Ҳақдан мужда бўлиб келди. Ахир арши аълода битилган “Лавҳу-л-маҳфуз” ҳам сўздир. Ҳамма нарса Сўзда ижод этилган ва Сўзга қайтади...”*<sup>3</sup> Ушбу иқрорнома Сўз ҳақидаги қарашларимизни бир оз бўлсин-да теранлаштириб, азал ва охират китоби “Лавҳу-л-маҳфуз” ҳам сўз билан ижод этилганини эслатади. Нафақат исломий манбаларда, балки жумла жаҳон китобдорларига нозил бўлган муқаддас битикларда сўзнинг мартабаси улуғ экани яқдил ифодаланган. Янги Аҳд китоби (Инжил)даги Юҳаннонинг биринчи мактубида шундай ёзув бор: *“Коинотнинг Тангриси Ўз неъматларида ягона эмас эди. Унинг ёнида ниятларини тушунадиган, бутун яралмиш махлуқларга бахт ато этишда Унинг қувончидан баҳраманд бўлган Зот бор эди: “Азалда Калом бор эди. Калом Худо наздида эди. Калом – Худо эди. Азалданок У Худода эди”* (Юҳ. 1, 1.2). *“У Ўз қудратли каломи ила коинотни асрайди”* (Ибр. 1,3)<sup>4</sup>. Демак, сўзни дунёнинг ибтидою интиҳоси деб билиш фақатгина мусулмон оламига хос бир руҳоний ҳолат эмас, балки барча яралмишлар томонидан фитрат этилган (яратилган) неъматларда улуғ калом сифатида акс этган. Мумтоз адабиётшуносликда сўз ҳақидаги қарашлар қадимги мажусийларнинг “Авесто” китобида, Ўрхун-Энасой обидалари таркибида ҳам бор. Лекин бевосита адабиёт оламига дохил фикрлар Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарининг муқаддимасидан бошланганини сўнгра эса “Қутадғу билиг”, “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарлари таркибида ҳам бадий сўз ҳақидаги қарашлар акс этганини мумтоз адабиётнинг бу ўлмас дурдоналари орқали сезгир кузатамиз.

Турк тилидаги илк бадий дoston “Қутадғу билиг”да сўзни санъат сифатида улуғловчи шундай жумлалар бор:

<sup>3</sup> Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. – Т.: Ёзувчи, 1994. – Б.11.

<sup>4</sup> Уайт Е. Улуғ оталар ва пайғамбарлар. Printed in Russia. – Б.9.

*Сўз ерга яшил кўкдан тушди,  
Сўзи туфайли инсон ўзини улуғ қилди.  
Улганлардан тирикларга мерос сўздир,  
Мерос сўзки, нафъи юздир.  
Сўзи яхши бўлса, кишининг юзи сувлидир (оқ бўлади)<sup>5</sup>.*

СЎЗнинг Аллоҳ томонидан нозил қилингани ва яшил кўкдан ерга тушиб, инсоннинг юзи бўлгани, инсон шарифлигининг боиси сўз экани, у тилга эътибор бериб, ўз нутқини гўзал сўзлар билан зийнатлаши лозимлиги Юсуф Хос Ҳожиб томонидан тил одоби ва нутқ гўзаллиги зикрида баён қилинади. Ҳазрат Алишер Навоий қалб кўзи очик шоир сифатида тавсиф берган Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асарида “сўз дурларини терган”, “таҳсинга лойиқ сўзларни қадрлаган” иждокорлар ҳақида фикр юритилади.

Араб тилида сўз санъатига бағишланган асарлар қадимдан, ҳатто жоҳилийя даври олимлари ишларида қайд этилган бўлса-да, бевосита уни Сўз санъати, яъни бадийлик маъносида қўллаш Форобийнинг машҳур “Китобу-ш-шеър” асарида кузатилади. Абу Наср Форобий бадий сўз табиати ҳақида “Каламу-ш-шеър ва-л қавофи” (“Шеър ва қофиялари ҳақида сўз”), “Китобу-л-хитоба” (“Риторика ҳақида китоб”), “Китобу-л-луғат”, “Китобун фи синоъати-л-китоб” (“Ҳаттотлик ҳақида китоб”) асарларида ўз мулоҳазаларини билдирган. Юқорида тилга олинган “Китобу-ш-шеър” асарида Арасту ҳакимнинг “Фи синоъати-ш-шеър” (“Поэтика”) асарида айтилган фикр-мулоҳазаларни шарҳлаб, юнон шеърлятига тааллуқли бўлган назарий муаммолар баён қилинади: “Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу худди ҳозирги замондаги баъзи шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Агар бир сўзни шеърда бошқа сўзга қофиядай қилиб қўйиб, олдинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни ярата олса, у ҳолда

<sup>5</sup> Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Қаюм Каримов. — Т.: Фан, 1971. - Б. 101.

одамда ҳузурбахш ҳолат пайдо бўлади. Бу санъат аҳли билан рассом санъатида қандайдир муносабат бор. Ўша иккала яратилган нарсада - уларнинг шаклларида ва мазмунларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик ҳамда фарқ бор. Аммо иккаласи ҳам одамлар тасаввури ва сезгиларида бир мақсадга, тақлид қилишга йўналтирилган бўлади” — деб изоҳлайди аллома Арасту ҳақимнинг мимесис назариясини<sup>6</sup>. Бу ўринда муаллими соний сўз санъати талқинида ўзига устози аввал санаган Арасту ҳақим сўзларини изоҳ қилиш билан чекланмайди, балки уни имкон қадар санъатнинг бошқа турлари, хусусан, рассомлик санъати билан уйғун ва фарқли жиҳатларини таъкидлаш орқали сўз санъатининг хос хусусиятларини ўз асарида кўрсатиб улгуради.

Унсуро-л-Маъолий Кайковус машҳур “Қобуснома” номли насихатномасининг алоҳида бир бобини шеър ва шоирлик таърифига бағишлаган: “Шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеър халқ учун ёзилади, ўзи учун эмас. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, тартибсиз шеър айтмагил. Ҳазални гўзал ва равшан ёзгил, мадҳда бақувват ва баландҳиммат бўлгил, ҳар бир одамга лойиқ сўз айтгил ва ҳар бир кишининг қадрига қараб шеър битгил”<sup>7</sup>. Бу донишманд бир маликнинг ўз фуқароларига ёки аллома отанинг фарзандларига берган ўғитигина эмас, балки сўз санъатининг жозиб талаб ва эҳтиёжларидан бохабар бўлган мутахассис олимнинг эътирофи сифатида ҳам қабул қилиниши мумкин.

Низомий Арузий Самарқандий “Чаҳор мақола” (ўзбек тилига “Нодир ҳикоятлар” номи билан таржима қилинган) асарининг “Шеър илмининг моҳияти ҳақида”ги бобида “Шоирлик шундай санъатки, бу санъат орқали ҳаяжонлантирувчи тушунчалар ҳосил қилинади ва татсирчан ўхшатишларни бир-бирига боғлайди. У шундай йўлда кичик маънони каттага, каттани кичикка айлантиради. Чиройли(к)ни хунук либосда кўрсатади, хунукни чиройли суратда

<sup>6</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. — Б. 119.

<sup>7</sup> Кайковус. Қобуснома. — Т.: 1982. — Б. 98.

жилвагар қилади...”<sup>8</sup> деб ёзади. Табиийки, бу ерда фикр сўзнинг бадийлик табиатига кўчади, шоирлик касб эмас, балки уста санъаткорлик эканини, хунукни жозиб бир тарзда жилвагар қилиш, кези келганда, гўзални хунук либосда тасвирлай билиш маҳорати унда ҳунар каби мавжуд бўлиши лозимлигини уқтиради.

Сайфи Саройининг “Гулистони би-т-туркий” асари таркибида “Шоирлар талқинида” деган махсус боб берилган бўлса, улуғ форс шоири Абдураҳмон Жомий “Силсилату-с-заҳаб” (“Тариқат силсиласи”) дostonида шеър санъати ҳақида: “дунёда қанчадан-қанча тил-сим бўлса, сўз унинг калити», «сўз сайқалигина дил зангини ювади” дейиш билан сўзнинг ҳиссий қудратинигина эмас, балки санъатнинг бир тури сифатидаги салоҳиятини таъкидлайди<sup>9</sup>. Навоийга қадар айтилган бу мулоҳазалар мумтоз адабиётшуносликда сўз қадрининг баланд бўлганлигини, бадий сўз санъат сифатида ҳам қадрланганлигини кўрсатади.

Алишер Навоий асарларидаги фикр теранлиги, озодин руҳ, мустаҳкам иймон, туйғулар нафосати ва ниҳоят, мукаррам ва улуғвор турк (ўзбек) сўзининг қудратини англамай туриб, маънавий йўлимиз қанчалик ёруғ ва равшан бўлмасин ундан дадилроқ одимлаш мумкин эмас. Улуғ адиб ўзигача мавжуд барча илоҳий-фалсафий-адабий илмларни изчил ўрганиб, уларни ўз асарларида мукамал бир суратда тартиблай олган эдики, зеро Навоий сўзлари бағридаги ҳикматни, дарду ҳасрат ва санъатни англаш ҳамда ўша буюк руҳий дунё ичига кириш учун унинг бадий сўз ҳақидаги қарашларини ўрганишимиз керак бўлади.

Ҳазрат Навоий “Хамса” муқаддимасида ва “Ҳайратул-аброр” дostonида сўз таърифига айрича боб бағишлаган. Унда сўзнинг барча маънолари, яъни Лавҳул-маҳфуз, Каломуллоҳ, инсон шарифлиги ва бадий сўз жиҳатларини қамраб олади. Навоий таърифида сўзнинг “*башар вужудининг сипехри (юлдузи), инсон зотининг*

<sup>8</sup> Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. – Т.: 1986. – Б. 47.

<sup>9</sup> Абдураҳмон Жомий. Танланган асарлар. – Т.: Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971 (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). – Б. 174.



жавҳари” эканлиги уқтирилади ҳамда назм таркиби ва наср тартиби сўз билан изоҳ қилиниши айтилади.

Мумтоз адабиётда сўзнинг муқаддас саналиши ва унинг асосида мукаррам бир санъат вужудга келиши сўзга Яратганнинг буюк мўъжизаси деган муносабатдадир. Чунки сўзга дунёнинг ибтидоси деб қаралиши сўз санъаткорлари ўйлаб топган ҳикмат эмас, балки Яратганнинг ҳукми билан эканини Навоийнинг талқини орқали аниқроқ илғаймиз:

*Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,  
Не жаҳонки, кави ила макон сўнгра.*

Жаҳонга аввал сўз келгани, ҳали жаҳон бор бўлмайд туриб, борлиқ ва маконга сўз келгани Қуръони карим оятларида ҳам мавжуд эди. Яралмиш дунё вужудга келишидан аввал “кун - ярал!” деган илоҳий сўз Яратганнинг қудратини рўёбга чиқарди:

*Чунки мавжуд бўлса нуктаи “кун”,  
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куҳун.*

Дунёнинг янгидан мавжудлиги, тўғрироғи, таваллудига “кун-ярал!” сўзи сабаб бўлдики, йўқса “куҳун” шаклидаги борлиқ дунёга айланармиди?!

Алишер Навоий эстетикасининг дастурига айланган «Инсоннинг гуҳари шарифлиғи», яъни яралмиш зотлар ичида мукаррам ва улуғлиги сўз билан («Сўз айладики, инсонни жудо ҳайвондин...») дейилишининг асоси шундаки, Сўз билан зийнатланган гўзал ва мукамал тарзда яратилган Инсон ўзининг энг гўзал сўзини, энг самимий ва табиий туйғуларини Яратганга бағишлайди, унга ҳамду муножотлар айтади, Холиқ билан юзма-юз мулоқотдагина (*Ҳадиси шарифга кўра «Намоз — мўъминнинг меърожи»*) юзага чиқариши табиий бир ҳолдир.

Аллоҳ сўзини танишдай истеъдод соҳиби қилиб яратилган шоир ўзининг гўзал ва улуғворлиги сўз билан эканлигини қайсидир маънода қайсидир даражада англагани учун ҳам уни ҳалқ қилган Холиқига сўз билан мурожаат қилади, ўзининг энг олий фикрлари, инсоний туйғулари ва илоҳий

кайфиятларини ўша сўзда ифода қилади. Яратган уни сўзга ошно қилганлигининг боиси учун ҳам Ҳазрат Навоий ёзади:

*Ки сўз зодаи табъи фарзанд эрур,  
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.*

Сўз табъ (истеъдод)нинг фарзанди бўлгандагина у жонга пайванд бўлади. Табъли фарзанд эса зода, яъни яралмишлар ичида эътиборлисидир. Шунинг учун ҳам ўзининг бутун истеъдоди сўз билан эканлигини англаган шоир ёзадики:

*Сўзни гар туз дедим ва оздим,  
Неки тақдир айладинг ёздим...*

*Кими ўлурда варақни нигор менга  
Қайда бор эди ихтиёр менга.*

*Ҳар не қилким вараққа ёзди бу кун,  
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун.*

Демак, шоирлик Ҳазрат Навоий талқинича, тақдир экан, у сўзнинг тузуклари - қоидаларини билиши, “кўз” орқали атрофга, дунёнинг боши ва охирига разм солиши ҳам зарурдир. Чунки сўз фақат ибтидо эмас, балки интиҳо ҳамдир, ҳатто интиҳогина эмас, бу икки кутб ўртасидаги мавжудлик белгисидир:

*Ҳар киши даҳр аро ҳаёт топиб,  
Сўнгра дам сўз ила нажот топиб.*

*Англа у сўзни нуктаи тавҳид,  
Ваҳдат аҳлида йўқ мунча тардид.*

*Бас, сени аввал ул қилиб зоҳир,  
Сенга ҳам аввал ўлди ҳам охир.*

*Авалу охиригга солғил кўз,  
Бил ҳам аввал сўзу охир сўз<sup>10</sup>.*

<sup>10</sup> Алишер Навоий. Ҳайрат-л-аброр. Мукамал асарлар тўплами (МАТ). 7-жилд. — Т.: Фан, 1991. — Б. 60.

Демак, Ҳазрат Навоийнинг СЎЗ ҳақида айтилган фикрларининг йиғиндиси сифатида Сўз — азал-абад китоби (*Лавҳу-л-маҳфуз*), Сўз — дунёнинг ибтидоси (*куи — ярал!*), Сўз — Куръони карим («Сўзга қулоқ тутиб...»), Сўз — инсонни инсонлатирувчи шарифлик белгиси («...*гуҳари шарифроқ йўқ ондин*») каби қарашлар силсиласидан фақат бадий сўз — нафис адабиётга даҳлдор маъноларинигина ажратиб олиб, уни ушбу мажмуа доирасида ўрганишга бурчлимиз.

Турк тилидаги адабиётшуносликка оид манбалар орасида сўз санъати ва унинг хусусиятларига доир нисбатан йирик манба Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» асаридир. Рисола беш қисмдан иборат бўлиб, *адабий тур ва жанрлар, аруз илми, қофия, шеър санъатлари ва муаммо илмига бағишланган*. XV асрнинг биринчи ярмида яратилган бу манба мумтоз адабиётшуносликнинг мавжуд кўпгина соҳаларини ўз ичига олгани учун ҳам бу мўътабар асарга нафақат бадийлик табиати, балки мумтоз адабиётшуносликнинг юқорида номлари зикр қилинган бўлимларини ўрганиш баробарида мурожаат қиламиз.

Бундан ташқари Фузулий, Амирий, Нодира, Оғаҳий девонларининг дебочаларида сўз санъати ва унинг улғувор хусусиятлари васф қилинган. Айрим ижодкорлар бадий асарлар ёки уларнинг дебочалари таркибида СЎЗ ҳақида сўз айтиш билан кифояланмай, бу борада алоҳида илмий-маърифий рисола битиб (шеъриний йўлда) ўз мулоҳазаларини англаганлар. Зокиржон Фурқат «Шоир аҳволи ва шеър муболагаси хусусида» асарида шеърнинг «қилу қоли», яъни сўзнинг таъриф ва тавсифи, *наср ва назм билан зийнатланган шакл-шамойили* ҳақида фикр юритилган.

— XX аср бошларига келиб дунёнинг барча борлиқ нарсаларига бўлган муносабатларнинг ўзгаргани каби сўз санъатига нисбатан ҳам қарашлар ўзгарди. Энди уни *табиатга тақлид* (Арасту), *объектив борлиқнинг субъектив ифодаси* (Ҳегел), *кишилар ўртасидаги туйғу етказиш воситаси* (Л.Толстой) деб билишлик билан чекланмай сўзнинг коммуникатив имкониятларини биринчи навбатга олиб чиқишлар бўлди. Гарчи ўзбек шоирлари

тилни *“воситаи робитаи олам миёндир”* (Аваз) деб атаган бўлса — да, Фарбдаги мавжуд қарашлар ўзбек назарий тафаккури тарзига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қўймади. “Танглайи мумтоз адабиёт анъаналари асосида кўтарилган” профессор Абдурауф Фитрат ҳам дастлабки асарларида сўз санъатининг қимматини унинг ҳиссий қувватидан излаган бўлса, 20-йилларнинг ўрталарига келиб ўз қарашларини оврўпача андозаларга сола бошлади. Шеърни *“каломи мавзуни муқаффа”* (ваззли, қофияли гап) дея таъриф қилган сўнгги араб шоирларидан фарқли равишда *“вази”* ва *“қофия”*си бўлган турли маънисиз сўзлар» йиғиндиси шеър бўлолмаслигини, шеърда *“кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини ўйнатғучи, миясини титраткучи, сезусини қўзгатғучи маънавий бир куч”* бўлиши зарурлигини уқтирди<sup>11</sup>. Шундай бир маънавий куч-қудратга эга бўлмаган сўз шеър бўла олмаслигини, унинг қадри вазн ва қофия билан безалишида эмас, балки ҳиссий таъсир қувватида эканини англатди. 1926 йилда тартиб берган *“Адабиёт қоидалари”* номли муаллимлар ва адабиёт ҳаваслилари учун ёзилган қўлланмасида бадий адабиётга шундай таъриф берди: *“адабиёт - фикр, туйғуларимиздаги тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан тасвир қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқдир”*<sup>12</sup>. Бу таъриф бирмунча соддароқ бўлиб кўрингани билан Шарқ мумтоз поэтикасидаги бадийлик хусусиятига доир фикрларни ҳам, Фарб фалсафасидаги компаративистик (мавжудлик белгилари асосида) қарашларни ҳам умумлаштиришга эришган қоидалардан бири сифатида кўринди.

Фитратнинг замондоши Шарқ фалсафий тафаккури тарихи ва назарий қарашларни ундан бир неча йил олдин *“марксча установка”*га солишга улгурган Абдурахмон Саъдий *“Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари”* қўлланмасида дастлаб *“Адабиёт сўзи араб тилидан олинган*

<sup>11</sup> Фитрат. Шеър ва шоирлик // Иштирокиюн. — 1919. — 24 июль.

<sup>12</sup> Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма. (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1995. — Б. 19.

*бир сўз бўлиб, «адаб» моддасидандир. Адаб сўзи эса тарбияшлик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши, кўркам муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ўз ичига олади*” дейиш билан унинг “одоби куллиёт” сифатидаги белгиларини ҳам, “*литература (литера — ёзмоқ) маъносидаги хусусиятини ҳам беришни унутмади: «адабиёт деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз*”. Бунинг натижасида “*мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, достон ва масалларга ўхшаш кишилик ижодларига айтиладир*” деган хулосага келди<sup>13</sup>.

XX асрнинг 30-йилларидан эса собиқ шўролар тазйиқи кучли ҳудудларда Шарқ мумтоз поэтикасидаги гўзал таърифлар ҳам, Ғарб фалсафасидаги қарашлар ҳам эскилик сарқити ёки буржуа идеологияси сифатида йўқсиллар зўравонлиги (пролетариат диктатураси) қаърига кириб, синфийлик ва партиявийлик деган кушандаларга дучор бўлди. Шарқ мумтоз адабиётининг зукко билимдони, зариф навоийшунос ва Фитратдай улуғ алломанинг шогирди Иззат Султон ҳам “Адабиёт назарияси” китобларида (илк нашри 1939, кейинги нашри 1980) бу маънавий бўйинтуруқдан халос бўла олмади.

Шарқ адабий-назарий тафаккурининг қарийб минг йилдан улуғроқ тарихига назар ташлаганда, бизга маълум бўлган назарий ҳодисалар, адабий қарашлар ва гўзал таърифларни бир мажмуага йиғишдан мақсад келгусида бу фикрият дурдоналаридан адабий хулосалар, назарий умумлашмалар яратиш орқали шу вақтга қадар ўзаро қарама-қаршиликда тушунтирилган дунёнинг икки қутби Шарқу Ғарбдаги адабий-назарий тафаккур дурдоналарини йиғиб, изчил бир тизимга солиш ва бунинг натижасида яхлит бир *адабиёт назарияси* яратмоқдан иборатдир. Шу ниятда ҳаракат қилаётган илм аҳллариغا Аллоҳ таоло сабру баракот ато этсин!

*Ҳамидулла Болтабоев, профессор*

<sup>13</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. — Т.: 1923. — Б. 32.

БАДИИЙ СЎЗ ТАБИАТИ, ШОИРЛИК ТАЪРИ

**АБУ НАСР ФОРОБИЙ**  
(873-950)

Арис дарёсининг Сирдарёга қуйилиш жойида Ўтзор қишлоғида туғилган. Форобда ўқиган, Шошда бўлган, Бухоро ва Самарқандда таҳсил олган. Араб мамлакатларида яшаган, Боғдозда фозиллар билан учрашган, Дамашқда вафот этган.

Форобий ўз даврининг мавжуд илм соҳаларига оид 160 дан ортиқ илмий рисодалар яратган. «Ихсо ал-улум ва-т-таъриф» («Илмлар санъати ва таърифлари») номли рисоласида ўттиздан ортиқ фан соҳасининг таснифи берилган. Тадқиқотчилар Форобий шуғулланган фан тизимлари фалсафанинг умумий масалалари, инсон билиш фаолиятининг фалсафа ва аниқ фанларга муносабати, материянинг миқдори ва ҳажми, материяни ўрганувчи, яъни табиий фанлар, ижтимоият, сиёсат ҳамда филология (илми адаб) каби йўналишларини аниқлаганлар.

Форобийнинг филологик тадқиқотлари «Каламу-ш-шеър ва-л-қавофи» («Шеър ва қофиялари ҳақида сўз»), «Китобу-л-хитоба» («Риторика ҳақида китоб»), «Китобу-л-луғат» («Луғатлар ҳақида китоб»), «Китобун фи-с-синоъату-л-китоб» («Хаттотлик ҳақида китоб») ва бошқалардан иборат. Булардан ташқари санъат соҳасида «Муסיқа китоби», «Муסיқа ҳақида сўз», «Катта мусиқа китоби», «Ритмлар ҳақида китоб», «Ритмлар таснифи ҳақида китоб» асарлари ҳам маълум.

Абу Наср Форобий Афлотун ва Арасту асарларининг шарҳловчиси сифатида ҳам машҳурдир. Айниқса, Арастунинг ўндан ортиқ илмий асарларига шарҳлар ёзгани маълум. Мана шундай шарҳлар орасида Арастунинг «Фи синоъати-ш-шеър» («Поэтика») асарига ёзилган шарҳи нафақат юнон олимнинг поэтикага доир таълимотини тушунтиришда, балки санъат ва адабиёт хусусидаги назарий билимлар соҳасида ҳам олдинга ташланган қадамдир.

---

---

## «ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»

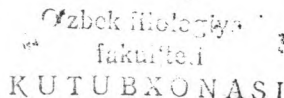
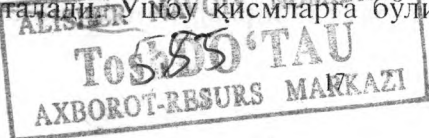
Бу ерда (келтираётган) мулоҳазалардан мақсадимиз ҳаким Арастунинг «*Фи синовати-ш-шеър*» («*Шеър санъати*») асарид<sup>1</sup> айтган фикр-мулоҳазаларни исботлаб кўрсатишдан, унинг маъноларига ишора қилишдан иборатдир. Зеро, бу орқали шеърий санъат билан ишқибозларнинг барчасини таништириш ниятидамиз. Шуниси ҳам борки, Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати у ёқда турсин ҳатто муғолата (*софистика*)<sup>2</sup> ҳақидаги мулоҳазаларини ҳам мукамал баён қилиб улгурмаган эди. Шунинг учун бу борадаги гапларнинг ҳаммасини ипидан-игнасигача муфассал қилиб, тартиби билан битмоқчи ҳам эмасмиз. Чунки «*Софистика санъати*»<sup>3</sup> асарининг охириги жумлаларида Арасту айтиб ўтган мулоҳазага қараганда, у бунинг сабабини аҳоли чинакамига ифодалаб бериши учун ўзидан олдин ўтганларнинг асарларига қабул қиладиган тартибга туширадиган ҳолда улар асосида янгиларини пайдо қиладиган бирор усул ва қонун-қоидалар топа олмаганига йўйган.

Ҳаким Арасту ўзининг шундай фазилати ва даҳоси билан тугатиб қўйишга жазм қила олмаган бир ишни биз ниҳоясига етказишга интилишимиздан кўра, бу санъатда фойда берадиган ва ҳозирги замонда учрайдиган қонун-қоидалар, мисол ва мулоҳазалар келтириш билан чеклансак яхшироқ бўлар эди. Модомики шундай экан, биз деймизки, лафз-сўзлар ё бирор маънони билдириши ҳам, билдирмаслиги ҳам мумкин; улар шу икки ҳолатнинг бирида бўлишдан ҳоли эмас. Маънони билдирадиган сўзлар бирор мулоҳазани ё англатади, ё англатмайди. Мулоҳазани англатадиганларининг қатъий жазмлилиги ва жазмсизи бўлади. Қатъийлари ё тўғри, ё ёлғон бўлади. Ёлғонларидан баъзилари эшитувчилар зеҳнига уни англатадиган маъно билан бирга ўрнашиб қолади, ваҳоланки, бошқалари унинг онгида нарсаларнинг ўхшаши-акси билан ўрнашиб қолади. Мана шу нарса *тақлидлар*<sup>4</sup> - шеърий мулоҳазалар саналади. Мана шу акс ўхшашликларнинг баъзилари энг мукамал бўлади, бошқалари нуқсонли эканини аниқлаш шоирлар, турлитуман тил ва луғатлардаги шеъриятни ўрганаётган маърифат

аҳлининг фикр доирасига киради. Лекин бундан ҳеч софистика билан акс тақлид икковини бир сўз деб ўйламас. Булар иккови ҳам баъзи сабабларга кўра бир-биридан бутулай фарқ қилади.

*Софистнинг*<sup>5</sup> мақсади билан *тақлидчининг*<sup>6</sup> мақсади бир-биридан фарқ қилади. Софист эшитувчини ғалатга ундаб, ҳақиқатга тўғри келмайдиган нуқсонли нарсаларни кўз олдига келтириб қўяди. Ҳатто у мавжуд нарсани номавжуд деб, номавжуд нарсаларни эса мавжуд деб тасаввур қилдиради. Тақлидчи бўлса нарса тасаввурининг тескарисини эмас, балки унга ўхшашини тасаввур қилдиради. Бу шундайки, ўз жойида жим турган киши шундай ҳолатга тушса, гўё ҳаракат қилаётгандай бўлади. Масалан, кемага минган киши кемадан тушиб қирғоқда қолганларга қараса, ёки ёз чоғида осмондаги ой ва юлдузларга тез юраётган булутлар остидан қаралса, шундай бўлади. Бундай ҳол одамларнинг ҳисларини чалғитади. Аммо кўзимизга ёки ялтироқ силлиқ жисмга қараган кишининг ҳоли худди шундай бўлади, унга назар ташлаб, ўша нарсаларга ўхшаш нарсани кўраётгандай туюлади, мулоҳазалар бошқа қисмларга ҳам бўлиниши мумкин. Хулласи калом, бу шулардан иборат: мулоҳаза ё қатъий, ё қатъий эмасликдан ҳоли бўлмайди. Бордию, агар у қиёсий бўлса, у ҳолда билқувват унинг табиатидан бўлади, ё бўлмаса билфеъл-ҳаракатидан бўлади. Бордию, агар унинг табиатидан бўлса у ҳолда ё истиқро (*индуктив*)<sup>7</sup> бўлади, ё бўлмаса мулоҳаза *тамсилӣ* (*аналогия*)<sup>8</sup> бўлади. Тамсил эса, кўпинча, шеър санъатида ишлатилади. Бундан аён бўлишича, шеърӣ мулоҳаза тамсил аналогияга киради.

Қиёслар ҳам, умуман олганда, мулоҳазалар ҳам бошқа турларга бўлиниши мумкин. Айтишларича, мулоҳазалар ё бутунлай рост, ё бўлмаса бутунлай ёлғон бўлиши ҳам мумкин. Ё бунинг тескариси ёки тўғри ва ёлғон меърида баббаравар бўлиши мумкин. Буткул рост мулоҳаза, ҳар сўз, *бурҳоний-исботли*<sup>9</sup> деб аталади. Борди-ю, унинг бутунлай рост томони кўпроқ бўлса, у ҳолда *жадалли - диалектик*<sup>10</sup> бўлади. Борди-ю рост ва ёлғон иккови тенг келиб қолгудай бўлиб қолса, у ҳолда *хитобий - риторик*<sup>11</sup> бўлади. Рост бутунлай камайиб бораверса, у ҳолда суфастойӣ - софистик бўлади, бутунлай ёлғон бўлса, у ҳолда уни ҳеч шубҳасиз, *шеърӣ*<sup>12</sup> деб аталади. Ушбу қисмларга бўлинишидан кўринишича,





Абу Наср Форобий.

шеърый мулоҳаза на исботли, на диалектик, на хитобий-риторик ва на софистикдир. Шу билан бирга, у *судужисмус-силлогизмга*<sup>13</sup> ёки унга қарам бўлган навъларнинг бирига бориб тақалади, яъни «қарам бўлган навълар» дейишимдан кўзланган мақсадим истиқро-индукция, мисол-аналогия, *фаросат-интуиция*<sup>14</sup> ва шунга ўхшаш нарсалар бўлиб, уларнинг мантиғи қувватида ўша қиёс — силлогизмнинг куч-қуввати бўлади...

Энди биз сенга айтсак, шоирлар чиндан туғма қобилиятли ва шеър битишга тайёр табиатли кишилар бўлади ва уларда ташбиҳ ва тамсилга лаёқатли яхши ишлайдиган бўлади. Бу хил шоирлар ё шеър навъининг кўп турида<sup>15</sup>, ё бир турида ижод қилишга лаёқатли бўладилар. Лекин бу хил шоирлар шеър санъатидан керак бўлганича хабардор бўлишавермайди, балки улар туғма қобилиятларининг яхшилиги билангина қаноат ҳосил қиладилар, уларнинг ўзлари мўлжалланган ҳозирликларига кўра иш тутадилар. Бундай шоирлар чинакам мусалжис-мулоҳазакор шоирлардан саналмайдилар. Чунки уларда шеър санъатини ўзлаштириб олиш учун камолот етишмайди ва бу санъатда турғунлик бўлмайди. Кимки, ундай одамнинг шеърини кўриб, у қобилиятли одам экан деб ўйлаган бўлса, бу шунинг учунки, унинг феъл-атрофида шоирларга хос бўлган турк - кўриниш мавжудлигидангина игондай мулоҳазага келинган. Ё бўлмаса, бу хил одамлар чинакамига шоирлар санъатини эгаллаган бўлишади, ҳатто шеър ижодига хос бўлган хусусиятлардан бирортаси ҳам у қайси шеър турига алоқадор бўлмасин, барибир, бу қонун-қоидалар ундан қочиб қутулолмайди. Улар шеърият санъатида қўлланиладиган ташбиҳ ва тамсилларни жудаям маҳорат билан ишлатадилар. Бу хил шоирлар чиндан ҳам қобилиятли шоирлар дейишга сазовордирлар. Ёки бўлажак шоирлар ўша юқорида айтиб ўтилган аввалги икки табақа шоирлар ва улар феълларига тақлид қилувчилар бўладилар. Булар ўша аввалги иккала табақа шоирлар йўли-ижодини ёқлайдилар. Бу турдагиларнинг ўзларида туғма шеърый табиат бўлмагани ҳолда, шеърый санъат қонун-қоидаларидан хабардор бўлмай туриб, ташбиҳ-ўхшатиш ва тамсил қабилар кетидан борадилар. Иўлдан адашадиган ва тоядиган шоирларнинг кўпчилиги<sup>16</sup> худди мана шу табақа шоирлар ичидан чиқади.

Энди биз сенга айтсак, ўша юқорида айтиб ўтганмиз уч тоифа шоирларнинг қар бири ижодда ё табиийлик, ё мажбурийликдан ҳоли бўлмайди. Бундай дейишдан кўзланган мақсадим шуки, бир шоир, кўпинча, мадҳияга ва ё бир яхши сўз айтишга табиатли бўлса, баъзан вазият ундан ҳажвий ва бошқа турда шеър айтишга ҳам мажбур қилиб қолади. Айтайлик, бир шоир шеърият навъларининг маълум бир навъида ижод қилиш санъатини танлаб олган ва ўзини шу хилдагина шеър ёзишга одатлантирган бўлса, баъзи ҳолларда, танлаб олмаган турларда ҳам шеър ижод қилишга тўғри келади, бу эса унинг учун ўзи ижод қилишга одатланган шеър турида нисбатан бошқа бир навда мажбурий битилган шеър бўлади. Бу мажбурият ё ички, ё тапқи сабаблар билан боғлиқ бўлади. Аммо шоирнинг энг яхшиси туғма шоир бўлгани саналади.

- - “Сўнгра шоирларнинг шеър ижод қилиш борасидаги аҳволи камолотга етишгани ва етишмагани жиҳатидан турлича бўлади. Бу эса ё гоя жиҳатидан, ё бўлмаса, мавзу жиҳатидан шундай бўлади. Аммо гоя жиҳатидан олган тақдиримизда улар шеърга баъзан ёрдам берса ҳам, баъзида унга ёрдам беролмай қолади. Бунга баъзан руҳий (нафсоний) кайфиятлар сабаб бўлади. Шунда ё руҳий кайфиятлар, устун келади, ё бўлмаса, баъзан ўзи унга муҳожирлигидан тушкунликка учраб, пасайиб кетади. Аммо бу бобдаги текширишларимиздан мақсад бу масаланинг ипидан-игнасиғача синчиклаб аниқлашдан иборат эмас, чунки буларнинг ҳаммаси ахлоқ ва руҳий кайфиятлар тавсифлари ҳамда улардан ҳар бирининг инсон руҳига алоҳида таъсири ҳақида битилган китобларда керагича баён қилинган. Аммо мавзу жиҳатидан олган тақдиримизда, кўпинча, бири иккинчисига ўхшайдиган икки нарса ўртасида ўхшашлиги мавжуд бўлади. Бунда аксар одамларга уларнинг яқинлиги кўриниб туради. Буларда шоирнинг етук ва етук эмаслиги ҳақидаги мулоҳаза ўша ўхшатишнинг ҳақиқатга яқин ё узоклигига боғлиқ бўлади. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, шеър санъатида энг орқада қолган шоир ҳам юқори даражада ажойиб шеър яратиши мумкин, ҳатто бу соҳада билагонлар ҳам унга тенг келадиган нарса (шеър) яратолмаслиги ҳам мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, бунга сабаб бахт ва тасодифнинг тўғри келишидан бўлади. Лекин ундай одам (қанчалик ажойиб шеър ёзган бўлмасин) бу ёзган шеъри билан у мулоҳазакор шоир

деган номга сазовор бўлмайди. Ташбихдаражалари ўзининг ўхшатишларига кўра турлича бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганимизда, ўхшатишнинг яқин ва муносиб бўлмоғи мавзуйга ҳам боғлиқ; ё бўлмаса, шоирнинг бу санъатдаги маҳоратига ҳам боғлиқ. Ҳатто шууста шоир бир-биридан узоқ бўлган икки нарсани, мулоҳазаларни орттириш билан бир-бирига мувофиқдек қилиб кўрсата олади. Бу эса шоирлардан яширин бўлмаган ҳоллардандир. Шу жумладан, шоирлар А билан Б ни ва Б билан Ж<sup>17</sup> ни бир-бирига ўхшатадилар. Чунки бунда А билан Б ни ўртасида яқин ва муносиб ҳамда маълум бўлган ўхшашлик бор. Улар сўз маъносини шунга буриб, ҳатто сомий-эшитувчи, муншид-ўқиб берувчиларнинг фикр-зикрини, гарчи улар ораси узоқ бўлса ҳам А билан Б ва Б билан Ж ўртасида бўлган ўхшашликдан огоҳлантирмоқчи бўладилар.

Бу санъатда шоирликнинг танланиши одамда жуда ҳам улкан бойлик саналади. Бу ҳудди ҳозирги замондаги баъзи бир шоирлар қилмишига ўхшаб кетади. Улар шундайки, агар бир сўзни шеърдаги байтга қофиядош қилиб қўйиб, оддинги байтда лозим бўлган нарсаларни ёки тасвирлаш ниятида бўлган нарсаларни бита олса, у ҳолда одамда жуда ажойиб хузурбахш ҳолат пайдо бўлади.

Биз яна шундай деймиз: бу санъат аҳли билан (уйга) нақл берувчи расом санъати ўртасида қандайдир муносабат бор. Булар иккаласининг санъатидаги моддаси турли-туман бўлса ҳам, аммо шаклда, яратилиш ва мақсадларда бир-бирига мос келади. Ёки айтишлик, ўша иккала яратилган нарсада, улар шаклларида ва мақсадларида бир-бирига мувозанат, ўхшашлик бор. Бу шундайки, шеър санъатини безайдиган нарсалар бўёқлар саналади. Буларнингиккови ўртасида фарқ бор, аммо иккаласи ҳам одамлар тасавури ва сезиларида бир мақсадга, тақдир қилишга йўналган бўлади.

Шоирлар санъати илмини ўрганувчилар фойдаланадиган умумий қонун-қоидалар мана шулардан иборат. Бу қонунларнинг кўпини (илмий нуқта назардан) текшириб чиқиб, мулоҳазалар билдириш ҳам мумкин эди, лекин бундай санъат соҳасида илмий текшириш беришдек нарсалар инсонни санъатнинг бир навъида бир томонлама мулоҳаза олиб боришга элтиши ҳамда бошқа навълар ва қарашлардан юз ўтиришга олиб келиши мумкин.

**ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ**  
(ХҒаср)

Асли исми Юсуф бўлган илк турк дostonнависи Болосогунда туғилган. Хос Ҳожиб (айрим манбаларда Юсуф Болосогуний) шоирнинг унвони бўлиб, унинг асари ҳукмдорга тортиқ қилингандан сўнг шундай номга сазовор бўлган. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари хижрий 462(1069-70)да ёзиб тугалланган «Қутадғу билиг» («Бахтлиланиш билими») бўлиб, муаллиф ўз асарини 18 ойда ёзиб тугатган. Асардаги тўрт рамзий қаҳрамон Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ҳудулмиш (ақл) ва Узгурмиш (қаноат) тимсоллари орқали Юсуф Хос Ҳожиб ўзining ижтимоий-сиёсий, адабий-фалсафий қарашларини ифода қилган.

Асар бизгача уч нусхада етиб келган бўлиб, биринчиси сақланиш ўрнига кўра «Вена нусхаси» деган ном билан юритилса ҳам, аслида Ҳиротда 1439 йилнинг 17 июнида котиб Ҳасан Ҳора Сойил Шамс томонидан уйғур ёзувида кўчирилиб тугатилган. Иккинчи нусха кўчирилиш ўрни, топилши ва сақланишига кўра «Қоҳира нусхаси» (Қоҳирадаги Ҳидув кутубхонасида сақланаётгани 1896 йилда маълум бўлган) деб номланади. Учинчи нусха — «Наманган нусхаси» номи билан илмга кирган бўлиб, 1923 йили Фитрат томонидан қўлга киритилиб, Тошкентга келтирилган. А.Кононовнинг аниқлашича, ушбу қўлёзма мавжуд нусхалар ичида энг мукаммалдир. У 6329 байтдан иборат, маснавий (арузнинг «мутақороби мусаммани маҳзуф») вазнида ёзилган.

Асардаги илмнинг хосияти, билим — бахт калити экани ва тил одоби хусусидаги қисмлардан нарчалар келтирилди.

*“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”дан  
ЙАНГЛУҚ АҒУРЛИҚИН ТАНУР-ЛАЙУР  
БИЛИГ БИРЛА (ИНСОННИНГ ҚАДРИ  
БИЛИМ БИЛАН БЕЛГИЛАНАДИ)*

Тўрутти ўзурди сечу йал(и)нлуқуғ  
Ангар берди эрдам билиг ўт уқуғ  
(Сечу, яъни ҳар ерда маълум Худо, инсонни яратди,  
Танлади, унга ҳунар, билим ва уқув берди).

Қўнғил берди ҳам ма йуритги тилиг  
Ўвут берди қилқ ҳам қилинчи силиг  
(Унга қўнғил берди, тилини йўриқ (равон) қилди,  
Андиша, хулқ ҳамда гўзал феъл ато қилди).

Билиг берди йанглук безуди бу кун  
Уқуш берди ўтру йазилди тугун  
(Билим берди (шу туфайли), инсон бу кун  
улуғликка эришди, Уқув берди, сўнг (шу туфайли  
берк) тугунлар ечилди).

Байаг кимка берса уқуш ўт билиг  
Ўқуш эзгуликка узатти алиғ  
(Худо кимга уқув, ақл-идрок, билим берса,  
У қўп эзгуликлар қилишга қўл узатади).

Билигни безуг бил уқушни улуғ  
Бу эчки безутур ўзурмиш қулуғ  
(Билимни буюк, уқувни улуғ бил,  
Бу иккиси танлаган бандасини улуғлайди).

Бу сўзка тануқи муну келди сўз  
Бу сўзни эшиттил сўзунг менда ўз  
(Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,  
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол:

Уқуш қайда бўлса улуклук бўлур  
Билиг кимда бўлса безуглук алур  
(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,  
Билим кимда бўлса, буюклик олади).

#### Қуталғу билип

Уқушлиғ уқар-ул билиглиг билир  
Билигли уқуғли тилакка тегир  
(Заковатли уқади, билимли билади,  
Билимли, заковатли тилакка етади).

Билиг маъниси бил неку тер билиг  
Билиг билса ўтру йирар эрда иг  
(Билим маънисини билгин, билим нима дейди:  
Билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқпашади).

Билигсиз киши барча иглиг бўлур  
Игиг эмламаса киши терк ўлур  
(Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,  
Дардни даволамаса, киши бот ўлади)

Йури эй билигсиз игингни ўта  
Билигсиз ўтин-сен э билга қута  
(Кел, эй билимсиз, дардинга даво қил,  
Билимсиз (бўлсанг)-тубансан, доно (бўлсанг) -  
бахглисан).

Уқуш-ул бурундук ани йетса эр  
Тилакка тегир ул туман арзу йер  
(Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга  
эриша олса, Тилакка етиб, туман орзуларга эришади).

Уқуш бўлса эрка кўр асги ўқуш  
Билиг билса ўтру бўлур эр кўшуш  
(Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи қатгадир,  
Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади).

Уқуш бирла ишлар қамуг иш кузуг  
Билиг бирла беглар бу булмиш ўзуг  
(Ҳамма (ҳам) иш-амалларни заковат туфайли бажаради,  
Беглар давр-давронга билим туфайли эришганлар)...

#### *КИТАБ ИЗИСИ ЎЗИНГА УЗР АЙУР (КИТОБ ЭТАСИ ЎЗИГА УЗР АЙТАДИ)*

Тилаким сўз эрди э билга бўгу  
Кезин келдачика ўзум сўзлагу  
(Тилагим сўз эди, эй билагон доно,  
Кейин келувчи(лар) учун ўзим айтадиган (сўзлар эди).

Юсуф Хос Хожиб

Уқуш келди ўтру айур бутру кўр  
Сўзунг бўлса йанглук сенга бўлға кўр  
(Заковат пеш келди, ишонарли қилиб айтади, кўр,  
Сўз(лар)инг янглиш-хаго бўлса, сен учун зарар бўлади)...

Йашил кўкдин инди йағиз йерка сўз  
Сўзи бирла йанглук ағир қилди ўз  
(Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди<sup>1</sup>,  
Сўзи туфайли инсон ўзини улуг қилди).

Киши кўнгли тубсуз тенгиз-тег турур  
Билиг йунжу сани тубинда йатур  
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,  
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

Тенгиздин чиқармаса йунжу киши  
Керак йунжу бўлсун керак сай таши  
(Денгиздан киши инжун чикармаса,  
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой топи<sup>2</sup> бўлсин (бефойдадир).

Йағиз йер қатиндақи алтун тап-ул  
Қали чикса беглар башинда туш-ул  
(Агар бўз ер қатидақи олтин тош  
қазиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади).

Ўилиглиг чиқармаса билгин тилин  
Йарутмаз анин билги йатса йилин  
(Билимли билимини тили орқали чиқармаса,  
Унинг билими йиллаб ётса (ҳам) ёритмайди).

Уқушли билигли эзи эзгу нанг  
Қали булсанг ишлат учуб кўкка тенг  
(Заковат (ва) билим - жуда эзгу нарса,  
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил).

Неку тер эшиттил бу эл кент бсги  
Уқушқа билигқа йетурмиш ўги  
(Бу эл ва кент беги нима дейди, эшитгин,  
Заковатга, билимга фаҳми етган (киши):

Ажун тутғуқа ер уқушлуғ керак  
Будун басғуқа ўт керак ҳам йурак

#### Қўтадгу билиг

(Жаҳон тутиш учун киши заковатли бўлиши керак,  
Халқни босиш учун ақл-фаросат (ва) юрак керак).

Уқуш бирла тутги ажун тутғучи  
Билиг бирла баста будун басғучи  
(Жаҳонгир(лар) заковат билан олам тутди(лар)),  
Халқни босувчи(лар) билим билан босди(лар)..

<...> Ўлугдин тиригқа қумару сўз-ул  
Қумару сўзи тутса асғи йуз-ул  
(Улган(лар)дан тирик(ларга) мерос сўздир,  
Мерос сўзи (яъни оталар сўзи)ни тутилса, нафи юздир)

Билигсиз қарағу турур белғулуг  
Е кўзсиз қарағу билиг ал улуг  
(Билимсиз муайян кўрдир,  
Эй нобино<sup>3</sup>, кўр, билимдан улуп ол).

Қиши кўрки сўз-ул бу сўз-ўк телим  
Йури эзгу сўзлуг кишиг ўг тилим  
(Кишининг кўрки сўздир, сўз эса талайдир,  
Кел, эй тилим, эзгу сўзли киши(лар)ни мадҳ қил.

Масал келди туркча мунар мензатур  
Ани сўзладим мен муну йанзатур  
(Бунга ўхшатадиган туркча масал бор,  
Бунга мослаб шу (масал)ни сўзладим):

Уқуш кўрки сўз-ул бу тил кўрки сўз  
Киши кўрки йуз-ул бу йуз кўрки кўз  
(Заковат кўрки сўздир, бу тилнинг кўрки сўздир,  
Кишининг кўрки юздир, бу юзнинг кўрки кўздир).

Тили бирла йанглук Ёўзи сўзлайур  
Сўзи йахши бўлса йузи сувланур  
(Инсон ўз сўзини тили орқали сўзлайди,  
Сўзи яхши бўлса, юзи сувланади (яъни обрў қозонади)..

#### **АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА (ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ\*)**

Бу Айтўлди айди сўз асғи телим  
Қали сўзлайу билса ўш бу тилим



**Юсуф Хос Хожиб**

(Ойтўлди айтди: Сўзнинг фойдаси (жуда) кўп,  
Агар бу тилим уни таърифлаб бера олса).

Йава сўз билигсиз тилиндин чиқар  
Билигсиз кишиг билга йилқи атар  
(Беҳуда сўз билимсиз тилидан чиқади,  
Билимсиз кишини доно йилқи<sup>11</sup> атайди).

Қдра қилки тенгсиз йава сўзлаган  
Йава сўз турур бу қара баш йеган  
(Жоҳилнинг одати тенги йўқ беҳуда сўзлашдан иборат,  
Қора бошни еган нарса беҳуда сўздир).

Йава сўзласа сўз неча йас қилур  
Агар сўзлайу билса асғи бўлур  
(Сўзни беҳуда сўзласанг, қанчадан-қанча зиён  
келтиради,  
Агар сўзлай билсанг, унинг фойдаси бўлади).

Қара қарни тўзса кўр уз-тег йатур  
Йава сўзка авнур ўзин семритур  
(Жоҳил қорни тўйса, ҳўкиздеқ ётади, кўр,  
Беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради).

Йеса тўзса йатса бу йилқи турур  
Бу йилқи тедукум бу қилқи турур  
(Еса, тўйса ва ётса - бу демақ йилқидир,  
Бу йилқи деганим унинг қилиқлари (учун)дир).

Билиглиг кишилар этўз йавритур  
Билиг бирла авнур жанин семритур  
(Донишманд кишилар ўз жисмларини койитадилар,  
Билим билан овуниб ўз жонларига ором берадилар).

Этўз улги барча бўғуздин кирур  
Бу жан улги чин сўз қулақдин кирур  
(Жисм (тана)нинг ҳиссаси бўғиздан киради,  
Жон (руҳ)нинг ҳиссаси эса чин сўз бўлиб, у  
қулоқдан киради).

Билиг белгуси кўр эки нанг турур  
Бу эки била эр қизил энг урур

#### Куталгу билиг

(Билимнинг белгиси икки нарсадир, кўр,  
Бу икки (наrsa) билан кишининг юзи ёруғ бўлади):

.. Бири тил турур кўр бириси бўғуз  
Бу эчки баса тутса асги ўқуз  
(Бири - тил, бири эса бўғиздир (нафсдир),  
Шу иккаласини тия билсанг, фойдаси дарё кабидир).

Билиглиг боғуз тилқа эркилг керак  
Бўғуз тил кўдазган билиглиг керак  
(Билимли, нафс (ва) тилга иродали бўлиши керак,  
Нафс (ва) тилни тиядиган киши билимли бўлиши  
керак)...

#### *АЙТЎЛДИ ЖАВАБИ ЭЛИГКА (ОЙТУЛДИНИНГ ЭЛИГГА ЖАВОБИ)*

Бу Айтўлди айди ўқуш сўз ул-ул  
Айитмади сўзлаб ирикса кўнгүл  
(Ойтўлди айтди: Сўзнинг кўпи шулдирки,  
Сўрамаган (сўз)ни сўзлаб кўнгилга тегса)<sup>6</sup>..

Бу аз сўз ул-ул ким айтмихқа ўз  
Жаваб берса сўзка йанут қилса сўз  
(Сўзнинг ози шулдирки, сўраганга киши  
Жавоб берса, сўзга (тенг) сўз билан жавоб қилса.

Мунгар менгзату айди шаъир сўзи  
Тили сўз била тузди ачти йузи  
(Шоир сўзини бунга ўхшатиб айтди,  
(У) тилини сўз билан беади, юзини очди [яъни  
хушрўй бўлди]:

Сўзуг йақши сўзла эзу сақну ўз  
Айитукга сўзла йана теркин уз  
(Ўзинг жуда ўйлаб сўзни яхши сўзла,  
Сўраганда сўзла, яна тезликда тамом қил.

Ўқуш сўз эшиттил телим сўзлама  
Уқуш бирла сўзла билиг бирла туз  
(Сўзни кўл эшитгин, лекин ортиқ сўзлама,  
Идрок билан сўзла, билим билан андазала)<sup>7</sup>...

## КАЙКОВУС (1021-1099)

Унсуру-л-Маълий Кайковус Касбий денгизининг жанубий қиргоғидаги Гилон қабиласидан бўлиб, унинг отаси машхур шоҳ Шамсу-л-Маъолий Қобуснинг ўғлидир. Қобус ўз даврида таназзулга юз тутган самавийлар хонадонини тиклашга уринди, бироқ бунга эришиши учун Маҳмуд ёрдами билан Табаристонни забт этиб, пойтахт қилган (унинг ҳузурда маълум муддат Беруний ҳам яшаган). Қобуснинг набираси ўз замонасининг илмий ҳукмдорларидан бўлиб, ўғли Гилонишохга бағишлаб «Насиҳатномаи Кайковус» асарини ёзди. Асарни машхур шоҳ бобосининг номи билан «Қобуснома» деб атади. Муаллифнинг бундан бошқа асарлари борлиги маълум эмас, «Қобуснома» 1083 йили Журжонда ёзилган бўлиб, 44 бобдан иборат.

Асар бобларининг мундарижасидан маълум бўлишича, муаллиф замонасининг фозил ва зукко кишиларидан бўлган. Нафақат подшоҳлик мансаби ва масалаларида, билим ва маданий-ахлоқий ишларда ҳам намуна бўла олган. Шунинг учун бўлса керак, «Қобуснома» 1432 ва 1705 йиллари турк тилига, 1786-87 йили уйғур, 1881 йили эса татар тилига таржима қилинган. Оврунда 1886 йилги русча ва французча, 1811 йилги немисча таржималари мазкур бўлган. Ушбу мажмуага 1860 йилда Огаҳий томонидан амалга оширилган таржима асос бўлди. «Қобуснома» фақатгина ахлоқий насихатнома бўлмай, унда бадиий ижод билан боғлиқ масалалар ҳам акс этганки, шу жиҳатдан у XI асрнинг адабий-назарий манбаси сифатида эътибор уйғотади.

«ҚОБУ СНОМА»дан

Шоирлик ҳақида

Эй фарзанд, шоир бўлишни истасанг, ҳаракат қилки, сўзинг осон ва фойдали бўлсин, англашилмайдиган, қийин сўзларни ишлатмагил, ўзинггина билиб, бошқалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, чунки шеърни халқ учун ёзиш керак ва ўзи учун ёзмайди. Бир хил вазн ва қофияга қаноат қилмагил, санъатсиз, тартибсиз шеър айтмагил. Шеър зарб ва шаклда *альғал*<sup>1</sup> бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлади. Шоирлик қондасига кўра (шеър ёзишда) санъатдан гофил бўлмагил. Масалан, шоирларнинг зарур усуллари шулар: *муҷонис* (*ўхшаши*), *музмар* (*яширин*), *мутобиқ* (*уйғун*), *мушокил* (*шаклдош*), *мулавван* (*бўялган*), *муташибиҳ* (*аллегорик*), *муқаррар* (*такрор*), *мувассал* (*уланган*), *мураддаф* (*радифли*), *мусаммат* (шеърнинг бир бандидаги қофия ва бошқа мисралардаги қофиядан фарққилади), *муқаттаъ* (*кесик*), *мусажжаъ* (*қофиядош*), *мутаъод* (*қарама-қарши*), *мувашиаҳ* (*безатишган*), *мустаар* (*кўчма маъноли*), *муҳаллаъ* (*бўртмоқ*), *мустиҳиёт* (*ўзгариши*), *муставий* (*равон*), *муздаваж* (*жуфт*), *мувоана* (*параллел*), *зулқофиятайн ражас мақлуб* (кўш қофияли мақгов шеъри) ва шунга ўхшашлар<sup>2</sup>.

Аммо сўзнинг юксак (ва таъсирчан) бўлишини истасанг, киноя, истеҳзоли гапни (кўп) сўзлама, мумкин қадар истиораларни ишлатгил. Маҳда истиорани ишлатгил. Агар ғазал ёзмоқчи бўлсанг осон, равон ва латиф сўзлар билан ёзгил ва машҳур қофиялар билан зийнатлагил, совуқ ва ёқимсиз қофияларни ишлатмагил, ошиқона ўз аҳволингни ва гўзал (ёқимли) сўзларингни қўлдан бермагил ва яхши масалларни ҳам қўлдан бермагил, шундай ёзсанг, юқори табақа ҳамда оддий халққа маълум бўлади ва сенинг шеъринг шуҳрат топади.

Оғир вазнда ва *арузда*<sup>3</sup> шеър ёзмагил, чунки аруз ва оғир вазн ёқимсиз қилиқли, совуқ (табиатли), латиф ва нозик маънилардан маҳрум бўлган одамлар учун яхшидир. Агар бирор киши шундай шеърни талаб қилса, ёзсанг бўлади. Аммо аруз, шоирлик, *тахаллус*<sup>4</sup> илмини ўрганиш билан шеър (ёзишни) ўргангил. Агар шоирлар орасида мунозара бўлса, ё бир киши сен билан кашфиёт ҳақида баҳслашиб

қолса ёки сени имтиҳон қилиб қўрса, енгилиб қолмагил, аруз доираларини<sup>5</sup>, уларнинг отларини, доиралардан пайдо бўладиган баҳрларнинг отларини билгил. Масалан, *ҳазаж, рамал, ҳазажси макфуф, ҳазажси ахраб, ражаси матвий, рамати мажнун ва мансух, ҳафиф, музореи ахраб, муқтазаб, мутақориб, қариби ахраб, мансуҳи кабири басит, мадид, комит ва вофир*. Буларнинг монандини ва бу баҳрларнинг барча аруз ва зарбларини билиб олгил. Мадҳия, ғазал ё ҳажв ёки марсия ёзмоқчи бўлсанг, сўзни мукаммал ишлатгил, сўзни нотаом ишлатмагил. Насрда ишлатилган сўзни назмда ишлатма, негаки наср - раият, назм подшо мартабасидадир. Агар бир нарса раиятга лойиқ бўлмаса, подшога ҳам лойиқ эмас.

Ғазални ғўзал ва равшан ёзгил, мадҳ ёзишда бақувват ва баландҳиммат бўл. Ҳар бир одамга лойиқ сўзни айтгил ва ҳарбир кишининг қдирига қараб шеърни билиб ёзгил. Агар одамда қахрамонлик бўлмаса, уни *шижоатли, баҳодир* деб мақтамагил. Агар одам белига пичоқтакмаган бўлса, унга, қилич билан шерни ўддирасан, найза билан *Бесутун*<sup>6</sup> тоғни тешасан, ўқни чумолининг қўзидан ўтказасан, демагил. Ҳар одамки, отга минмаган бўлса, унга сенинг отинг *Лулдулга*<sup>7</sup>, *Рахига*<sup>8</sup>, *Буроққа*<sup>9</sup> ўхшайди, демагил. Ҳар бир одамга муносиб сўзни айтгил. Аммо шоир мадҳ қилинувчининг табиатини ва унга қандай сўз маъқул бўлишини билиши лозим. Унинг хоҳишига лойиқ мадҳ қилгил. Шундан кейин унинг инъомидан қўнглинг хоҳлаганча қўз тутгил ва ҳимматингни паст тутмагил, ҳар бир масапада 5Бингни банда ва ўзгани ходим деб қўп айтмагил, агар мақтаган кишинг шу сўзга лойиқ бўлса, айтгил.

*Ҳажв*<sup>10</sup> қилишни одат қилмагилки, ёмон бўлади. Агар шеърда ёлгон ва муболагани яхши десалар ҳам, ёлгонни ҳаддан ошириб юбормагил, дўстларнинг ва халқнинг баланд мартабали эканини айтишни зарур деб билгил. Аммо ғазал ва марсияни бир хил услубда, ҳажв ва мадҳни ҳам бир хил услубда ёзмагил. Агар ҳажв ёзишни билмасанг, мадҳнинг тескарисини ёзгилки, бу ҳажв бўлади, марсия ва ғазални ҳам шундай қил. Ҳар хил нарса ёзмоқчи бўлсанг, ўз фикринг билан ёзгил, бошқаларнинг сўзини такрорлама, агар бошқаларнинг сўзини такрорласанг, қўнглинг очилмайди, шеър майдони сенга кенг бўлмас ва дастлабки шеър ёзган

#### Қобуснома

даражанга қолаверасан. Табиатинг очилиб, шоирликка кодир ва моҳир бўлганингдан сўнг, агар бирор ердан бирор ажойиб маънили сўз эшитсанг, сен шу сўзни маъқул кўдсанг, бу сўзни бошқа ўринда ишлатишни истасанг (шундай сўзни ишлатдим деб), такаббур бўлиб кетмагил, лекин бу сўзни ишлатмагил, агар шундай сўзлар мадҳца ишлатилган бўлса, сен ҳажвда ишлатсанг (маъқул бўлади), газалда бўлса, марсияда ишлатгил, чунки киши бу сўзни қаерда ишлатилганини билмасин.

Агар мақтовчини талаб қилсанг ёки бозор ишини қилсанг, қоғонинг солиқ, кийиминг ифлос бўлмасин, ҳамма вақт чехранг очиқ бўлсин, кулиб тургин. Нодир ҳикояларни, қулгили сўзларни ёд ол, чунки мақтовчининг олдида шоирнинг бундан бошқа чораси йўқдир.

### **НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАҲДИЙ (XI аср охири - 1160)**

Улуғ шоир ва адабиётшунос олимнинг исми Аҳмад ибн Умар, Низомий — шоирлик тахаллуси, аруз илмининг етук мутахассиси бўлгани учун қалам аҳли уни Арузий деб атаган. Асли Самарқанддан бўлиб, 45 йил Гур ва Бомийн (Афғонистоннинг шимолий ғарби) вилоятлари ҳукмдорларининг хизматида бўлган. Гур вилоятининг молики Аловуддин Ҳусайн Жаҳонсуд билан кўп ҳарбий сафарларда ҳам қатнашган, номи Низомий Ганжавий асарларида тилга олинади.

Низомийга шуҳрат келтирган асосий асар «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») бўлиб, 1157 йилда Бомийнда ёзилган. Ушбу асар ўзбек тилига «Нодир ҳикоятлар» номи билан ўғирилган. Китоб ҳамд, наът, муқаддима қисмларидан ташқари тўрт мақолани ўз ичига олгандир:

1. Дабирлик (котиблик) илмининг моҳияти ва етук дабир сифатлари.
2. Шеър илмининг моҳияти ва шоир салоҳияти.
3. Юлдузлар илмининг моҳияти ва мунажжсимлар салоҳияти.
4. Тиб илмининг моҳияти ва табиблар зарурияти.

Низомий талқинича, мамлакат ишларининг мустаҳкамлиги шоҳга, унинг номини (қасабаси, мулки, вилояти, лашкари, хазинаси) қолдириши даврига, унга шуҳрат баҳи этиши шоирга, турмуш тадбирларининг ўнгидан келиши мунажжсимга, бадан сўхати табибга боғлиқ. Шунингдек, агар илмдан баҳра топмаган, ҳар бир нуқтани ёд олмаган, ҳйр ҳақимдан бир ҳикмат эшитмаган ва ҳар адибдан бир санъат ўрганмаган дабирнинг сўзлари аъло даражага етмайди.

Асарнинг ҳозирга қадар сақланган 12 та қўлёзма нусхаси мавжуд бўлиб, шулардан икkitаси XIV асрга оид. Эрон олими Мирзо Муҳаммад Қазвиний асарнинг танқидий матнини 1909 йили нашр эттирган. Жаҳоннинг кўп тилларида таржима қилинган. Бу китобнинг Шарқ филологияси тараққиёти учун ҳам хизмати улугдир.

« ЧЛҲОР МАҲОЛА»  
(«Нодир ҳикоятлар»)дан

*Шеър илмининг моҳияти ва шоирнинг  
сапоҳияти ҳақида*

Шоирлик шундай санъатки, (шоир) бу санъат орқали хаяжонлантирувчи тушунчаларни ҳосил қилади ватаъсирчан *қиёсларни'* бир-бирига улайди. У шундай йўл билан, масалан, кичик маънони каттага, катта маънони эса кичикка айлантиради, чиройликни хунук либосда қўсатади, хунукни эса чиройли суратда жилвагар этади. Илҳом санъати билан ғазаб ҳамда ҳиссий қувватларни қўзғатади, натижада кишилар табиатида қайгу ёки хуррамлик пайдо бўлади. Бу эса улуг кишилар фаолиятида оламни тартибга солиб туриш учун хизмат қилади.

*Шоир ва шеърнинг қандай  
бўлиши ҳақида фасл*

Шоирнинг руҳи тоза, фикри кенг, таъби латиф, кўнгли тўғри ва зеҳни ўткир бўлмоғи лозим. У яна турли фанлардан хабардор бўлиши, ҳар хил одатлар билан таниш бўлмоғи керак. Чунки шеър ҳар бир илмда қўл келиши ва ҳар хил илм шеърда ифодаланиши мумкин<sup>2</sup>.

• Шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очиқ чехра бўлиши лозим. Шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши керак. Шеърдан қўзла-ниладиган катта мақсад ва улкан ният бу номни боқийлаштиришдир. Шеър ўқилмаса ва кўчирилмаса, бу мақсад ҳосил бўлмайди. Бу даражага етмаган шеърнинг таъсир қуввати бўлмайди. Агар шеър ўз боқийлигига эга бўлмаса, у қандай қилиб ўзга кишиларнинг номини адабийлаштириши мумкин!

Агар шоир ёшлик айёмида ва йигитлик давронида ўтмиш шоирларининг шеърларидан йигирма мингбайтни хотирасида тутмаса, замондошларининг асарларидан ўн минг байтни ёд билмаса, устодлар девонини пайваста



#### Нивоний Арузий Самарқандий.

Ўқимаса, сўзнинг нозик томонлари ва қийин жойларини қандай йўл билан ҳал этганликларини ўрганмаса бундай юксак даражага етолмайди ҳамда *шеър навълари*<sup>3</sup> ва йўллари унинг табиатида ўз ифодасини топмайди, шеърнинг саз ёки нуқсонли томонлари ақлнинг саҳифасида ўз аксини кўрсатмайди, сўзлари буюклик томон, таъби эса юксаклик сари майл этмайди.

Ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам, сўзлари эса раван бўлса, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади. Устод *Абулҳасан Сараҳсий Баҳромийнинг «Ғоят-у-арузайн» асарини ҳамда «Канзу-л-қофия», «Нақди маоний», «Нақди алфоз», «Сариқот» ва «Тарожим» китобларини*<sup>4</sup> муталаа қилади. У мазкур фаннинг ҳар бир турларини шу фанни яхши билувчи устод қўлидаўзи устодликдаражасига етмагунча, юқорида биз санаб ўтган устодлар каби унинг номи ҳам ҳаёт саҳифасида пайдо бўлмагунча таълим олади. У ўз ҳомийси ва *мамдуҳидан*<sup>5</sup> нимани олган бўлса, уларнинг номини адабийлаштириш билан ҳақини узади. Подшоҳ ҳам шоирлар унинг хизматида рўёбга чиқиб ва ўзи шоирнинг мақтовидан шухрат топиши учун улар тарбиясидан қўл тортмаслиги лозим. Агар шоир бу даражадан кам бўлса, унинг учун пул сарфлашга ва шеърларига илтифот қилишга ҳам арзимади, хусусан, агар у кекса бўлса! Мен буни қўп текшириб кўрганман, бу оламда қари шоирдан кўра бадтарроғини кўрмаганман, унга берилган пулдан кўра зое кетган пул бўлмайди. Эллик йил ичида ҳам мен айтган гапларнинг ростлигини билиб, шу даражага етолмаган нўнок киши қайси пайтда ега олади?!

Шоир ёш бўлса-ю, шеърлари яхши бўлмаса, аммо қобилиятли бўлса, унинг яхши шоир бўлишига умид қилса бўлади. Олийжаноблик қондаси бўйича, бундай шоирнинг тарбиясига киришиб вожиб, у ҳақда қайғуриш фарз, меҳрибонлик кўрсатиш шартдир! Подшоҳнинг олдида бадиха айтишдан кўра яхшироқ нарса йўқ! Бадиха билан подшоҳнинг қўнгли шод бўлади, мажлислари қизийди, шоир эса мақсадига етади. Бадиха айтиш ва тез шеър тўқиш билан сомонийлар сулоласи даврида Рудакий эришган бахтга<sup>6</sup> ҳали ҳеч ким эришган эмас!

**АДИБ АХМАД ЮГНАКИЙ**  
**(XIII аср)**

*Адабиётимиз тарихида Адиб Аҳмад номи билан из қолдирган бу ўзига хос шоирнинг ҳаёт саналари маълум эмас. Шунинг учун илмда унинг асари тил хусусиятлари ва айрим тарихий номлардан келиб чиқиб, XII-XIII асрларда яшагани ҳақида бир тўхтамга келинган.*

*Фарғона водийсининг Ўғноқ қишлоғида туғилган. Бизгача етиб келган ягона асари «Ҳибату-л-ҳақоийқ» («Ҳақиқат совгалари»)ни Фарғона ҳукмдори Дод Синоҳсолорбек Ҳабашийга бағишлаган.*

*Адиб Аҳмад Югнакийга Алишер Навоий катта ҳурмат билдириб, уни «Насойиму-л-муҳаббат» асарида таърифлаб кўрсатган. Асарнинг бизгача сақланган қўлёзма нусхалари XV асрда қўчирилган бўлиб, улар Истанбулда сақланади. Таълимий дoston сифати билан адабиёт тарихига кирган ушбу асар исломий адабиётнинг намунаси ҳисобланиб, унда Қуръони каримдаги оятлар ва Ҳадиси шариф ҳикматларининг шарҳи берилган. Шу билан бирга илм манфаати, илм ўрганиши ҳақида Пайгамбаримиз (с.а.в.) айтганлари, тил маданияти каби масалалар акс этган.*

*«Ҳибату-л-ҳақоийқ» асаридан Илм манфаати ва Тил одоби ҳақидаги айрим лавҳалар тавсия қилинди.*

**«ҲИБАТУ-Л-ҲАҚОЙИҚ»дан**

*АН-НАВЪУ-Л-АВВАЛУ ФИ МАНФАЪАТИ-Л-ИЛМИ ВА  
МА ЗАРРАТИ-Л-ЖАҲЛ  
(ИЛМ МАНФААТИ, ЖАҲОЛАТ ЗАРАРИ ҲАҚИДА)*

Биликтин айурман сўзумга ула  
Биликликка йа дўст ўзунгни ула  
(Билим ҳақида сўзлайман, сўзимга қулоқ сол, эй  
дўст илмни кишига ўзингни яқин тут).

Билик бирла билнур саъдат йўли  
Билик бил саъдат йўлини була  
(Билим билан саодат йўли очилади, (шунга кўра)  
илмни бўл, бахт йўлини изла).

Баҳалиқ динар ул биликлик киши  
Бу жаҳил биликсиз баҳасиз биши  
(Билимлик киши баҳолик динордир, илмсиз  
жоҳил киши қимматсиз емиш (мева)дир).

Биликлик биликсиз қачан тенг бўлур  
Биликлик тиши эр жаҳил эр тиши  
(Илмлик киши билан илмсиз одам қачон тенг  
бўлади, билимлик хотин киши - эр кишидир,  
билимсиз эркак - хотин кишидир).

Сўнакка йилик тек эранга билик  
Эран кўрки ақл ул сўнакнинг йилик  
(Сўнгақда<sup>1</sup> илик бўлиши лозим эканлиги каби эр  
кишига билим керакдир, эр кишининг кўрки  
ақлдир, сўнгакнинг кўрки эса иликдир).

Биликсиз йиликсиз сўнгак тек хали  
Йиликсиз сўнгакка сунулмас элик  
(Илмсиз иликсиз сўнгак каби бўшдир, иликсиз  
сўнгакка эса қўл урилмайди).

Билик билти бўлти эран белтулук  
Биликсиз тирикла йитук кўргулук

(Илмли кишиларнинг (номи) машҳур бўлди,  
билимсиз (кишилар) эса тириклайин ўлди ҳисоб ва  
бу унга кўргуликдир).

Биликлик эр ўлти ати ўлмату  
Биликсиз эсан эркан ати ўлук  
(Билимли киши ўлса ҳам, унинг номи ўчмайди,  
илмсиз кишининг ўзи ҳаёт бўлса ҳам, оти ўликдир).

Биликлик бйринга биликсиз мингил  
Тенгакли тенгади биликнинг тенгин  
(Билимликининг бири билимсизнинг мингига тенг,  
илмли кишилар илм-маърифатнинг қадрига етади).

Бақа кўргил эмти уқа синайу  
Не ненг бар биликгин асиғлик ўнгин  
(Энди ўзинг синаб, уқиб, боқиб кўр, билимдан  
фойдалирок қандай нарса бор).

Билик бирла алим йуқар йуқлади  
Биликни биликсиз узун не қилур  
(Билим билан олим юқорига кўтарилади,  
илмсизлик эса кишини тубанлаштиради).

Билик бил усанма бил ўл ҳақ расул  
Билик кимда эрса сиз арқанг деди  
(Билимли бўл, ҳеч қачон эринма, Ҳақ Расул(и)  
ким илмли бўлса, уни сиз мақтанг (қидиринг) деб  
айтди).

*ВА ЗАЛИКА ҚАВЛИҲИ АЛАЙҲИССАЛАМ  
УТЛУБУ-Л-ИЪЛМА ВА ЛАВ БИЙСИН  
(ИЛМ УРГАНИШ ҲАҚИДА [ЦАЙҒАМБАР]  
АЛА ЙҲИС САЛОМНИНГ АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик биликни эдраган бўпур  
Билик татгинг эй дўст биликлик билур  
(Билимли киши илмни фарқлайди, эй дўст, илм  
кадрини маърифатлм одам билади).

Ддиб Аҳмад Югнакий

Билик билдурур эрга билик қадрин(и)  
Биликни биликсиз узун не қилур  
(^лмнинг қадрини кишига билим билдирэди,  
маърифатни нодон, тубан киши нима қилади).

Биликсизга ҳақ сўз татиқсиз эрур  
Анга танд насихат асиғсиз эрур  
(Илмсизга тўғри сўз маъносиздир, унга ўғит-  
насихат фойдасиздир).

Не турлук ариқсиз арир йув деса  
Жаҳил йуб аримас ариғсиз эрур  
(Турли ювиксизларга (ифлос кишиларга) ювин  
деб буюрилса тоза бўлур, аммо жоҳил қанча  
ювинмасин пок бўлмайди).

*ҚОЛА РАСУЛИЛЛАҲИ САЛЛАЛЛОҲУ  
ЪАЛАЙҲИ ВА САЛЛАМ МА АЪЗА-Л-ЛАҲУ  
ЙУЖАҲЛУ ҚАТТА СОДАҚА РАСУЛИЛЛАҲИ  
(ТАНТРИНИНГ МЎЪЖИЗАЛАРИ ЖОҲИЛЛИКДАН  
ТИЙИЛИШ, ХУДОНИНГ РАСУДИГА СОДИҚ БЎЛИШ  
ҲАҚИДА ПАИҒАМБАР АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ  
АЙТГАНЛАРИ)*

Биликлик киши кўр билур иш ўзин  
Билиб этар ишни ўқунмас кен(д)ин  
(Билимли киши ўз ишини билиб қилади, билиб  
қилган ишига кейин ўкинмайди).

Не турлук иш эрса биликсиз ўнги  
Ўқунч ўл анга йўқ ўнг анда азин  
(Турли ишлар юз берса, билимсиз наздида ўнг  
кўринади, (бу) унга ташвиш, бундан бошқа чора  
(ўнг нарса) йўқ).

Биликлик кераклик сўзин сўзлайур  
Кераксиз сўзини кўмуб кизлайур  
(Билимли киши керакли сўзни сўзлайди, кераксиз  
сўзни кўмиб яширади).

Биликсиз не айса айур укматин  
Анинг ўз тили ўз башини йейур  
(Илмсиз киши нима гапирса, нодонлиги сабабли  
сўзлайди, шунинг учун унинг тили ўз бошини ейди).

Билик бирла билнур тураткан изи  
Биликсизлик ичра хайир йўқ деди  
(Яратган Тангри илм билан танилади, илмсизлик  
яхшилиқ келтирмайди, деган (гап бор).

Билик билмагандин бир анча бузун  
Ўз элгин бут этиб изим бу теди  
(Кўп кишилар илмсизликдан ўз кўлини бут қилиб,  
Тангрим бу, деди).

Биликлик сўзи панд-насиҳат адаб  
Биликликни ўтди ажам ҳам араб  
(Билимли кишининг сўзи ўғит-насиҳат, одобдир,  
шунинг учун илмчиларни араб, ажам олқишлади).

Таварсизга билги туганмас тавар  
Ҳисобсизга билги йарилмас ҳисаб  
(Молсиз фақир кишига унинг илми туганмас  
бойликдир, ҳисобсизга унинг билими ечилмас  
(очилмас) ҳисобдир)...

*АН-НАВЪУ-Л-АХИРУ ФИ АБЪАТИН  
МУТАФАРРИҚАТ ЙАШТАМИЛУ  
ФИ МАЪОНИН МУХТАЛИФАТ  
(ОХИРГИ БЎЛИМ: ТУР ЛИЧА МАЪНО  
БИЛДИРУВЧИ БАЙТЛАР ҲАҚИДА)*

Уқуб сўзла сўзни эва сўзлама  
Сўзунг кизла кезин башинг кизлама  
(Сўзни уқиб сўзла, шошиб (беҳуда) гапирма,  
сўзингни яшир, кейин бошингни яшириб юрма).

Минг эр дўстунг эрса ўкуШ кўмагил  
Бир эр душман эрса ана азлама  
(Мингта дўстинг бўлса, кўп кўрма, биргина  
душманинг бўлса, уни оз дема)...

Аяиб Аҳмад Югнакӣй

*ФИ ЁУЗРИ БИ- ТАМОМИ-Л-КАЛОМИ  
(ОХИРГИ СЎЗ (СЎЗНИНГ ТУГАЛЛАНИШИ САБАБЛАРИ))*

Битидим китаби маваъиз масал  
Ўқуса татир тил йемиш тек асал  
(Кишиларга ибрат, таълим берувчи, одобга  
чакирувчи бу китобни ёздим, ким ўқиса тили асал,  
мева егандай чучийди).

Ким эрса бу сўзга азинлар сўзин  
Тенгаса тенгади дурустка бадал  
(Ким бўлмасин бу сўзларни бошқалар сўзига  
алмашгирса, у унга дуруст (бошқалар сўзини)  
сўзни тингласин).

Адиб Аҳмад атим адаб пинд сўзум  
Сўзум мунда калур барур бу ўзум...  
(Отим Адиб Аҳмад, сўзим панд-насиҳат, сўзим  
бу дунёда қолиб, ўзим у дунёга кетаман)...

Анин уз эрур бу китаб бир сўзуг  
Тўдулаб кетурдум кемиштим йўзуг  
(Бу китоб шунинг учун ҳам нафисдирки, ҳар бир  
сўзни тўлатиб ёздам, кераксиз юзаки сўзларни ташладим).

Навадир сўзуг аз булур азл ўкуш  
Жўз атлас бўлур қиз учузи бўзуг  
(Бир кийимлик атлас қиммат, бўз арзон бўлгани  
каби қимматли сўз оз, ҳазил сўз кўп)...

Адиблар адиби фазиллар баши  
Гўҳаргин сўз аймиш азин сўз биши  
(Адиблар адиби, фозиллар боши гуҳар каби пухта  
сўз дурларини териб айтгандир<sup>5</sup>).

Уған раҳмат этсун бу саъат анга  
Йарин кўбса бўлсун йаранлар баши  
(Тангри шу соатда унга ёр бўлсин, Тангри  
қиёматда у ёронларга бош бўлсин)...

### **САЙФИ САРОЙИ (1321-1396)**

*Хоразм яқинидаги Қамшили қишлоғида туғилган. Олтин Ўрда давлатининг пойтахти Сарой шаҳрида яшаган, ҳаётининг сўнги йилларини Мисрда ўтказган ва у ерда вафот этган. Шоирнинг «Девон»и ҳалигача тўла ҳолда эълон қилинмаган. Унинг девонидан айрим намуналар 1926 йили Истанбулда chop қилинган «Турк адабиёти намуналари»да ■ берилган.*

*Бизгача шоирнинг адабий меросидан бир неча газаллари, қасида, қитъа, рубоийлари, “Сухайл ва Гулдурсун” достони (1394) ҳамда Саъдий Шерозий асарининг таржимаси “Гулистон би-т-турки” (1390-91) етиб келган. Айрим асарлари Истанбулда (1926) «Турк адабиёти намуналари»да берилган.*

*“Сухайл ва Гулдурсун” достони ўзбек эпик шеърляти тараққиётида ўз ўрнига эга. Достон халқ афсонаси «Гулдурсун» асосига қурилса-да, унда реал тарихий воқеалар, яъни Амир Темурнинг Хоразмга юриши ҳам акс этган.*

*«Гулистони би-т-турки» номли ушбу таржиманинг муқаддимасида шоирларни уч гуруҳга ажратиб, уларни булбул, зог ва тўти деб билади, у бчлан шоирлик табиати хусусидаги ўзига хос қарашларини баён қилган.*



### **“ГУЛИСТОНИ БИ-Т-ТУРКИ”дан**

Илиқ ёз кунларидан бир кунни бўстон ичинда, гуллар орасинда бир неча зариф олимлар билан ўтуруб, иншо илминдан баҳс қилиб, абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудим эса, ул олимларнинг улуси аруз илминдан бир мушкул байтнинг тақаттуъин' савол этти. Филҳол жавобин эшитиб айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофиқ насиҳатим бор, қабул қилсанг, хайрли бўлғай». Айттим: «Буюрунг». Айтти: «Шайх Саъдий “Гулистон”ин туркий таржима қилсанг, бир соҳибдаалат эр отина, мисраи ёдгорингжаҳонда қолсун деб». Ул азизнинг муборақ нафасин қабул этиб айттим: «...аммо қувватим заиф турур анинг қавий маънийларина».

Мен дағи Тапприға таваккул қилиб, ҳиммат белин рағбат эли билан боғлаб бошладим тамом бўлғай деб. Аммо бу китоб оғи ул сабадан «Гулистон» бўлдиким, ажойиб ҳикоёт ва ғаройиб насоиҳ<sup>2</sup> ва анвоъи латоиф билан мураттаб ва музайян бўлуб турур.

#### *Шеър*

Эй жаҳони илму устоди ҳунар,  
Маърифатнинг манбаи соҳибназар.

Гул тиласа хотиринг тўли<sup>3</sup> табақ,  
Бу «Гулистон»имдан ўқи бир варақ.

Гул жамоли бир неча кунда кечар,  
Бу «Гулистон» доимо кўнгул очар.

Ул ажойиб, ким ғаройиб мунда бор,  
«Хусраву Ширин» ичинда қанда бор?!

Бу латоиф боғи бўстони дурур,  
Булбули маъни гулистони дурур.

Бу сифатлар бирла кўзларга тўлуб,  
Не ажаб, бўлса масобиху-л-қулуб<sup>4</sup>.

Туркийга қайтиб ажамдан бу китоб,  
Маърифатга очти саккиз турлу боб.

Текма бир жонга муфаррах<sup>5</sup> бўлмаға,  
Текма хотирни мушарраф қилмаға.

Бу «Гулистон»га тамошо қилган эр, \*  
Дам-бадам маъни емишин тоза ер.

Жон қачон бўлғай «Гулистон»дин малул<sup>6</sup>,  
Чун кўружак шодмон бўлур кўнгул.

Хайр этиб бўлган маликлар номдор,  
Кетги кўйуб ҳар бири бир ёдгор.

Эйгу<sup>7</sup> оти қолса эрнинг яхшироқ,  
Сўнгра қолгинча тўли олтун равоқ.

Ёдгори қолса кимнинг эйгу от,  
Ўлмас ул эр кимда бўлса бу сифот,

Бу сифатли эр буқун хайри қасир,  
Миср ичинда бор бир ориф амир,

Эйгулуктур дам-бадам элга иши,  
Жоҳу давлат, фатҳу нусраттур эши.

Лутфу ахлоқу карам кони дурур,  
Эйгу оти доимо тилда юрур.

Дину дунё, давлати зоти шариф,  
Маърифатнинг маъдани ўзи шариф.

Бу «Гулистон» зийнати Тайхосбек,  
Ҳожибу-л-ҳужжоб<sup>8</sup> султона хос бек,

Ҳар бирига жон бекин элга ярар,  
Ўлтуриб ёргу<sup>9</sup> ёзарда қил ёрар.

Ҳақ таъоло давлатин қилсун зиёд,  
Динидин олсун танаъум<sup>10</sup> бирла дод.

Эй малак сурат, малик нусрат аён,  
Жуд<sup>11</sup> ичинда Ҳотами Тойи замон.

Бадри<sup>12</sup> давлат олама қутлу юзунг,  
Ким билик баҳри ўзунг, жавҳар сўзунг.

Биликли фориссан<sup>13</sup> ул арслон юрак,  
Ким букун ушгур сенга меҳтар<sup>14</sup> керак.

Сенсан ул лашкарда сафлар ўзган эр.  
Эрдаминда эрдамин кўргузган эр.

Кўрмалим ориф, назаринг жавҳарий,  
Дурри маънийга мубассир<sup>15</sup> муштарий.

Назм этиб кўркли дуолар зотингга,  
Тонг ҳадия културубман отингга.

Ул ҳадия бу китоб эрур муфид<sup>6</sup>,  
Жумла алфози тўлу маъни жадид,

Ўзина бўлуб муборак бу китоб,  
Доим олсун нафъ мундин шайху шоб.

Эйгу оти ёди бирла кўб замон,  
Тоза бўлсун бу «Гулистон»и жинон.

Бу «Гулистон» боғбони ул адиб,  
Ким Саройи Сайф эрур назми ғариб...

<...> Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,  
Кими булбулдурур, сўзда кими зог.

Кими тўти бикин чайнар шакарни,  
Кими лафзи билан ўртар дурарни<sup>17</sup>.

Кимининг сўзлари мавзуну ширин,  
Кимининг лойиқи ташрифу таҳсин.

Кими ўзганинг ашъорин меним дер,  
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер<sup>1\*</sup>.

Кими маъни куюб, лафзин тузатур,  
Кими вазнин бузуб, санъат кузатур.

Гулистони би-т-турки

Аларнинг уш бири Сайфи Саройи,  
Жаҳон орифларининг хоки пойи.

Ани сен жумла шоир камтари бил,  
Қамар юзга ҳамиша муштари бил...

<...> Бир насиҳат шартин ўш<sup>19</sup> қилдук баён  
Ким, истамас бўлса бизга не зиён.

Ул биликли ким,. эшיתיб иш этар,  
Ложарам<sup>20</sup> мақсудина осон етар.

Йўл учун озук ануқ<sup>21</sup> этмак керак,  
Чун бу манзилдан кўчуб кетмак керак.

Мунда дойим эйгулук эткан киши,  
Жаннат ичинда тамошодур иши.

Муддати ҳижрат эди юз тўқсон уч  
Иил эдиким, оз эди алимда куч.

Аввали шаввол эдиким, эй азиз,  
Хатм ўлди бу гулистонномамиз<sup>22</sup>.

Комил эр айб истамас, кўзлар ҳунар,  
Муддаи кўзлаб ҳунар, айбин кизар.

Дам-бадам бу ранж ичиндадур ҳасуд<sup>23</sup>,  
Кўргузар доим мурувват аҳли жуд.

Ё илоҳий, сен муродин бер анга,  
Ким бу мискинни дуо бирла анга.

Хайр уза тут бу китобат котибин,  
Раҳматинг бирлан ғаний эт соҳибин...

Қил назар Сайфи Саройи ёрлиға,  
Афв этиб ёзуқларини ярлиға<sup>24</sup>.

Ул қўюб кетти жаҳонда ёдгор,  
Бу гулистонни тари чун навбаҳор.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ  
(1414-1492)

Абдураҳмон ибн Низомиддин Аҳмаднинг таҳаллуси Жомий, нисбаси Нуриддин - нуру-л-миллати ва-д-дин (миллат ва диннинг нури) бўлиб, Ҳирот яқинидаги Жом шаҳрида туғилган. Таҳсилни Ҳиротдаги Низомий мадрасасида олган. Тасаввуфда Саъдиддин Кошгарийга мурид бўлиб, ўзига пир тутган. Жомий темурий султонлардан Шохруҳ Мирзо, Абулқосим Бобур, Абу Саъид ва Ҳусайн Бойқаро даврида яшаган. Жомийни Султон Ҳусайн Бойқаро, унинг ўғиллари ва Алишер Навоий ўзига пир-муриши деб билган.

Абдураҳмон Жомий катта адабий ва илмий мерос қолдирган бўлиб, юзга яқин асарлар битган. Навоий Жомийнинг 38 асарига тавсиф берган. Унинг «Ҳафт авранг» («Етти тахт») мажмуасига «Тухфату-л-аҳрор» («Нуронийлар тухфаси»), «Сибҳату-л-аброр» («Озодлар, яъни нафс қуллигидан ҳутулганлар тасбиҳи»), «Лайлову Мажнун», «Юсуфу Зулайҳо», «Хирадномаи Искандар», «Силсилату-з-заҳаб» («Тарихат силсиласи»), «Соломон ва Абсол» дostonлари киритилган. Шеърӣ асарлари асосида уч девон тузган.

Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз», «Рисолаи ҷофия», «Рисолаи музикӣ», «Рисолаи кабир дар муаммо» («Муаммога доир катта рисола»), «Рисолаи мутаваассит дар муаммо» («Муаммога доир ўрта рисола»), «Рисолаи сағир дар муаммо» («Муаммога доир кичик рисола»), «Рисолаи асғари манзума дар муаммо» («Муаммога доир кичик назмӣ рисола»), «Фавоиди зиёя» («Зиёлилик фойдалари»), «Сарфи форсии манзуму мансур» («Форсӣ назм ва насрнинг морфологияси») каби илмӣ-назарӣ рисолалари ҳам бор.

«Ҳафт авранг» таркибига кирган дostonларининг муқаддима ва хотималарида ёки алоҳида мақолатлар билан шеър ва шоирлик хусусида айтган фикрларидан ҳамда «Баҳористон»даги айрим назарӣ лавҳалардан фойдаланилди.

*СИЛСИЛАТУ-3-ЗАҲАБ*  
(«Тариқат силсиласи») достонининг  
биринчи дафтаридан

*УЛУҒ ШОИРЛАР ХОТИРАСИ*  
На хушдурки, бўлмиш улуғ шоирлар,  
Соҳибсухан ўз касбига моҳирлар.

Қалам билан кўп номлар тирилган<sup>1</sup>,  
Дафтарларга мадҳу санолар битган.

Жисман йўқдур гарчи улар дунёда,  
Номларидур аммо тирик ҳар жойда...<sup>2</sup>

Бу сўзларнинг хулосаси шундай экан бит:  
Абадийдир насру ашъор, эй оқил!

Сўз сайқали дил зангини йўқ этар,  
Сўз панжаси чигал тугунни ечар.

Тушса бошқа агарда бир мушқилот,  
Топилмаса ҳал этишга бир нажот,

Сўз қудратин ишга солсанг ўшал он  
Мушқулотинг бўлур, албатта, осон!

*СЎЗ ВА ҚАЛАМ ФАЗИЛАТИ ҲАҚИДА*  
...Гарчи қалам сўзга намоиш берур,  
Асли эса сўзга у фарзанд эрур.

Сўз очажак сир юзидан пардалар,  
Санъатидан зинда бўлур мурдалар.

Бўлса агарчанд суҳандон киши,  
Бўлмаса сўз юрмагусидир иши.

Сўз ила жўрлашса-да, сози анинг,  
Роҳатижон бўлғай овози анинг.

Абдурахмон Жомий

Гар фараз этсакки, нафас жонга банд,  
Сўзни нафас жони, бил, эй дилписанд.



Гар у нафас, тан эса жони сухан,  
Хўп ярашур бир-бирига жону тан.

Сўзда агарчанд туман нуқта бор,  
Ҳар бири бир инжу эрур беғубор.

Инжу эмас, инжудан афзал турур,  
Нуктасининг ҳар бири ноёб эрур,

Ҳарфи агар зер ўқулур ё забар,  
Аҳли зако олдидадир мўътабар...

Нуктаси гар дилда ҳувайдо<sup>4</sup> бўлур,  
Маънисига эл бари шайдо бўлур...

Соз элининг кайфу сафоси сухан,  
Кўкка етар созу навоси сухан.

Сўз зарини буйла маҳак<sup>5</sup> айлади..  
«Зар» сўзининг минатини тортмадим!

Бўлса тарози агар ул осмон,  
Палласига ою қуёш бир томон.

Палласининг ул бирига сўзни гар,  
Салмоғини билмоқ учун кўйсалар,

Ою қуёш палласи енгил кўчар,  
Лекин у сўз палласи оғир келар.

Сенда агар бўлса шу сўз гавҳари,  
Борма тилаб Жомий, бировлар сари.

Паст кишига эгма бошинг зар учун,  
Сўз гавҳари бор-ку ўзингда бугун.

*БАЛАНДПАРВОЗ, СЕРПАРДОЗ  
ШОИРЛАРГА ТАНБЕҲ*

Қофиясанч<sup>6</sup>- нуктадонлар токи дилга йўл топар,  
Хийра дилларнинг юзига рамз эпигин боғлашар.

Нукта майдонида жавлон этсалар борми, улар,  
Олам ичра кузгатурлар гулгула-овозалар.

Танни ташлаб, ҳар бириси бегумон бир жон бўлур,  
Тоғ кесиб, конлар очиб, дунё аро шоён бўлур.

Тоғ кесишлик жон узишликдир уларга касбу қор.  
Осмон саррофи<sup>7</sup> айлар бошларидан зар нисор.

Эй азизим, сенки қон оқизган экансан, яхши бил,  
Кон қазиб гавҳар олибсан меҳнат айлаб муттасил.

Ушбу коннинг гавҳари бир хил эмас, бер эътибор,  
Бўйла Уммон дурларининг қийматию, фарқи бор.

Гар асил гавҳар тиларсан кон дилига юз ўгир  
Яхшисин топсанг, яна ҳам яхшироғига югур!

Кимки хас бирла қаноат айласа у хас эрур  
Олийҳиммат бўлки, у олий тилакка еткурур!

Дилни пок этмай туриб, покизалик қилма ҳавас,  
Покиза дил шеъри ҳам покиза бўлғай ҳар нафас.

Поку нопок дил нишони бўлғуси сўздан аён,  
Чунки дилда ҳарна бўлса тил этар они баён.

Бир ўлимтик мурдаси тўсса ариқни ногаҳон,  
Соф зилол ҳам қўланса ҳидли бўлғай бегумон.

Тонг насими нофаларга<sup>8</sup> эсса ҳар жойда агар,  
Эл бўлур онинг муаттар ҳидларидан баҳравар<sup>9</sup>.



Шеър ўз номи билан ҳеч тенги йўқ гавҳар эрур,  
Балки гавҳардан нафосат бобида устун келур.

Сўз жаҳонгапта эса, маъни мусофир бир ғариб,  
Аммо зийрак зеҳндан турмас узокда эй ҳабиб.

Қофия чин шойисидек нодиру камёб эрур,  
Вазн эса ўйноқи сув тўлкинларини эслатур.

Шеър асли ҳар нечук ортиқча пардоздан йироқ,  
Мақтаниш кибру ҳаводан ҳолидир бошдан оёқ.

Топғусидир меҳнату ижод ила ҳусну жамол,  
Меҳнату санъатнинг мухлисидир ушбу навнихол.

Бир гўзалдирки, топибдир парвариш юз ноз ила,  
Йўқ чиройининг иши пардозу ҳам андоз ила.

Юзларига ҳол ярашғай, ҳаддан ортиқ тушмаса,  
Хол бўзар ҳуснини гар ўрни мувофиқ тушмаса.

Хол қўшиқнинг ҳам ўзига хос амал қонуни бор,  
Маъшуқа рухсорасида ўрнию мазмуни бор.

Ҳаддан ошган хол ярашмас нозаниларга сира,  
Ойга доғ тушган каби оппоқ юзин айлар қора.

Ҳамма айтилган бу сўзлар тўғрию, сен тингла боз,  
Барча ишлар бўлғуси асли муҳаббат бирла соз.

Бир муҳаббатки, фалакка чирмашур овозаси,  
Шул муҳаббатдан бўлур маҳкам суҳан шерозаси.

Бўлмаса гар Жомий, сенда шул муҳаббатдан нишон,  
Яхшиси сўз ҳақида очма бировга дoston.

Мардлар қалбида сўнмасдир муҳаббат машғали,  
Ишқнинг ўти - ҳақиқатда нафосат сайқали.

**АЛИШЕР НАВОЙЙ**  
**(1441-1501)**

Ушуг ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий асарларида адабий-назарий муаммолар кўплаб ўз аксини топган. Унинг «Ҳазойину-л-маоний» номи билан дунёга танилган чор девонининг дебочасида, «Хамса»нинг муқаддимасида, «Муҳокамату-л-луғатайн», «Лисону-т-тайр» асарларида ҳам адабиётнинг назарий жиҳатларини ўрганишга ва ўзининг адабий-эстетик қарашларини ифода қилишга интилиши бўлган.

Навоийнинг адабиётшунослик масалалари аке этган «Мажолисун-нафоис» тазкираси, «Мезону-л-авзон» исми назарий рисоласи кенг китобхонлар томонидан асрлар оша ўрганиб келинмоқда. Бундан ташқари «Муфрадот», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Хамсату-л-мутаҳаййирин» каби асарларида ҳам адабиёт, шоир ва шеърят масалаларига бағишланган мулоҳазалар аке этган.

Ҳазрат Навоий тасаввуф олими ҳамдир. Унинг «Лисону-т-тайр» асари сўфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридиддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган бўлса, «Насойиму-л-муҳаббат» Ҳазрат Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс...» йўлида етти юздан ортиқ шайх ва сўфийлар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир.

Ушбу мажмуага киритилган «Сўз таърифида», «Бир неча сўз ул маънида...» деб номланган назарий мувоҳасалар Алишер Навоий асарлари («Ҳайрату-л-аброр», «Назму-л-жавоҳир»)нинг 20 жилдлиги асосида тайёрланди.

### "ҲАЙРАТУ-Л-АБРОР" дан

Сўз таърифидаким, башар вужуди *ситехрининг*<sup>1</sup> кавокиби *жаҳонтоби*<sup>2</sup> ва инсон зоти *маъданиннинг*<sup>3</sup> жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларнинг бир-бири бирла *қирони*<sup>4</sup> яхши асар кўргузуридин ва *самин*<sup>5</sup> жавҳарларнинг бир-бирига *иқтирони*<sup>6</sup> *диллазир*<sup>7</sup> кўрунуридин, назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ.

Сўз гуҳарига эрур онча шараф,  
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.

Тўрт садаф *гавҳарининг*<sup>8</sup> дуржи ул.  
Етти фалак *ахтарининг*<sup>9</sup> буржи ул.

Боғчаи даҳрки юз тоза гул,  
Тоғти қаёнким назар этти қўнгул.

*Қатми адам*<sup>10</sup> гулшани ичра *нухуфт*<sup>11</sup>,  
Ғунчалар эрди бориси *ношуғуфт*<sup>12</sup>.

Чун бу насим эсди азал тоғидин,  
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.

Қайси насим улки эрур *гулфишон*<sup>13</sup>,  
Барги гулу настарин андин нишон.

Бу ики яфроғни қачон *зуфунун*<sup>14</sup>,  
Бир-бирига қўйса бўлур «*кофу нун*<sup>15</sup>»...

Даҳри муқайяд била озодаси,  
Борча эрур «коф» ила «нун» зодаси.

Зодасидан зода бўлиб беадад,  
Зодага ҳам волид ўлуб, ҳам валад,

Васф не нафъ ўлгай анга эл сўзи,  
Ҳар не сўз айтилса эрур чун ўзи,

Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,  
Ким танида руҳ, анинг толиби.

Борча кўнгил дуржи аро жавҳар ул,  
Борча оғиз ҳуққасида гавҳар ул.

Гар худ эрур ханжари пўлоди тил,  
Суфти доғи инжулари сўзни бил.

Тил бу чаманнинг варақи лоласи,  
Сўз дураридин бўлубон жоласи.

Сўздин ўлукнинг танида руҳи пок,  
Руҳ дағи тан аро сўздин ҳалок.

Тиргузуб ўлганни каломи *фасиҳ*<sup>22</sup>,  
Ўзига «жонбахш» лакаб деб *Масиҳ*<sup>23</sup>,

Боис ўлуб шаҳ сўзи бедодға,  
Тухмат ўлуб ўртада жаллодға.

Сўздин этиб ўтга азимат *Ҳалил*<sup>24</sup>,  
Сўз юкига ҳомил ўлуб *Жабраил*<sup>25</sup>.

Тенгрики, инсонни қилиб ганжи *роз*<sup>26</sup>,  
Сўз била ҳайвондин анга имтиёз.

Ғунча оғизлик санами нўш *лаб*<sup>27</sup>,  
Сўздин агар айласа, ҳомўш *лаб*...

Лаъли майи ақлни маст айласа,  
Маст неким, бодапараст айласа,

Сурат ила бўлса маҳи осмон,  
Сурати дивор ҳамон, ул *ҳамон*<sup>28</sup>...

Донаи дур сўзини афсона бил,  
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил.

Мунчаки шарҳ этти қалам сўзга ҳол.  
Насридадур, назмида бор ўзга ҳол.

Алишер Навоий

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,  
Айлар анинг назмини доно писанд.

«  
Ўрнида тишлар дури манзум эрур  
Чун сочилур киймати маълум эрур.

Варду шажар шоҳид эрур боқ аро  
Лек ўтун силкидадур тоғ аро.

Мунда паришонлиғи нохуш қилиб,  
Анда *мураттаблиғи*<sup>30</sup> дилкаш қилиб.

Навъи башар бошига рабби *гафур*<sup>31</sup>,  
*Кўйди тафовут билла тожи зухур.*

Шоҳки гулпанни бисот айлағай,  
Базм тузуб, азми *нишот*<sup>32</sup> айлағай,

Ҳар киши ўз пояси бирла мақом  
Тутса эрур анжуман ичра низом.

Эмдики май *зойил*<sup>33</sup> этиб хушни,  
Шаҳ ёнига торгги *човушни*<sup>34</sup>,

Кул бег ила тузди узун можаро,  
Қайда ҳаловат яна ул базм аро?

Арсада патранжни улким тўқар,  
Неча йиғоч порасидурким *ўқар*<sup>35</sup>.

Чунки биров ўлтурибон ҳар тараф,  
Терса бисот ичра ани икки саф.

Ҳар ён ики саф ики мисраъ киби,  
Тўрт саф ўлса, *ики матлаъ киби*<sup>36</sup>.

Ҳар бири бир турфа муаммо бўлуб,  
Оглар анинг зимнида пайдо бўлуб,

Фикри саҳиҳ элга бисотида от,  
Қилса паришонлиғ ўлуб анда мот.

Ҳайрату-л-аброп

Дафтари назмида *чу шерозадур*<sup>37</sup>,  
Гул варақи гулшан аро тозадур,

Узди чу шерозасини дафтари,  
Ел учурур ҳар варақин бир сари.

Назм анга гулшанда очилмоғлиғи,  
Наср қаро ерга *сочилмоғлиғи*<sup>38</sup>.

Бўлмаса *эъжоз*<sup>39</sup> мақомида назм,  
Бўлмас эди Тенгри каломида назм.

Назмида ҳам асл анга *маъни дурур*<sup>40</sup>,  
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.

Назми маъни анга марғуб эмас,  
Аҳли маоний қошида хўб эмас.

Назми ҳам сурат эрур хуш анга,  
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Ёраб ани халқ дил афрӯзи эт,  
Хаста Навоийга дағи рӯзи эт.

### **«НАЗМУ-Л-ЖАВОҲИР»дан**

Азизу ниёз гулчеҳралари юзидин бу навъ парда очар ва аларнинг зулфи сунбулларин чеҳралари гуллари узра сочарким, Ҳақ субҳонаҳу ва таолоким, инсонни сойири маҳлуқотдин мумтоз ва мажмуи офаринишга сарвар ва сарафроз<sup>1</sup> қилдиким: «Валақад карамно бани Одама»<sup>2</sup> (ояти) каримаси андин мухбирдурур, «Ва лақад халақно ал-инсона фи аҳсани тақвими»<sup>3</sup> анга мушъир. Муига жиҳат шарафи нутқ ва мақол эрди ва мужиби лутфи қаломи фарҳунда маол<sup>4</sup>. Ҳар ойина бу жавҳари жонбахш башар хилқати конидин ва бу дулуи равонбахш инсон вужуди уммонидин зоҳир бўлмаса эрди - Исо<sup>5</sup> била маркаби аросида не тафовут ва Солиҳ<sup>6</sup> била ноқаси ўртасида не муғоярат бўлғай<sup>7</sup> эрди.

Рубоия:

*Сўздурки нишон берур ўлукка жондин,  
Сўздурки берур жонга хабар жонондин,  
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,  
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.*

Бу сўзким, сойири ҳайвонот билан инсон орасида дағи тафовут анинг сабабидиндур. Турфа буқим, анинг орасидағи тавофут беҳадцу фарқ беададдурки, «Каламу ан-носу ала қадри уқулиҳим»<sup>8</sup> андин хабар берур.

Маълум бўлдиким, сўзга маротиб бор ва ҳар мартабада ҳунар маъйиб ва ул маротиб ижмоли юзидин идрок ва диққатойинлари ва уқул хурдабинлари<sup>9</sup> қошида уч қисм бирла мунтақасимдурур. Ва лекин тафсил ҳисобида кўпрак мутафарий бўлур.

Чун мухтасар мақолотда сўз маротиби мабоситининг кушойиши йўқ эрди ва муҳаққар калимотда сўз мадорижи рифъатининг оройиши сигмас эрди, ҳар оинаким, ижмол тарихи била ихтисор қилдиким, аъло ва авсат ва адно<sup>10</sup> бўлғай, аъло бобида кўндур ва сўз йўқ деганнинг ҳам сўзи хўбдур, ул кундин аввалини малики қадим қаломида ва сўзи таърифида ўз расулидин ҳалойиққа пайғомидурким, ваҳи котиблари лавҳан ваҳйосор ўз қапами мўъжиз ниғори

билан: «*Фаату бисуратин мин мислиҳи*»<sup>11</sup> салоси урубдурлар. Ва балоғат бобида якқаламликсадосин сипеҳр муншисидин опурубтурдар. Ва мундин сўнгра нубувват тилнинг осориким: «*Ва ма янтиқу ан алҳо*»<sup>12</sup> анинг понидадур. Рисолат лисонининг гуфториким: «*Иннаҳу илло вуҳу юқо*»<sup>13</sup> анинг баёнидадурким, назмда балоғат ва насрда фасоҳат таърифида «*Инна мин аш-шеърили ҳикматун ва инна мин ал-баёни-с-сехран*»<sup>14</sup> буюрубдурур ва сеҳр демайким, муъжиза кўргузубдур.

Мундин сўнгра ҳидоят гулистонининг булбули хушил-хони ва валоят шакарстоннинг тўтғийи ширинзабони, каромат сарпанжаси била балоғат Хайбари эшикин очқон ва карам зўрдасти била каромат баҳри лаолисин замона аҳли бошига сочқон: ики забоналик килки зулфикоридин нигона ва ул килки забоналари суръатда дилдулидек равона бу баргузиданинг назми гавҳарнишони ва насри лублу-фишонидадур. Андин сўнгра машоих ва авлиё («*розийаллоҳу анҳу*») сўзи бўла олур.

Ва авсат сўз жамоати фусаҳойи балоғатшиор ва булағойи фасоҳатдисор иборати фархунда ишоратларидурким, зоҳир юзидин саноеъ ойин ва бадоеъ тазйин воқеъ бўлубтур: «*ало қадри маротибиҳим*»<sup>15</sup>

Ва адно сўз хайли авом такаллуми, балки сойиру-н-нос тараннумидурким, баъзининг алфозидин кишига маъни маълум бўлур ва баъзидин бўлмас. Ва баъзи кишининг балиғ маънилиқ алфозини маълум қилмас, балки маънисиз алфозини ҳам ғарази бемаъни эрканин билмас.

Аллоҳ, Аллоҳ! Сўз маротиби таҳқиқи не дақиқ-дурким, анинг силкидаги жавоҳир ўзин ҳарфи тирзика еткурур.

Рубоия:

*Рифъат аро фавқи Ариш аъзам*<sup>16</sup> сўз эмиш,  
*Жонбахш дами Масиҳи Марям*<sup>17</sup> сўз эмиш,  
*Маъни дурри анда барча мудғам*<sup>18</sup> сўз эмиш,  
*Улким анга маъни ўлмағай ҳам сўз эмиш.*

Сўз боғи ажаб гулистонедурким, анда жонбахш атрлик ашжори мавзун ва руҳпарвар ройиҳалиқ раёҳини гуногун



Алишер Навоий

қўпдурур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки зарарлик хори ҳалоки ҳам бордур.

Рубоия:

*Лекин бу баҳор житва оғоз қилур,  
Бўстон аро гул шўхлари ноз қилур,  
Гар зог тикан аро ватан соз қилур,  
Булбул бори гул баргига парвоз қилур.*

Чун бу нотавоннинг булбули таъби сўз гулистонини нишиман қилди ва андалиби руҳи сўз гулшанин ватан айлади - гул иси ройиҳаси димоғига жўш солди ва гулбун насимми жонига анча хуруш юзландурдиким, хасу хошок сори кўз солмади ва тикан осибидин кўнглига парво қилмади, яъни бу заифи ҳақирга чун инояти азалий ва саодати лам назалий сўз жамиласин марғуб этти ва маъни турфасин маҳбуб. Ҳодийи тавфиқборча сўзнинггузрактарикига йўл кўргузди ва маънийи таҳқиқборча маънининг ростроқ навосин базмида тузди: ложарамким, кўпрак авқотим Каломуллоҳ иштиғоли<sup>19</sup> ва анинг тафосири қийлу қоли билла ўтар эрди, то аҳодис дарёсиға гавс қилур эрдим ва андин гаронмоя гавҳарлар иликка кивурур эрдим, то Ҳазрати амир сўзлари равзалари томошосиға қадам кўяр эрдим ва ҳар равзада «*Ва хур атника мисол сул-луълу ал-макнунна*»<sup>20</sup> висолларидин баҳра топар эрдим: батахсис «*Насру-л-лаолий*»<sup>21</sup>ким, ул Ҳазратнинг валоят дарёсидин чиққон самин лаъзулардир ва қаромати уммонидин ҳосил бўлган гаронмоя инжулар...

**ЗОКИРЖОН ФУРҚАТ**  
**(1853 - 1908)**

Зокиржон Ҳолмуҳаммад ўгли Фурқат Қўқон шаҳрида савдогар оиласида туғилган. Ўзи ҳам савдогарлик билан шуғулланган. Зокиржон Фурқатнинг барча шеърий асарлари девонга жамланган бўлиб, унда XIX аср шеърлятидаги мавжуд барча жанрларни учратиши мумкин. Бундан ташқари шоирнинг қатор маснавийларида ўз замонасидаги ўзгаришлар, фан ва техника ютуқлари ҳам акс этган.

Бадий мероси орасида қатор шеърий ва насрий мактублар, хотира ва хабарлар ҳам салмоқли ўрин олган. Унинг машхур «Саргузаштнома»си ўз даври воқеаларини акс эттирувчи муҳим ҳужжатдир. Шоир айрим адабий-илмий мулоҳазаларини акс эттирган манзум асарлар ва рисолалар муаллифидир. Шунингдек, унинг аруз ҳақидаги кичик рисоласи Навоийнинг машхур «Мезону-л-авзон» асари таъбирида ёзилганини англаш қийин эмас.

Мажмуага шоирнинг машхур маснавийларидан бири киритилди.

«ШОИР АҲВОЛИ ВА ШЕЪР  
МУБОЛАҒАСИ ХУСУСИДА»

Ёзай нуктайи шоир аҳволидин,  
Баён айлабон қийл ила қолидин<sup>1</sup>.

На хуш кўрса оламда таъриф этар,  
Ани яхши сўз бирла тавсиф этар.

Агар ўлса ҳар ерда бир яхши жой,  
Музайян иморат ва ёким сарой.

Ваё ўлса бир боғи олий мақом,  
Киши бўлса хурсанд анда мудом.

Ваё ўлса саҳройи доман *васиъ*<sup>2</sup>,  
Кўруб бўлса ҳар кимнинг кўнгли *рафиъ*<sup>3</sup>.

Ваё фазл аҳлики, топган камол,  
Ваё одаме бўлса соҳибжамол.

Аларнинг хусусида шоир ҳамон,  
Демай, яхши сўзни нечук дер ёмон.

Чунончи, саёҳатда Саъдий юруб,  
Китоб ёзди кўп ишлар кўруб<sup>4</sup>.

Сафар айлади неча йил даҳр аро,  
Қилиб неча кун сайр ҳар шаҳр аро.

Ўшал шаҳарларда тамошо қилиб,  
Туруб неча кун анда маъво қилиб,

Кўруб ҳар нечук мардум ойини,  
Алар расму конун ила динини,

Таажжуб қилиб ёзди гаҳ наср ила,  
Гаҳи назму *тулу*<sup>5</sup> гаҳи *қаср ила*<sup>6</sup>.

Кими кўрмаган ишга қилса ажаб,  
Бировдин ажабдур анга бесабаб.

#### Шоир ахvoli ва шеър муболагаси

Чунончи, биз эллар мусулмон эли,  
Хусусан, бир оз халқи Фарғон эли,

Бориб Русия шаҳрида турмаган,  
Алар расму тартибини кўрмаган.

Кўруб қолса ногоҳ имкон ўлуб,  
Таажжуб қилур ақли ҳайрон ўлуб.

Агар шоир одам тамошо қилур,  
Таажжуб кўруб, назм иншо қилур.

Балоғат эрур шеър оройиши,  
Агар бўлса бир нуқта *қунжойиши*<sup>7</sup>.

Чунончи, мусулмония шоирлари,  
Кн шеър илмига моҳирлари

Эди Ҳофизу Саъдий, Фирдавсий ҳам  
Учов оти даҳр ичра бўлган алам.

Дебон неча сўзларни ҳаддин баланд,  
Сухандон кишиларга килди писанд.

Балоғат чу бир жангу хангомада  
Будур, деди Фирдавсий «Шахнома»да:

*«Зи сумми стурон дар ин паҳн даишт  
Замин шаш шуду осмон гаишт аишт»*<sup>8</sup>.

Балоғат била ушбу сўзларни дер,  
Қачон осмон саккизу, олти ер?!

Ўшпал байт бизларга марғуб эрур,  
Латофатлар анда баса кўп эрур.

Ёзармиз, баса, шод бўлса кўнгул,  
Ваё гамга *муътод*<sup>9</sup> бўлса кўнгул.

На ҳол ўлса анга мувофиқ қилиб,  
Яна рамзу мазмунига лойиқ қилиб.

Баҳар ҳол яхши сўз била *тахрир*<sup>10</sup> этиб,  
Қилурмиз баён элга таҳрир этиб.

**АБДУРАУФ ФИТРАТ  
(1886-1938)**

Абдурауф Абдурахим ўгли Фитрат Бухоро шахрида савдогар оиласида туғилган. Мирараб мадрасасида таҳси олган. 1909 йили Истанбулга ўқишга борган, Вонзон мадрасасида маърузалар ўқиган. Шоирнинг шеърлари Мўжмар, сўнгра Фитрат тахаллуси билан «Сайҳа» (1912), «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) номли тўпламларда эълон қилинган. «Ҳиндистонда бир фаранги билан бухороли бир мударриснинг усули жадида мактаблари хусусида қилган мунозараси», «Ҳинд сайёҳи баёноти» қиссалари ҳам Истанбулда чоп қилинган.

1914 йилдан Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Нажот йўли»), «Мухтасар ислом тарихи», «Ойила», «Мавлуду шариф ёхуд хайрул башир» номли диний-ахлоқий асарлари босилиб чиққан. 1917 йилдан Самарқандда «Хуррият» номли газетада муҳаррирлик қилган. «Ўқув» номли биринчи дарслик китоби, ўзбек тили қоидалари ҳақида ёзган «Она тили» дарслиги, «Тилимиз», «Шеър ва шоирлик» мақолалари 1918-19 йилларда яратилган.

1919-1928 йиллар оралиғида «Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма», «Энг эски турк адабиёти намуналари», «Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)» каби дарслик ва мажмуалари эълон қилинган. Мана шу йиллари Фитратнинг Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Мухаммад Солиҳ, Турди, Машираб каби ўзбек адиблари, Фирдавсий, Сайфи Исфаранги, Умар Хайём, Мирза Бедил каби форс шоирлари ҳақида ёзилган рисола ва мақолалари эълон қилинди. «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи», «Шарқда шахмат», «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» каби асарлари билан серқирра олим сифатида кўринган Фитрат 1936 йили «Аруз ҳақида» номли монографиясини ёзиб, аруз вазнининг ўзбек шеърлятидаги истиқболларини белгилаб берди. 1938 йилнинг 4 октябрида қонунсиз равишда қатл қилинди.

*ШЕЪР ВА ШОИРЛИҚ*  
(Адабий мувоҳаза)

*Шеър ва шоирлик* деган сўзлар бизда янгигина бир нарса эмас. Турк улуси ўз борлигини очунга кўрсаткали шеър ва шоирликни билибгина келганлар. Ҳар ким ишонадирким, турк улусининг борлиги ва маданийлиги араб келгач бошланмаган. Турклар Олтой теграсинда маданият қуруб, ҳукумат ясаб, тинчгина яшаб турганда арабларнинг Арабистондаги ҳолларини, эҳтимолким, ўзлари ҳам билмас эдилар. Маданий бир улуснинг шеърсизлигин сўйламак эса, гапуруб турган бир кишининг жонсизлигина ишонмоқ каби кулинчдир. “Турклар мусулмонликдан бурун ҳам буюк маданий донгли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг мусулмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демақдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз. Ўзбек, татар, қирғиз, туркман орасинда турк оди каби унутилмас бир йўсунда бу кунгача яшаб келган чўбчаклар, маталлар, эртақлар, ўлан ва лапарларнинг ҳар бирини эшитиб юрамиз. Туркман, қирғиз эллариндаги наврас' кишилари, кичкина болалар, ўқув, ёзув билмаган халқ(нинг) қизларининг сўз усталиқлари борлигини билиб турамыз. Мана шунларнинг ҳар бири турк эски адабиёт мадрасасиндан тушуб қолган баҳоли тошлардан бошқа нарса эмасдир. Улус ора оғиздан-оғизга айланиб юрган чўбчаклардан яхшигина онглашилурким, турк эски адабиёт мадрасасинда севги ва опикдан бошқа фалсафа, ҳикмат ва ахлоқдан ҳам кўб нарсалар бор экан...

<...>Адабиётимизнинг икинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар. Биз мусулмонликдан сўнг адабиёт йўлларини ияручилиқдан<sup>2</sup> сира қутултира олмаганмиз, адабиёт йўлларинда энг катта ҳунаримиз кўпрак эронлиларга, ундан кейин арабларга иярмак бўлган. Адабиёт йўллариндаги бу ияручилигининг кўзга кўринур ерларини чизиб ўтайлик.

Сўнгги араб адиблари шеърни “*каломи мавзуну муқаффа*” дея таъриф қила(р) эдиларким, “ваззли, қофияли гаг” де-

мақдир. Бизнинг шоирларимиз ҳам шеърни шул бино қабул этдилар. Шунинг учундирким, “вазн” ва “қофия”си бўлган турлқ маънисиз сўзларнинг шарафига иш<?нган сайин шеърнинг ҳақиқатиндан узоқлашиб қолдилар. Етти-саққиз сўзни билгили бир вазда тизиб, кетинда билгили бир сўзни қофия қўймоқ билан шеър орасинда ердан қўккача айирма бордир. Шеърда кишиларнинг қонини қайнатғучи, сингирларини<sup>3</sup> ўйнатғучи, миясини титратқучи, сезгусини қўзгатғучи бир куч, маънавий бир куч бор. Шундай бир кучи бўлмаган сўз вазн ва қофияси бўлсун шеър бўла олмайдир.

Юқорида дедикким, шеърни “вазли, қофияли сўз” деб таъриф этканлар. Арабнинг сўнг адиблари дейдилар: бу сўз тўғридир. Арабнинг ясама шоирлари бўлган мантқиқ илмисли шеърни янглиш йўлда таъриф қилганлар. Арабларнинг чин ва табиий шоирлари бўлган жоҳилият шоирлари<sup>4</sup> эсалар, шеърни бу маънода билган, онглаган эдилар. Тарихи исломни ўқуған мактаб болалари ҳам биларким, араблар Қуръон оятларина қарши “*хува қовлу шоир*” (ва шоир сўзидир, шеърдир) деган эдилар. Қуръон ва “*Ва ма хува би қовли шоир*” (бу шоир сўзи эмас, шеър эмас) деб<sup>5</sup> сўзларини қайтарган эди. Табиий шоир бўлган жоҳилият шоирлари шеърни “вазн” ва “қофия”ли сўз деб билган бўлса эдилар, “вазн” ва “қофия”си бўлмаган Қуръон оятларини “шеър” демас эдилар. Биз ҳам шеърни “вазн” ва “қофия”дан иборат (деб) билиб турганча чин шеърга, яқинлаша олмаймиз. Талабимиз қилган каби “*шароб, жом, хумор, ҳол, хат, қош, қўз, гул, булбул*” сингари ўн-ўн беш сўзни билгили вазн тизиб, “*ол, ҳол, хол*”каби сўзларни “қофия” қилармиз-да, ўзларимизни шеър ёзган атаб ўтуб кетармиз. Ҳолбуқим, шеър бошқа, “қофия” билан “вазн” бошқадир. Ўйла эса “шеър” надур?

Биласизким, ҳар биримизда жон ва онгимизни теграмиздағи нарсалар ва ҳодисалардан чорландуруб турғучи “беш сезгич” (хаввоси хамса)<sup>6</sup> бордир. Жонимиз шул беш сезгич орқали дунёнинг ўз теграмизга эришкан нарса ва ҳодисаларни билиб тура(р) ва ҳар бирисиндан қайғи, севинч, қўрқув, қизиш, қайнаш каби сезги ва туйғилар оладир. Қишнинг қорли совуқбир кунда йиртиқчопонли, кўк бетли, оқ соқолли бир тиланчи бобонинг ўрнида йиқилиб қолганини кўрганда юрагимиз сезгисиз қоларми? Шундаёқеп-ёлғуз бу йўлда бир кишининг ярапарига ўрашиб,

## Шеър ва шоирлик

қонларига беланган ўлукни қўйиб қочар; бири ўлукнинг бошига тутуб, унинг бўялиб ётқон гавдасини кўрганда ҳар ким ўзига яраша бир нарса сезар: бири буюк бир кўркув билан ҳолига йиғлар; бири чуқур қозиб қўмар; бири эса ул ярали гавдани кўргач, қони қайнаб кетар. Бу ишни қилган **воқлонсив** йирткичларни тоғуб ўлдирмак учун ҳар ён чопар. “Шеър” юракимизда ҳосил бўлган ана шундай сезгиларни ҳунарлича сўзлар билан бошқаларнинг юрагига ўтқармақдир. Шоир теграсиндаги нарса ва ҳодисалардан олдиғи сезгуларни ҳунарлича (хидматкорона) сўзлар билан бошқаларга ўтқармакчи бўладир. Кишининг юраги қанча “сезагон” (мутахассис) эса, шунча яхши шоир бўлар. Шоирликучун юракқа бир сезги ва у сезгини ҳунарлича сўзлар билан бошқаларга ўтқаргучи бир куч керақдир. “Қофия” билан “вазн”нинг эса, шеърнинг ҳақиқатиға таъсири йўқдир. Бир неча кишилар шеър учун “ҳунарлича сўзлар”нинг ҳам тейишлигини инкор қилалар. “Шеър юракқаги сезги тўлқунларини сўз орқали ташқариға тўкмақдир” дейдилар. Бу қараш бир оз ифротдир<sup>7</sup>. Шеърнинг бир санъат бўлганлигини қабул эткандан кейин бу қарашнинг аҳамияти қолмас, айниқса, биз каби “чин шеър ва санъат” очуниндан узоклашганлар эсимизга келган ҳар бир сўзни “юракимиздаги сезги тўлқунлари” гумон қилиб ташқариға ота берсак, Тангри кўрсатмасун, ўқучиларимиз қочарға йўл тополмай қоларлар...!

Шеър ики турлидир: *манзум шеърлар (тизим шеърлари)*, мансур шеърлар (сочим шеърлар). Тизма сўзлар билан шеър сўйламак бўлгани каби сочиқ сўзлар билан ҳам шеър сўйламак бўлар. *Сочиқ шеърлар (мансур шеърлар)* учун “вазн” ва “қофия”нинг тейишлиги бўлмас ҳам сўзларнинг ҳунарлича (санъаткорона) бўлиши тейишдир<sup>8</sup>.

## II

Ўткан мақоламизда шеърнинг “нималиги”ни (моҳиятини) айткандан кейин ики турлилигини кўрсатдик. Ики турли шеърдан сочим шеър тўғрисида қисқагина гапуруб, тизим шеър тўғрисидаги сўзни икинчи мақолага қўйган эдик. Тизим шеърларининг ойдин ва очикбир сифати “вазн” билан “қофия”дир. Биринчи мақолада “вазн билан қофиянинг шеърни ўқитурғатаъсирлари йўқдир” деган эдик.



Бу ерда эса *тизим шеърца* вазн ва қофиянинг кераклигини сўйлармиз. Вазн билан қофиянинг шеърға таъсири йўқдир, вазн ва қофияси бўлмаган кўп шеърлар бўлгани каби “шеър” бўла олмаган вазнли, қофияли сўзлар ҳам кўпдир. Шеър юрак сезгиларини кўрсатмақдир. Вазн ва қофия эса, сўзнинг “безаги” (зийнати)дир. Юракимиздаги сезгиларни тўғри бермакчи бўлсоқ қофиясиз, вазнсиз бир шеър (сочим шеър) ёзиладир. Шеъримизни безамакчи эсақ, вазнли, қофияли шеър (тизим шеър) ёзармиз. Вазн ва қофия юракимиздаги сезгиларимизни тасвирлай олмайдир; сезгиларимизни тасвир этучи сўзларимизни безайдир (зийнат берадир); сезгиларимизни бошқаларға ўткармак учун айтилуғуси сўзлар вазнли, қофияли бўлганда мусиқа оҳангини бериб турадир, шунинг учун кулоққа ёкимлироқ келади.

Қоп-қоронғу бир кечада бошқа бирисининг пучмоғинда севгилисини кўлаб турган бир киши шамолнинг эсиши билан япроқ ва бутоқ тебранишлариндан чиққан мунгли мусиқага ияриб бир шеър айтадир. Бу шеърнинг етти-саккиз сўз бир вазнда тизилган, бир вазнда кўринган ҳар сўз туркумининг оғир нидо - кулоқға бир турлигина таъсир беручи сўзлар кўйилса, ул шеърнинг таъсири, албатта, яхшироқ бўлар. Мана шеърда вазн ва қофия безаги (зийнати) шудир...

<...> Форси(й)ча дунёнинг энг ўйноқи ва нозли сўзларидандир. “Вазн” чанбаринда театру саҳнасиндаги қизлар каби ўйнаб турадир. Турк сўзи эса, оғир, виқорли, гавдалидир. “Мафозийлун, мафозийлун” чанбаринда ўйнаб турмоқ нари турсин, вазнга кира олмайдир, сиғмайдир. Эрон вазнида туркча шеър ёзганлар икки турли ишқа мажбур қолалар. Биринчиси, шеър орасинда кўбрак арабча сўзлар киргузалар. “*Мафозийлун*” вазнини туркча сўзлардангина тўлдуролмайлар. Икинчиси, вазн раййаси билан туркча сўзларнинг гавдасини бузарлар, Эрон вазнида шеър айтқон бутун турк шоирлари шул икки касалга тутилганлар, бирортаси ҳам қутула олмаган. Туркча шеърда арабча, форсча сўзлар киргузган турк шоирларимизнинг ҳар ҳолда билгили бир йўллари бор эди. Ундан ҳам сўзнинг маънисини англаб ўз еринда кўя(р) эдилар. Ҳозирги шоирларимиз эсалар, бусбутун йўлсиз ва қондасиз кета(р)лар...

<...> Туркча сўзларнинг гавдасини бузмай олмоққа кўб тиришкан шоир Навойидир. Навойининг шеърларинда

гавдаси бузилган сўз оз кўринадир. Демак, Навойи ҳазратлари бу ишнинг совуқлигини онгламиш, бироқ ўзини бутун қутқара олмамишдир. Мисол айтиб, Навойининг шул шеърини кўрсатамиз:

*Юзингни кўриб, мени рамида<sup>9</sup>  
Ишқ ўтига бўлғали гирифтор.*

Шул байтдаги “юз” сўзини бузуб “йүзз” қилмагунча вазн тўғри келмайдир. Эмди шул ики ишқа шеърларни, байтларни охтарайлик. Юқорида сўйлаған эдикким: зоҳиран ўз юракиндаги эзгу туйғуларини сўзлар воситаси билан бошқаларга бериб ўткармакчи бўладир. Бошқа турли айтканда: шоир сўз орқали бошқаларга таъсир этмакчи бўладир. Бунинг учун шоирга керакдирким: сўзларининг яхши қабул бўлишига тиришсун, шеърни бузғучи сўзлардан узоқлашиб турсун.

<...> Форси(й)ча шеър сўйларга берилган кўб турк шоирлари бор. Уларнинг бу ишлари учун кўб сабаблар кўрсатиладир. Бироқ менга ул сабабларнинг биринчиси Эрон вазнидан туғилган шул қабоҳатлардир. Туркча шеърнинг ўзига кўра бир узри бор. Эрон вазнида сўйламак фикрий шул тонуклар ила чурутилгач, турк вазнининг олий (суфати) қолиб кетадир. Уни бошқа бир мақолада сўйлармиз<sup>10</sup>.

*«АДАБИЁТ ҚОИДЛАРИ  
(Адабиёт муаллимлари ҳам  
ҳаваслилари учун қўлланма)»дан*

*САЊЪАТ*

Адабиёт сўзини тузукгина онгламоқ учун бошлаб санъат ҳам *гўзал санъатлар* деган сўзни таъриф қилиб ўтиш лозимдир. Санъат луғатда ҳунар демакдирким: бир нарсани яхши<sup>1</sup> ишлаб чиқаришдан иборатдир. Бир киши бир ишни ўзига касб қилиб олиб шунга берилиб, яхши ишлаб чиқаратурган бўлса, шу иш унинг санъати бўладир. Бир киши тобоқчиликда<sup>2</sup>, бир киши тикту(в)чиликда яхши ишласа, шу иш унинг санъати бўладир. Бу санъаткорлардаги яхшиликдан мақсад ишга ярамоқдир. Танбур, дутор ясамоққа санъатли бўлган бир кишининг танбур, дутори шунга яхшироқ ярайдир.

Бу маънодаги “санъат”дан тилакда бошқача бўлган бир турли санъатлар ҳам бор. Олайлик, санъати танбур чолиш бўлган бир кишини яхшилаб чалинган бир “Ироқ”<sup>3</sup> куйи бу кишининг санъатидир. Бироқяхшилаб чалинган “Ироқ” куйининг тилаги билан яхшилаб ясалган бир танбур, бир танбурнинг тилаги орасида каттакан айирма бордир. Бошқача айтганда, Ироқ куйининг яхшилиги билан тобоқ, танбурнинг яхшилиги бир эмасдир. Тобоқ, танбурнинг яхшиликлари буларнинг ишқа яраганликларидир. Ироқ куйининг яхшилиги эса кишига маънавий таъсир этмак, унинг миясини тўлқинлантирмоқдир. Шунинг учун бунинг яхшилигига, яхшилик эмас, гўзаллик дейиладир. Бундай санъатларга эса “гўзал санъатлар” дейиладир.

*ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР*

Тирик бир кишининг бир кўб тилаклари, истаклари, умидлари, эҳтиёжлари бўладир. Шуларга эришса севинадир, эришмаса қайғурадир. Одам ўзининг теграсидаки турли воқеалардан, бўлуб турган ишлардан, турли кўринишлардан, бошқа кишиларнинг бошларига тушқан бахтли-бахтсиз воқеалардан ҳам таъсирланадир: шодланадир е қайғурадир.

Ҳар ким ўзининг шодлиқли-қайғули туйғуларини бошқаларга билдирмак, уларни ҳам шу туйғулар билан туйғулантирмоқ истайдир. Буюк бир шодлиқ кўрган киши ўзининг шод туйғуларини бошқаларга билдириб, шодлиғини орттирадир. Улуғ бир қайғуга учраган эса, ўз дардини бошқаларга ўтқариб, ўзини овунтирган бўладир. Мияси юксалмаган болалар санъатдан хабарсиз кишилар шодлиқли-қайғули туйғуларини сакраб, ўйнаб, қудуб, йиғлаб, талпиниб жонлантирадилар, очикқа чиқариб бошқаларга оғлатадилар-да, шу йўл билан овунтирилган бўладилар, санъатгалари эса турли товар (материал)лар ёрдами билан ўзларининг туйғуларини жонлантириб майдонга чиқарадир. Шу йўлда бошқаларни ўз туйғулари билан туйғулантиришгатиришадир. Мана шундай “юррак, фикр, туйғу тўлқунларини сўз, товуш, бўёв, шакл, ҳарф, ҳаракат каби товарлар (материаллар) ёрдами билан жонлантира чиқариб, бошқаларда ҳам шу тўлқунни яратмоқ” ҳунарига *гўзал санъатлар* дейиладир.

Гўзал санъатларда товар (материал) товуш, оҳанг бўлса, гўзал санъат *мусиқий* бўладир; бўёвлар, чизиклар бўлса, *расм* бўладир; тош ё бошқа турли маъданлар эса, *ҳайкалчилик* бўладир; тош, ёғоч, кирпич, ганж, турпоқ, бўлса, *меъморлик* бўладир; тан, *муға ҳаракатлари*<sup>4</sup> эса *ўйун (танс)* бўладир; гап, сўз эса *адабиёт* бўладир.

1. Мусиқий.
2. Расм.
3. Ҳайкалчилик.
4. Меъморчилик.
5. Ҳўун (танс).
6. Адабиёт.

Гўзал санъатларнинг мана шу олти турлари бир-бирлариға яқинлашмоқ эътибори билан ики туркумға айриладир. Адабиёт, мусиқа, ўйун (танс) бир туркум; расм, ҳайкал, меъморлик бир туркум бўладир<sup>5</sup>.

#### АДАБИЁТ

Мана, юқоридағи маълумотдан сўнг адабиётни шу йўлда таъриф этишимизга йўл очилган бўлди: адабиёт - фикр, туйғуларимиздағи тўлқунларни сўзлар, гаплар ёрдами билан

Абдурауф Фиграг-----

таъриф қилиб, бошқаларда ҳам худди шу тўлқунларни яратмоқшир. Бу таъриф адабиётнинг тўғри таърифидир. Шу булан ёзилган асарларга адабий асар дейиладир.

Адабиётнинг иккинчи бир таърифи бир турли тартибга солиниб ёзилган бутун асарлардир. Бу таърифга қараганда, бир тилда ёзилган бутун асарлар шу тилнинг адабиёти буладир. Ҳам шундай ишлатадилар: *Рус адабиёти бойдир. Узбек адабиёти камбағалдир* каби. Бироқ бу таърифнинг бизнинг дарсимизга бойланиши йўқдир. Бизнинг адабиётимизга кирган “адабиёт” сўзи биринчи таърифдаги “адабиёт”дир.

Биринчи таърифга қўра, адабиёт саналган асарлар ёзмақ учун қўзда тутилиши лозим бўлган тузуқлар, қонунларга *адабиёт қондалари* дейиладир. Бизнинг бу дарсда қўрганимиз шу “адабиёт тузуқлари”дир.

**ЉДУРАҲМОН САЪДИЙ**  
**(1889-1953)**

1889 йили Бошқирдистоннинг Уфа шаҳри яқинида мударрис оиласида туғилган. Оренбургдаги Муҳаммадия мадрасасида, Туркиядаги Истанбул университетида ўқиган. 1911-17 йиллари татар тили ва адабиётидан дарс берган. Злотоустдауч йиллик татар-бошқирд (1917-20), сўнгра Боку (1921) педагогика курсларида ўқиган.

1921 йилдан Тошкентда Маориф институтида, САГУ (Ўрта Осиё давлат университети)да Шарқ мумтоз адабиётидан дарс берган. 1925-30 йилларда Қозон университетида чақириб олинган. 1929 йилда Қозон Шарқ педагогика институтини унга профессорлик унвонини берган. 1930 йилдан Ўзбек Педагогика академияси (Самарқанд, 1930-32)га ишга таклиф қилинган. 1932 йилдан Тошкентда Маориф вазирлиги қарамоғидаги институтларда дарс берган. 1933-37 йиллари Фарғона педагогика институтида адабиёт кафедрасини бошқарган. 1936 йили диссертация ҳимоясиз филология фанлари номзоди илмий даражаси берилган.

1939-41 йиллари Самарқанд университетида, 1942 йилдан САГУнинг Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасида мудирлик қилган. 1948 йилдан умрининг охирига қадар Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида етакчи илмий ходим сифатида фаолиятда бўлган. 1948 йилда «Алишер Навоий ижоди — ўзбек мумтоз адабиётининг юқори босқичи» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлаган.

Адабиёт назариятисини сифатида «Қавоийди адабия ва унга илова», «Адабиёт усуллари», «Адабиёт муаллимни» (татар ва бошқирд тилларида), «Гўзал санъат дунёсида», «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», «Символизм тўғрисида», «Футуризм», «Комплексе усули» каби рисола, мақола ва ўқув қўлланмалари муаллифидир.

Шарқ адабиёти ва фалсафаси тарихига оид Форобий, Ибн Мискавайх, Имом Ғаззолий, Аҳмад Яссавий, Роғиб Исфажоний, Алишер Навоий, Абай каби аллома ва адиблар тўғрисида мақола ва тадқиқотлар яратган.

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ  
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИ»дан

АДАБИЁТ НИМАДИР?

*Адабиёт* сўзи араб тилидан олинган бир сўз бўлиб, *адаб* моддасидандир. *Адаб* сўзи эса тарбиялилик, нозиклик, гўзал қилиқ, бошқалар билан яхши кўркем муносабатда, яхши муомилада бўлмоқ маъноларини ичига олади. «Адабий муомила», «адабий ҳаракат» таъбирлари ҳам шундан олингандир. Мана шу маъно эътибори ила *адаб* сўзини арабчадан «адабиёт» равишида кўблик (жамъ) қилиб ҳикоя, шеър, қисса, масалларга атама қилгандирлар. Чунки булар одамларнинг табиатига, фикр ва ҳисларига тарбиялилик, нозиклик ва чиройлилик бергучи нарсалардир. Бир тилни ўрганиш ва унинг адабиётига тушуниш учун қурол олган сарф, нахв, балогат, илми луғат кабиларни ҳам шулар ичига киргизгандирлар.

Адабиёт ила шуғуллангучи ҳам шу йўлда усталиги, билими бўлган одамларга яна *удобо* дегандирки, *адиблар* демак бўладилар. Мана шу «адабиёт» сўзи бизга ҳам шу маънолари ила кўчиб, бизда ҳам ҳикоя, рўмон, дoston ва масалларга ўхшаш кишилик ижодларига айтилади. Бу адабиёт сўзининг тор маъноси бўлади. Тағин адабиёт сўзининг кенг маъноси ҳам бордир. Бу кенг маъноси ила «адабиёт» деган сўздан бир тартибга солиниб сўйлаган ёки ёзилган ҳамма фикр ва тушунчаларни, туйғу ва хаёлларни англаймиз<sup>1</sup>. Яъни шу орқали англашилган бутун кишилик ижодлари шунга кирадир. Ул истар бир ҳикоя ва қисса равишида, истар фанний-илмий бир тушунча йўлида бўлинишлар, бу ёқдан айрилмасдан, ҳаммаси «адабиёт» атамаси ичига киргизиб англандирлар. Бу маъно ила адабиёт сўзи кун ботишларнинг (ғарблиларнинг) «литература», русларнинг-да «словесность» деганларига тўғри келадир. Тор маъноси билан адабиёт сўзи кун ботишларнинг «поэзия» деган сўзлари қаторидадир<sup>2</sup>.

Адабиёт дарсларида адабий ҳодисалар, яъни шоир ва муҳаррирларнинг шеърий-адабий ижодлари текширилади.

Шуларни текширишдан туққан қарапшлар, қоидалар, қонунлар «адабиёт» дарсларининг назарий қисмини ташкил этади. Шу назариялар билан бирга адабий асарларнинг

#### Адабиёт дарслари

Ўзларин тўғридан-тўғри текшириш, шуларни таҳлил этиш, ўрганилган назарияларнинг дурустлигини ёки дуруст эмаслигини амалда кўриш эса адабиёт дарсларининг амалию жиҳати бўлади. Адабиёт дарсларимизда биз шу мана икки ёқни эътиборга олгусимиздир.

#### ГЎЗАЛ САНЪАТЛАР

*Гўзал санъат* (санойи нафиса - искусство) деганда нимани англаймиз? Гўзал санъатни турлича таъриф қиладирлар, яъни уни ҳар хил англатадирлар. Ҳатто мунингдек турлича таъриф қилинган бир нарса йўқдир, десак ҳам бўлади.

Санъатни очиқ қилиб қисқача англанилганда мундоғ бўлади: санъат фикр ва ҳис, тўлқинларни тизмаландириб (системаландириб), шуларни жонли ҳам жозибали бир равишда суратландириб чиқариш усталиғидир. Ўзида бу усталик бўлган одамлар *санъаткор* (санъатчи) бўладирлар. Санъатни «юрак ва миялар орқали янгидан гўзал равишда суратлаб кўрунган табиат ва турмушдир» дейишга ҳам мумкин. Ҳосил табиатда ишланмаган нарсалардан чиройлик - гўзаллиги билан одамнинг фикр ва ҳисларин, хаёлларин ҳаракатга келтирарлик бир равишда бир одам бошидан ишланиб чиққан нарсалар *гўзал санъат* бўлади. Санъатда суратларнинг материаллари, санъатда фикр ва ҳисларнинг суратланиб ташқари чиқишлари, ҳисларнинг тизмаланишлари турли йўл ва равишлар билан бўлади.

Бу равишларнинг материаллари шулардир:

- 1) Сўзлар (сўз санъатида ёки тор маъноси билан шеърда);
- 2) Овозлар ва оҳанг (музыка санъатида);
- 3) Бўёқлар, чизиклар (рассомликда);
- 4) Тош, оғоч, балчик, кирпич, ҳишт (меъморчилик санъатида);
- 5) Мармар топи, бронза (ҳайкалчилик санъатида);
- 6) Тан ва муча (аъзо)ларнинг ҳаракатлари (танса рақси санъатида ҳам артистликда).

#### ГЎЗАЛ САНЪАТЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

*Гўзал санъат беш турли бўлиб улар ушбулардир:*

1. Шеър ёки сўз санъати, қулоқ санъати.
2. Музыка.



3. Рассомлик - кўрумли санъатлар ёки нафис шакл (пластическое искусство) санъатлари.

4. Меъморчилик.

5. Ҳайкалчилик<sup>3</sup>.

Бу санъатларнинг ҳар қайси бир-бириси билан боғланган бўлуб, бириси иккинчисининг тараққийси ва комиллашмаги учун кўмак этипадилар. Беш гўзал санъатнинг бир-бириси билан муносабатлари - беш гўзал санъат орасида шундоқ муносабатлар ва айирмалар кўраимиз.

1. Сўз санъати ёки тор маъноси шеър ёки бошқа санъатларга қараганда тагинда умумийрак, оммавийрақдир. Ул тагинда ортиқроқхалқ - омма санъатидир. Ул кишилар орасида ўртоқ ва умумий англашиш қуроли бўлган тил орқали иш этганлигидан, кўбнинг англашига тагинда энгилрак, ўнгайлироқдир. Ул ҳар кимнинг ўзининг фикр ва ҳисларин англашиш учун ҳар вақт қўлланадурган нарсаси бўлган қуролни - сўзни қўлланадир.

2. Сўз санъати — шеъри асл, яъни асосий санъат бўлиб, бошқалари унга боғли санъатлардан саналадир. Воқеан унга сўз санъати бўлмаганда, очик айтайлик, сўз бўлмаганда бошқа санъатлар бўлиши мумкин эмасдир.

Бу тўтрида иш мана нимадан иборатдир: керак меъморчи, керак ҳайкалчи, керак рассом ва- мусикачи бўлсин, буларнинг ҳаммаси ўзларининг асарларини туғилишига ўйлаганда ҳам туғдирганда уларни энг илгари ақлларида, фаразларида туғдирадирлар. Ақл ва хаёлда ишланган нарсаларнинг ҳаммаси эса сўз ва тилнинг кучидан ва унинг воситачилигидан бошқа ишланмайдир. Қисқаси, сўз деганимиз миядаги бир фикрнинг моддийлашмаги демак бўлиб, бу бошқа санъатлар учун энг биринчи кўмакчидир...

Қисқаси, беш санъатнинг ҳар тури фикр ишидир. Фикр қилиш ишлари эса онгсиз бўлмайди. Онг эса сўз демақдир.

3) Шаклий санъатлар деб аталган меъморчилик, рассомлик ҳам ҳайкалчилик санъатлари масофада иш қилатурган санъатлардир. Шунинг учун буларга «шаклий санъат» дедимасдан бошқа яна «масофалик шаклий санъат» деб ҳам атайдилар<sup>4</sup>. Ҳайкал ҳам ўзларининг катталиқ ва ҳажмлари (кўламлари) билан масофада маълум бир ўрин оладилар. Бир оз (сот) устида расмланган бир лавҳа кўруниш буюклик ёки юқорилик ҳам кенгликка молик бўладир. Шу учун турли

санъат учиси ҳам кишига кўриш, яъни кўз орқали таъсир қилади. Буларни кўз орқали олмоқ ва фаҳхламак мумкин. Демак, булар кўримли асарлардир. Чунки ҳайкални, уйни ҳам лавҳани кўруш мумкин.

Мана бу уч санъат шу равишда учиси ҳам масофа ва шаклланиш ҳам хусусиятида бирлашганлари учун буларни бирга йиғиб, «шаклий санъатлар» (образовательное искусство) деб айтгандирлар. Аммо сўз санъати, яъни тор маъноси билан шеър ва мусиқа; бунлар ҳар иккитаси масофада эмас, замонда зуҳур этадирлар. Бунлар бир-бириси билан шу хусусиятда бирлашадирлар.

Очиқ маълумдирки, биз бир тизмани, бир ҳикояни ва дostonни, бир ашула ва бир куйни кўз орқали фаҳхламай олмаймиз, улар бизга кўримли бир равишда зоҳир бўла олмайдирлар. Ўзларидан бизнинг умумий таъсирлар олмоқлигимиз мумкин бўларлиқ бир равишда бизга бирдан тугал ва тамом кўруна олиш уларда йўқдир, балки улар замон ўтиши билан ўса ва кенгая борадирлар, уларнинг бош ва кейинлари бордир. Сўзлар ва овозлар бири орқасидан иккинчилари келадир. Бутуни билан танишмоқ учун бизга бир тизмани бошдан-оёқ ўқуб чиқмоқ ёки пьесани охиригача тинглаб ўтмагимиз керакдир. Меъморчилик, ҳайкалчилик, рассомликлар учиси бир туркум ташкил қилгандек, сўз санъати билан мусиқа ҳам мана шу равишда ўзларига айри туркум ташкил қиладириллар.

Бу жиҳатдан буларнинг икисини «замоният санъатлари» деб ҳам айтмак мумкиндир. Шу беш гўзал санъатни яна турли ики туркумга ажратиш бордир. У ҳам: 1) *тақлидий санъатлар*; 2) *тақлидий бўлмаган санъатлар* деб бўлишдир.

Сўз санъати, рассомлик ва ҳайкалчилик «тақлидий санъатлар»дан саналиб<sup>5</sup>, мусиқа билан меъморчилик тақлидий бўлмаган санъатлардан деб топиладилар, бу кейинги иккиси ёлғиз риёзий нисбатларни эътиборга олғучи санъатлардир. Бу ҳаётда ҳақиқий равишда зоҳирда кўрилмаган турли бўлақларнинг бирга қўшилишларидан юзага чиқади. Муни англаш қийин бўлмаса керак: ҳар кимга маълумки, сўз санъати, яъни тизмалар, ҳикоялар, томошоликлар (сахна асарлари) бир иш, бир воқеани тасвир қиладириллар. Бу воқеаларнинг ақпан янгидан ишланиб тасвир қилинишлари билан улар тақлидийликдан айрилмайдирлар. Ҳайкалчилик ҳам

Абдурахмон Саъдий

шундаёқ табиатга эргашидир. Унинг бу эргашмаги унинг турли нарсаларни, одамларни тасвир этишидадир.

Демакки, санъатнинг бир туркуми табиат ва турмушга тақлиддан иборатдир. Лекин бу тақлид деганимиз ҳар ҳолда бутунлай эмас, қисмандир. Тагин очиқ айтганда, бу уч санъатда қисман тақлид, қисман ижод бордир. Яъни санъаткор ўзининг ижоди учун намуна ва сармойани табиат ва турмушдан олгани ҳолда унинг бутунлай ўзининг кўчирилмасини (копиясини) ясамас, балки санъаткор ўзининг ҳаёлидан ҳосил қилар, ўзидан ҳам бир нарса қўшар, уни ўзгартар, бошқаландирар ёки уни санъаткор ўз шахсияти орқали комиллашдирар. Тўғриси, ҳар бир санъаткорона шеърый асарда табиатга тақлиддан бошқа шоирнинг ўзлиги ҳам ётадир.

**Қисқаси, табиат кўринишлари ва ҳодисалари, турмуш воқеалари санъаткор ва шоирларнинг қўлида уларнинг ўз миёси, ўз юраклари орқали тўлдирилар, тугалланар, тағин(н)да ортиғроқ комиллашган бир шаклга қуйилур. Ўрни билан шарҳ ва тафсил этилса, ўрни билан қисқартилур ва шоирнинг тасвири учун кураксиз бўлган баъзи бир қисмлари ташланиб қолдирилур, ҳосил шоир ёлғиз кўруниш ҳам воқеалардаги муносабатларнинг «ҳаётий мажмуаси»гагина тақлид этиб, тафсилотида шоир ихтиёрлидир.**

## СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

• »

Мумтоз адабиётшунослиқда *шакл ва маъно* муносабати диний-тасаввуфий талқинда ҳам, адабий-истилохий йўналишда ҳам алоҳида мазмун касб этади. Ушбу мазмун мумтоз адабиётшунослиқнинг асосий илмий муаммоларидан саналади ҳамда замонавий адабиётшунослиқдаги *шакл ва мундарижа* муносабатларини ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Фалсафада маълуму машхур бўлган шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшунослиқда *сурат ва маъно* бирлигида мужассам топади. Бу бирлик барча фалсафий қарашларда, руҳоний ҳолатларда, туйғулар муносабатида акс этган бўлиб, у ҳам тасаввуф фалсафасининг, ҳам мумтоз поэтиканинг пойдевори саналади. Ислом алломалари сурат ва маъно нисбатини Қуръони каримдаги *жузъ ва кулл* тафсиридан келиб чиқиб шарҳлайдилар<sup>1</sup>. Бунинг энг ёрқин ифодаси Фаридиддин Атторнинг Тавҳид асрори талқинида ёзилган “Жавҳару-з-зот” асарида кўринади<sup>2</sup>. Фаридиддин Аттор жавҳар сифатида мутлақ руҳнинг сирини белгилайди. Мутлақ рух, яъни Ҳақ (Кулл) инсоний, махлуқий ёки нарсалар суратида зоҳирдир. Нур орқали жузъ, яъни яралмишнинг барча сифатлари намоён бўлади. Лекин нур Кулнинг барча сифатларини кўрсатиб беролмайди. Шундан келиб чиқиб, рух Яратганинг измидадир. Яралмишларнинг ҳаёти эса мана шу Кулнинг зоҳири, ташқи кўриниши бўлиб, у сурат шаклида жилваланади.

Жалолиддин Румий фалсафасида *маъно ишқ* талқинида аниқланади, *сурат эса ишқ нуриди*. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этар экан, у мазмунни ифода қилади. Мазмун, маъно нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб

<sup>1</sup> Қуръони карим. Ўзбекча изоли таржима. - Т.: Чўлпон, 1992.

<sup>2</sup> Фаридиддин Аттор. Илохийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Н. Комилов). - Т.: Ёзувчи, 1994. - Б.74.

келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, маъно суратга - шаклга нур бўлиб қуйилиши, шакл - сурат эса, мазмунга айланиб матнони ифода қилиши мумкин. Румийнинг бундай фалсафий қарашлари “Маснавийи маънавий” асаридида умумий тарзда, турли ривоят ва ҳикоятлар мазмунида берилди. “Фихи ма фихи” (“Нимаики Ундадир — Ундандир»), яъни ўзбек тилига “Ичиндаги ичиндадир” тарзида ўгирилган асарда<sup>3</sup> бу нисбатий тushунчалар сурат ва маъно фалсафаси сифатида англатилади: *“Маънога юзланишни инсон дастлаб унчалик севмайди. Бироқ вақт ўтган сайин ёқтири боради. Бу жараён суратда (шаклда) аксинча кечади. Чунки сурат бошида хуш ва латиф туюлади, бироқ у билан қанчалик кўп бирга бўлганинг сари ундан шунчалик тез совуш борасан. Қуръоннинг сурати ҷайдаю маъноси ҷайда! Худди шундай инсонга боқ! Агар инсон суратидан маъноси кетса, жасади қолади. Жасадини эса ҳеч ким унлаб турмайди”*<sup>4</sup>. Бошқа бир ўринда Румий ҳазратлари сурат ва маъно нисбатида мағиз ва данакни мисол қилади. Данакни қўлга олишдан мақсад, унинг ичиндаги мағизга эришиш. Мағизга эришиш учун сурат (дарак)ни синдирасан. Гўёки, данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади. Бироқ мағизни уруғ сифатида эқмоқчи (ерга) бўлсанг, уни қобиксиз эка олмайсан. Қобиксиз эқилган мағиз кўкармайди, ҳосил бермайди. Демак, сурат бизга номухимдай кўринса ҳам уни маънодан ажратиш кўриш маънисизликдир.

Румий фалсафаси тез орада Ғарб мутахассисларининг эътиборини тортгани, Хёте асарларида гўзал, изчил талқин қилингани, ниҳоят, олмон мумтоз фалсафасининг чўққиси саналган Хегел таълимотида ўзининг тугал исботини топгани фанга маълум. Хегелнинг “инкорни инкор” қонунининг моҳияти Румий фалсафасининг мағзида бор. Бугдой (дон) ўз шаклини ўзгартириб (тараққий эттириб), Хегелча

<sup>3</sup> Жалололдин Румий. Ичиндаги ичиндадир (Туркчадан Улугбек Абдуваҳҳоб таржимаси). - Т.: Ёзувчи, 1997.

<sup>4</sup> Жалололдин Румий. Ичиндаги ичиндадир. —Б. 79.

айтганда, инкор қилиб, бошоқ бўлди. Бошоқ ўз шаклини инкор этиши билан тараққиёт уни яна буғдойга айлантирди. Демак, диалектик тараққиёт инкорни инкор асосига қурилгани билан, шакл ва моҳият ўз борлигини йўқотмайди. Фақат шакл мазмунга қуйилади, мазмун эса ўз шаклини ўзгартиради. Ўзини Ҳегелнинг иқтидорли шогирдларидан санаб, янги эстетик тизим яратмоқчи бўлган рус мунаққиди В. Белинский ҳам юқоридаги тафсилларни бадий асарга нисбатан қўллаб, агар мазмунни шаклдан ажратмоқчи бўлсанг, уни шакл билан баравар ўлдирасан. Еки шаклни алоҳида ўзини олмоқчи бўлсанг, у ҳолда мазмун билан бирга шаклни ҳам ўлдирган бўласан каби тушунтиришни тавсия этгани сир эмас. Бу каби талқинлар айрим юзаки тамсиллардаги шакл - идиш, маъно эса ичидаги суюқлик ёки шакл қон томири бўлса, маъно унда жўш уриб оқаётган қон каби тушунтиришлар чекли эканини англатади. Чунки идишдаги суюқликни тўкиш мумкин бўлганидай, қонни томидан ажратиш мумкин. Лекин бу билан ҳар иккаласига ёки уларнинг бирортасига ҳам ҳаёт бағишлаб бўлмайди, улар ўзаро мавжудликдагина яшашда ва тараққиётда бўладилар.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ҳамда унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган<sup>5</sup>. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур Ғарб арабшунос олимлари томонидан “фикр, ғоя” (Гольдшиер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўпчилиги - алфоз*) — “ифода” (Гольдшиер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Жиктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган<sup>6</sup>. Ушбу таржималардан

<sup>5</sup> Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI вв.). - М.: Наука, 1983. - С. 7.

<sup>6</sup> Уша асар. - Б. 57.

маълум бўлишича, *маъно* мазмун, ғоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Шундан келиб чиққан ҳолда *маъно* замонавий истилоҳ билан айтганда, *поэтик мотив*; *лафз* эса *ифода воситаси (сўз билан)* деб қабул қилинган. Машҳур араб олимларидан Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (850-870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар<sup>7</sup>. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (этилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусават)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоғат)га эришган бўлади<sup>8</sup>. Қудамма ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Нақду-ш-шеър” асарида “тўғал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вази талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган — Х. Б.) ҳисобига байтга тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгиланган<sup>9</sup>. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуқлигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилган. Биз кейинги тадқиқотларга асос бўлиши мумкин деган умид билан уларнинг айримларини санаш билан чекланамиз: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-шир”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Қунас (в. 823-825), Асмаий (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830), Ибн Арабий (в. 846), Абу-л-Амайсал (в. 854),

<sup>7</sup> Ибн Қутайба. Аш-Шир ва аш-шу’ара’. Жидд. 1-2. - Байруг, 1909. - Б.12-15.

<sup>8</sup> Ўша асар. — Б. 84-85.

<sup>9</sup> Қудамма ибн Жаъфар. Китаб нақд аш-шир. - Лейден, 1956. - Б. 136.

Ибн Қутайба (в. 889), Бухтурий (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860) сингари олимларнинг асарларини ва “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садусий (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райхоний (в. 834) кабиларнинг асарларини келтириш мумкин. Ушбу мавзуда номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” номли тўплами бизгача етиб келган ва 1884 йили Лейденда нашр қилинган<sup>10</sup>. Ҳатто Аскарый “Девону-л-маъни” номли асарлар каталогини тузиб, бу йўналишдаги 100 дан ортиқ рисоаларга тавсиф бергани арабшунослик илмига маълум<sup>11</sup>. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида ажамда ҳам маъно ва лафз ҳақидаги қарашлар кенгайганини форс ва турк тилидаги рисоалар талқинидан ҳам билиш мумкин.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида сўзга таъриф бериш баробарида уни “маъно дарёсининг гавҳари” деб тушунтиради: “Сўзнинг бутунлиги, маъзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир”<sup>12</sup>. Лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Шунинг учун ҳам Алишер Навоий *«Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолшиб онсиз қолмбе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ»*

<sup>10</sup> 8e2£Ш Г. СeзсбМе с1eз агаШзсЬeп ЗсЬпШнтз. Вc1 2. Poez1e Б)5 ca.430. Be!c)ep, 1975.-pp. 58-60.

<sup>11</sup> Ал-Аскарӣ. Диван ал-маоний. Т. 1-2. - Қоҳира, 1933. Ушбу каталогнинг русча таржимаси қуйидаги манбага илова қилинган: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина У111-Х1 век). — М.: Наука, 1983.-С. 231-243.

<sup>12</sup> Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш. Шомухамедов). - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.



*балки ўз гафофиға инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»<sup>13</sup>* деган талқин билан махсус мақолат ёзади. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда тушуниб, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Туюқ баҳрини англамаган киши, кўшиқни туюқдан фарқлай олмайди. Лафзи бемаза, таркиби суст асарда маъни ҳам норасо ва унинг хулосаси нодуруст бўлади:

*Англамайин сўзда туюқ баҳрини,  
Қайси туюқ, балки қўшқуқ баҳрини.*

*Лафзалари бемаза, таркиби суст,  
Носара маънию адо нодуруст.*

*Борчасига даъвийи маънийи хос,  
Хоеларим топмай алардин халос.*

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабиётшунослик илмида ҳам шакл мазмунга етказувчи воситадир. Мазмун эса шакл воситасида етказилаётган моҳият, ифода қилинаётган нарса. Ҳар бир нарса ёки ҳолат шакл ва мазмуний жиҳатни ўзида қамраб олади ё акс эттиради. Демак, шакл ва мазмун муносабати мумтоз адабиётшуносликда анча мукаммал ишланган поэтик ҳодиса сифатида тушунилади. Шакл ва мазмунни ўзаро қарама-қарши нисбатда эмас, балки бири иккинчисини тўлдирувчи ва тақозо қилувчи тушунчалар сифатида ўрганилади. Бундай талқин замонвий адабиётшуносликдаги шакл ва мундарижа

<sup>13</sup> Алишер Навоии. Ҳайриту-л-аброр. / МАТ. 7-жидд. — Т.: Фан, 1991. - Б. 62.

муносабати учун пойдевор саналган. Рус шаклшунослик мактаби (формальная школа) вакиллари ҳам бадий адабиётнинг ўзаги саналган бу муҳим илмий муаммони ҳал этишда Шарқ мумтоз поэтикаси асосларига таянганлар. В. Шкловский, Б. Жирмунский ва Е. Поливанов каби олимлар аввал Шарқ поэтика мактаби сирларини ОПОЯз (Общество поэтического языка — Бадий тил жамияти) воситасида обдон ўрганганларидан кейингина ўзларининг шакл назариясига доир ишларини амалга оширганлар<sup>14</sup>.

XX аср бошларида ўзбек адабиётшунослигини шакллантиришда янги назарий талқинлар излаган олимлардан бири Абдурауф Фитрат бу муносабатлар силсиласини ўзининг Алишер Навоий, Мирзо Бедил, Бобораҳим Машраб асарлари талқини жараёнида амалий фаолиятда қўллаган бўлса, илк назарий қўлланма саналган «Адабиёт қондалари»да шакл ва мундарижани ташкиллантурувчи адабий унсурлар ҳақида тўхталади. Уларни мавзу, мундарижа каби истилоҳлар билан талқин қилиш давомида ижодкорнинг лабораториясидан келиб чиқиб, шакл унсурлари ёки мазмун жиҳатлари деб эмас, балки «ёзиш қондалари» деб атаган. Замонавий адабиётшуносликдаги собит қондаларга қўра мазмуннинг таркибий жиҳатига мавзу, гоё ва муаммо киради. Шунини унутмаган Фитрат мавзу ва мундарижа (гоё ва муаммони ўзаро бириктирган ҳолда) каби тушунчаларга адабий шарҳлар ёзди. Шакл унсурлари сифатида образ, сюжет, композиция ва бадий нутқ асарини бутунлиқда тутиб турувчи компонентлар эканини аниқлаб тимсол (образ), тартиб (сюжет), таркиб (композиция) ва бадий нутққа дохил бўлган тасвир воситалари ҳақида маълумот беришни ўзининг вазифаси деб билди<sup>15</sup>. Шунини ҳам унутмаслик

<sup>14</sup> Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. - Л.: Наука, 1977. - 408 с.; Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика. - М.-Л.: Гос. изд. худ. лит., 1931. - 264с.; Шкловский Б. В. О теории прозы!. - М.: Советский писатель, 1983. - 384 с.; Эйхенбаум Б. О прозе. О поэзии. — Л.: Художественная литература, 1986. - 456 с.

<sup>15</sup> Абдурауф Фитрат. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаммолари ва ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сузбоши ва изоҳлар муааллифи Х. Болтабоев). — Т.: Езувчи, 1995. - Б.21-23.

керакки, ушбу тасниф қабул қилингунга қадар мумтоз адабиётдаги образлар тизими қисман тасаввуф адабиётининг назарий, манбаларида, қисман поэтика, айниқса, илми бадий таркибида фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Бадий тимсолнинг сифати, вазифаси, маънодорлиги, ундаги кўчим табиати ҳақида таҳлил ва талқинлар мавжудки, уларни ўз ўрнида, тасаввуфий тимсоллар, бадий санъатлар билан боғлиқ ҳолда ўрганганимиз учун ҳам бундай намуналар айни боб таркибида эмас, балки илми бадийга дохил қисмда англанилди. Замоनावий адабиётшунослиқда бадий нутқ таркибида қараладиган поэтик лексика, фоника ва поэтик синтаксисга доир мулоҳазалар мумтоз поэтика таркибида алоҳида илм сифатида қаралган. Шунинг учун ҳам уларни ўрни билан бадий санъатлар ҳамда бадий нутқ ва услуб боблари воситасида тавсия қилинди.

Демак, замоनावий адабиёт назариясининг асосий концептуал масаласи ҳисобланган шакл ва мундарижа ҳамда уларнинг диалектик бирлиги ҳақидаги қарашлар фақат XX аср фалсафасида ёки Ғарб адабиётшунослигида ёки изчил эстетика шаклланишига туртки берган Ҳегел қарашлари доирасида яратилмаган, балки минг йиллардан бери мусулмон шарқида мавжуд бўлган, ўзининг ибтидосини барча мўъжизотларнинг шарҳи ҳисобланган Қуръони каримдан олган ва исломий-тасаввуфий фалсафа тараққиёти ҳамда бадий тафаккур тадрижи билан бу муносабат тараққий этиб, жорий мушаккал бир илмий тизимга айланган.

## СУРАТ (ШАКЛ) ВА МАЪНО БИРЛИГИ

ФАРИДИДДИН АТТОР  
(1136-1250)

*Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакир Иброҳим бўлиб, Фаридиддин (диннинг яғонаси) унга берилган тавсифий унвондир. Нишопур яқинидаги Шодях қишлоғида туғилган. Шайх Маъсидиддин Богдодий, Шайх Рукниддин сингари суфийлардан таълим олган. Ҳаж сафарини утаган, Миср, Йроқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёҳатларда бўлган.*

*Кўплаб шеърий асарлар, манзума ва достонлар битган. Давлатишоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шаро» асарида алломанинг шеърий асарлари ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий - фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари «Илоҳийнома», «Асрорнома», «Мушибатнома», «Ҳайдарнома», «Мазҳару-л-ажойиб» («Муъжизаларнинг кўриниши»), «Жавҳару-з-зот», «Ҳайлож», «Мухторнома», «Уштурнома» ва бошқалардир. Булардан ташқари Аттorning тўқсон олти нафар машҳур суфийлар ҳаёти ва ҳолати зикр қилинган «Тазкирату-л-авлиё» номли асари мусулмон Шарқида энг кўп тарқалган китоблардан ҳисобланади.*

*Фаридиддин Аттorning «Жавҳару-з-зот» асаридан сурат ва маъно муаммосига бағишланган тасаввуфий талқинлар сайлаб олинди.*

### «ЖАВҲДРУ-3 30Г»дан

Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкора ва яширин бўлган Худо номи билан бошлайман...

Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фаҳри бўлиб қоласан. Агар хуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби куёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга...

Сенинг ичингда *жавҳар*<sup>1</sup> - Мутлақ руҳнинг сирин бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдир, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг - дийдангдир, уйнинг ичидасану эшикдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан...

Нега *сурат*<sup>2</sup> дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг, *кулл*,<sup>б</sup> яъни Худосан. Сен сурат ҳамроҳлигидан кутулсанг, Худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, Худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз, сен Ҳақсан, иккилик йўқолади ва кулл бўлиб, чиндан Ҳақ - Худога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсам, суратгуфайли кўрдим, кудурат-ғам ва зулматларим ҳам ўшандадир...

Мен бу ерга келган гапирувчи Ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда *Аналҳақ*<sup>4</sup> дейман. Ҳақиқатда мен Ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ - мувофиқлик, тараққиёт бағишлаш учун келдим. Бунда яширин равишда келган Ҳақман, жаҳон халқлари олдида инсоний хилқат - суратда кўринмоқчман. Мен сирни кўрсатишга келган Ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман...

Жумла оламнинг жони Аллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мандирман - Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз кўринмас вужуддирман, гўё олам ичида равшан куёшман...

<...>*Жўзъ*<sup>8</sup> ва кулл ичида порлаган куёшдай, ўзини сифатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрдими,

пайдо бўлганда ҳақиқатдан айни зотнинг ўзи эди. Ўзини аввалу охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрдик, бир шаклга айланганлигини сездик. Жон бирликда шундай кўриндик, сурат хилқати жон ичида кўрина бошлади. Яратилишида ўзини шундай ҳолатда кўрдик, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай завоқ билмас зот сифатида, кўрдик, юзи барча ашъда турли ҳолатларда кўринарди. Ўзини мана шундай кўрдик, барчани ўзида кўрдик, чунки сурати йўқолди ва барчани бир - *аҳа* кўрди..

*Жонон*<sup>7</sup> - Худо тавҳидида бирликдамиз. Кулли - умумият жавҳарининг ягоналигимиз шаксиз. Тавҳидда ягоналик-бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат - ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим...

Ҳақиқат нима? Жонон - Худони кўриш бунда, сену менликни тарқ этсанг, унда бир бўлаксан, Ҳақиқат нимадир? Тезда бир бўлмоқ фақат, дур каби вобасталик денгизида ягона - бир бўлмоқдир...

Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулли - ўша...

Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга аёнлик кўр-газдинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирга интилиб, густоҳлик (беадаблик) қилишинг ҳам яхши, сен Ҳақни-маънолар изхорини кўришинг муқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг...

Сен шубҳасиз *кавнў* макондан ортиқсан, *айн*<sup>9</sup>дан воз кечсанг, *аъён*<sup>10</sup> аёнсан...

Васлга етгандан кейин, парда узоклашади, маънида у Мансур суратига айланади.

**ЖАЛОЛИДДИН РУМЎЙ**  
**(1207-1273)**

Асли ўртаосиёлик бўлган шайх Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонидан Балх шаҳрида тузилган. Жалолиддин ёшлик чоғидаёқ отаси билан мўъул истилоси тўғрисида Кўнға кетиб қолшига мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарда мударрислик қилган, Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърый асарлари, асосан, «Девони кабир» («Улуг Бевон»)га жамланган. Девонда газал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафий мероси олти дафтардан иборат «Маснавийи маънавий» асаридан ўрин олган, ушбу илмий-масавуфий мажмуани «Форсий Куръон» деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат. Булардан ташқари Румийнинг «Мактубот», «Фиҳи ма фиҳи» каби асарлари ҳам сақланган. Унинг битиклари, асосан, шогирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайди.

Жалолиддин Румий номи билан мавлавийлик тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан сўнг) тариқат эълон қилган.

«Фиҳи ма фиҳи» («Ичиндаги ичиндадир») сарлавҳали масавуфий асарини «Муъиниддин Парвона китоби» ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тождидин Мўътаз Ҳуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир. «Фиҳи ма фиҳи» асаридан сурат ва маъни баҳсидаги айрим лавҳалар берилди.

«ФИҲИ МА ФИҲИ»  
(«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»)дан

<...> Бизнинг кўнглимиз доим маънан сизнинг ҳимматингиз ёнида бўлиши билан баробар суратан ҳам парафланмоқ истадик. Чунки бу суратнинг ҳам улуғ бир эътибори бордир. Эътибор не демак? У ҳатто ўзлик ва маъно билан тенг. Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобик<sup>1</sup> сиз мева ҳам етилмайди. Чунончи, бир данакни қобиксиз ҳолда ерга эксанг, кўкармас. Қобиги билан экканинг вақтда унади ва улкан бир дарахтга айланади. Шу нуқтан назардан вужуднинг ҳам букж бир асли, хизмати бордир. Бундай бўлиши табиийдир. Худди шу асл маънодир. Аммо бу ўзи ҳам маъноли, маънони ҳам билган, англаган кишилар учун шундоқдир.

*«Ики ракат намоз дунё ва ундаги нарсалардан хайрлидир».* Бу сўз ҳамма учун эмас. Бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли қўлида бўлса ҳам ики ракат намозни қилмаслик ўша молни қўлидан чиқаргандан оғирроқ туюлади.

Бирдарвишга подшоҳ: «Эй зоҳид<sup>2</sup>!» - деди. У эса: «Зоҳид сенсан» деб жавоб қайтарди. Шоҳ: Мен қандай зоҳид бўлайин. Бутун дунё, охираат ва жамики мол-мулклар меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақатгина бир лўқма ва бир ҳирка билан қаноат этдинг», - деди. Дарвиш: «Юзингни қай тарафга бурсанг, Аллоҳ у ердадир»<sup>3</sup>. У ҳамма жойда мавжуд. Чехрадир, доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чехрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон сингаридирлар.

<...> Сурат (юз) ишқ<sup>4</sup> нуридир. Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур - аслсиз номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилмаганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир. Бири: «Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чиқмаганига кўра, суратнинг нури бўлиши керак» - деди. Биз: «Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?» - деймиз. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтиради ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлади. Булар айна замонда рўёбга чиққан, шаклу шамойил олган суратлардир. Рассомсиз расм бўлмаганидек, аслсиз эса расм бўлмас. Гўё бармоқнинг ҳаракати билан узукнинг ҳаракати янглиғ.



Юрагида уй қуриш ишқи бўлмаса, меъмор унингтарhini чизмайди. Бугдой бир йил олтин баҳосида, бошқа йил тупрок қийматида сотилиши мумкин. Ҳар, ики йилда ҳам унинг сурати ўша - бугдойдир. Бироқ унинг қадри унга бўлган ишқ (эҳтиёж - тарж.) туфайли майдонга келмокда. Худди шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб, уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади.

«Ишқ» - нимагадир муҳтожлик. У ҳолда, эҳтиёж - асл, муҳтож эса —«нур» дейишади. Биз деймизки: Сен эҳтиёжинг бўлгани учун шундай деясан. Демак, эҳтиёжинг олдин майдонга келади, сўз эса ундан тугилади. У ҳолда, сўз бўлмаса ҳам эҳтиёж мавжуд. Шунга кўра, ишқ ва эҳтиёж унинг (сўзинг - тарж.) нури бўлолмайди. У: «Эҳтиёждан мақсад сўз эмасмиди? У ҳолда, мақсад қандай қилиб нур бўла олади?» - деди. Биз «мақсад ҳар доим нурдир. Чунки дарахтнинг илдизидан мақсад унинг нури, яъни гавдасидир, шохлари ва ҳоказоларидир» - дедик.

<...> Бир дедик: «Бизни ҳиммат билан эсла! Асл бўлган нарсa ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат - нур». Мавлоно буюрадики: ҳиммат жисмлар олаmidан аввал - руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, бизни жисмлар оламига куруқ келтирмадилар. Бунга имкон йўқ. Шундай экан, сўзнинг ҳам- муайян ўрни бўлиши керак. Ахир данакнинг фақатмагзини ажратиб эксанг, кўкармайди. Ҳолбуки, қобиги билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, суратнинг ҳам аҳамияти борлиги аён бўлмоқца.

*«Қалб ҳузурисиз қилинган намоз намоз бўлмайди»*

(Ҳадисдан) - дея буюрилганидек, намоз ҳам ичдадир. Бироқ сен уни шаклларга ўрайсан. Кўринишда руку (эгилмоқ) ва сажда билан намозга сурат бериш лозим. Буларни бажариб ундан ўз насибангни олурсан, мурудингга етурсан.

*«Улар намозларида доим барқарор бўлгувчи зотлардир»<sup>5</sup>*

деган оятдаги намоз руҳдар намозидир. Суратан, шаклан қилинган намоз муваққатдир, доимий эмас. Чунки руҳ денгиз оламидир. Сўнгсиздир. Шунга кўра, ҳамипалик намоз руҳнингдир. Руҳхам руку ва саждалардан холи эмас. Бироқ буларни очик шакллар билан кўрсатмоқ керак. Чунки маънони сурат билан боғлиқлиги бор. Икаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди. Сурат маъно нуридир. Сурат -

#### Фихи ма фихи

фуқаро, кўнгил подшоҳ деганинда, бу исмлар изофадир. «Бу унинг нуридир», дединг. Нури бўлмаса, у қандай қилиб асл бўлиши мумкин? Модомики, «Аёл» дер экансан, иложсиз «Эркак» ҳам дейишинг керак ёки «Аллоҳ» дегандан кейин «Қул»ни ҳам эрдан чиқармаслик зарур.

<...> «Аллоҳ инсонни ўз сурати асосида яратди» (Ҳадисдан). Инсонлар доимо мазҳар (ўзини кўрсатувчи нарса - *тарж.*) қидирадилар. Баъзи аёллар ўрангандир ва ўзларини қанчапик қидирилганини (исталганини - *тарж.*) синамоқучун юзларини очадилар. Худди устарани синаганинг каби. Ошиқ севгилисига: «Мен ухламадим, овқат емадим, сенсиз ёндим, куйдим» дейди. Бунинг маъноси шудир: «Сен бир мазҳар излаяпсан ва у менман. Сен мазҳарга маъшуклик сотаяпсан. Олимлар ва санъаткорлар ҳам ҳаминша мазҳар қидирадилар. «Мен яширин хазина эдим, билинмоқ истадим» (Ҳадисдан). Унинг ҳуклари барча одамларда зуҳур этди. Чунки уларнинг ҳаммаси Аллоҳнинг соясидир ва бу соя соҳибига ўхшайди. Агар беш бармоқ очилса, сояси ҳам очилади, эгилса-чи, у ҳам эгилади. Шунга кўра, Ҳақни қидирган бир исталган ва севилганни хоҳлайдики, ҳамма унинг дўсти, севгилиси ва итоаткори бўлишни орзу этади. Ҳамда душманларига душман, авлиёларига дўст бўлишни ҳам унутмайди. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси Аллоҳ кўрсатган ҳукмлар сифатларидир. Соямизнинг биздан хабари йўқ бўлишига қарамай биз улардан воқифдирмиз. Лекин Аллоҳ билимининг қаршисида бизнинг хабаримиз хабарсизлик, демакдир. Шахснинг ҳамма қирралари унинг соясида акс этмайди. Худди шундай Аллоҳнинг барча сифатлари ҳам бизда тўла-тўқис намоён бўлмайди. Фақат айримларигина кўринадики, «*Айттинг: Рух ёлғиз Парвардигорим биладиган ишардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир*»<sup>6</sup> дея буюрилган.

*АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ*

*«СИЛСИЛА ТУ-3-ЗАҲАБ»дан*

*СЎЗ ОДАМЗОД САДАФИДА ЭНГ АЗИЗ ГАВҲАР*

Маъни дарёю гавҳаридир сўз,  
Бир-бирин мағзу жавҳаридир сўз.

Гар жаҳонни десак мисоли садаф,  
Сўз унинг дурри, унга шону шараф!

Ҳеч конда топилмагай бу дур,  
Бир ҳунардирки ҳаммага манзур...

Хатга фахру, қаламга унвондир,  
Ақлу идрок жисмига жондир.

Сўз туйфайли жаҳонда қолгай ном,  
Пухта бўлгай шарофатидан хом.

Дил қуши сўз сувига ташна эрур,  
Шул сабабдан шу чапмага тикитур<sup>1</sup>.

Асли мақтовчи, мақгалувчи Ўзи,  
Фикрларни улайди ҳар сўзи.

Мадҳ этувчи агарчи осмондир,  
Аммо у сўз гадоси ҳар ондир.

Бу улуғ кучга офарин, кутлов,  
Мадҳ этар, мақгалувчи ҳам мақтов.

Йўлга отланса, куч олур пайваст,  
Ортда қолганини у кўтаргай даст.

Сирру асрорларга маҳрамдир,  
Мўъжизот оламига ҳамдамдир.

Қадри дурдонадан расодир ҳам,  
Элга ғоятда бебаҳодир ҳам.

Силсипату-л-захаб

Маъни ундан топар ривожу камол,  
Дунё борича топмагай у завол.

Чин вафо гулшанида битган гул,  
Шохида сайрашур ажаб булбул.

Хис димоғига хид сочар бу гул,  
*Нотиҳа*<sup>2</sup> унгадир лақаб, маъкул.

Дил гулистони файзи-ла обод,  
Шавқнинг булбули эрур дилшод.

У гўзаллар жамолига машғал,  
Севги кўзгусига берур сайқал.

Қайси сухбатда сўз агар янграр,  
Унинг олдида лол янгрот зар.

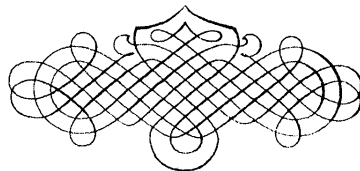
Сўз миси тилладан эрур афзал,  
Доно олдида бу муаммо ҳал.

Сеҳру сўз - бир-биригадир пайванд,  
Иккиси гўёки эгиз фарзанд.

Сўз олтинга бўлмагай муҳтож,  
Балки олтин бошига бўлғай тож.

Дунёда қанча-қанча тилсим бор,  
Уни очмоқ кишигадир даркор.

Сўз эрур ушбу тилсимотга қалит,  
Сўзни ўрган, очишга журъат эт!<sup>3</sup>



АЛИШЕР НАВОИЙ

«ҲАЙРА ТУ-Л-АБРОР»дан

Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишени киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли *газоф*<sup>1</sup> ноин софлигига *мунсиф*<sup>2</sup> бўлмоқ, балки ўз газофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ.

Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,  
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.

Файз ҳаримида тажалли анга,  
Ким ёрубон машъали маъни анга.

Сўз майини ул киши *ошом*<sup>3</sup> этиб,  
Ким дури маъни садафин жом этиб.

Рух сафолик не ажаб роҳдур,  
Тийра қўнгул кунжигга *мисбоҳишур*<sup>4</sup>.

Лаб ба лаб ул май била хуми *ситехр*<sup>5</sup>,  
Оғзидаги кирпич анга хишти меҳр.

Ғарқа анинг баҳрига аҳли жаҳон,  
Қўздин этиб они латофат ниҳон.

Қатрасини ҳар киши нўш айлабон,  
Нашъасидин хум киби жўш айлабон.

Нечаки файзи била олам тўлуб,  
Қатраи баҳридин анинг кам бўлуб.

Менки бу май нашъасндин мастмен,  
Дайри фано аҳлига ҳамдастмен<sup>6</sup>.

Андоқ эрур *г\*рм*<sup>7</sup> димоғим менинг,  
Ким ёқиб ул шуъла чароғим менинг.

Ҳайрату-л-аброғ

Ғарчи етиб жоми ҳидоят манга,  
Сўзда сукут ўлди бағоят манга...

Англамайин сўзда туюқ баҳрини,  
Қайси туюқ, балки қўшук баҳрини.

Лафзалари бемаза, *таркиби*\* суғ,  
Норасо маънию адо нодуруст.

Борчасига *даъвийи*<sup>9</sup> маънийи хос,  
Хосларим топмай алардин халос.

Равзаи назм ўлғали рангин манга,  
Харне йўлуқти санами чин манга

Бор эди *машиотан*<sup>10</sup> табъим иши.  
Бермак алар ҳуснининг оройиши.

Шона уруб сунбули гисусига,  
Сурма чекиб наргиси жодусига.

Қон ёш ила оразини ол этиб,  
Юзида кўз мардумини хол этиб.

Лафз либосин тикибон ранг-ранг,  
Киймак учун ул санами шўху шанг.

Кийдурубон *хуллаи мавзун*<sup>11</sup> анга,  
Зевар этиб юз дури *макнун*<sup>12</sup> анга.

Қилсам этиб боштин-аёқ жон ани,  
*Ҳажлаи*<sup>13</sup> ноз ичра хиромон ани.

Чун анга бу хайли жафогар этиб,  
*Ҳуллалърини*<sup>14</sup> ғорату торож этиб.

Жисмида не хулла кўюб, не ҳарир,  
Ўзини бедод ила айлаб асир.

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,  
Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буқим, шеър қўюб отини,  
Етқурубон қўқка *мувоҳомни*<sup>14</sup>

Турфароқ улқим, тониримни билиб,  
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.

Ваҳқи, манга жилвагар айлар чоғи,  
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.

Қўнғлума қўп тиғи жафо урдилар,  
Дема қўнғул, жонима етқурдилар.

Қолмади чун ўзга манга чорайе,  
Қалъа ясардек топибон хорайе.

Кулла чу ҳам олий эди ҳам васиъ,  
Устига қўйдум бу бинойи *рафиъ*.<sup>16</sup>

Сувғача хоро била бунёд этиб,  
Қўқка дегин пораи пўлод этиб.

Ҳандақини ваҳм анингдек қозиб,  
Кимки боқиб қаърига ақли озиб.

Не тубига нақб бўлуб *судманд*<sup>11</sup>,  
Не етибон қўнғирасига каманд.

Маънини ул хайл паризод этиб,  
Жонларин ул хавфдин озод этиб.

Тикмак учун жисму учурмоққа бош,  
Анда қилиб *таъбия*<sup>18</sup> қўп ўқу тош.

Тоши анинг тақвийи жонқоҳдин,  
Ўқлари ҳам оҳи саҳаргоҳдин.

Ногаҳ анга ёвуса бир беадаб,  
Тош ила ўқдин анга етгай талаб.

Аллоҳ, Аллоҳ, бу не афсонадур,  
Ким бу фасона деса девонадур.

Хайрату-л-аброп

*Арбада*<sup>19</sup> кўп бўлди, магар маст мен,  
Ёки жунун қайдига побаст мен.

Эрмас эсам маст, недур мунча лоф,  
Мағз жунун бўлмаса, мунча ғазоф.

Бу неча тандинки, шикоят дедим,  
Англамайин *ҳарза*<sup>20</sup> ҳикоят дедим.

Борчасининг нуқтаси рангин эрур.  
Назмлари дилкашу ширин эрур.

Ўзда йўқ эрдим бу сўз айтур замон.  
Борча алар яхши эрур, мен ёмон.

Телба Навойиу наво демагил,  
Ҳарне эмас бўлса раво демагил.

*Савтунг*<sup>21</sup> эрур боштин-аёқ ҳарза кўп,  
Бошларига эврул, аёқларин ўп.

Борча гадо олдида бўлгил гадо,  
То санга шаҳ курбини бергай Худо<sup>22</sup>.



АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

### ЁЗИШ ҚОИДАЛАРИ

*Таълиф*<sup>1</sup>. Белгили бир нарса тўғрисида бўлган фикрлар, муҳокамалар сезгилар, туйғуларни тартибга солиб, сўз билан ифода қилишга *таълиф ё тасниф* дейилади.

Таълиф ё тасниф аталган адабий юмуш билан майдонга чиққан нарсага *асар* дейилади. Бир асарни ёзганда зехнимизнинг юмуши (хизмати) турли тусларга киради: ёзувчи-адиб бошда шу тўғрида ёзилтурган бир нарсани топади. Сўнгра шу нарса тўғрисидаги ўйлар, туйғуларни охтариб, топиб йиғади. “Зехний юмуш”нинг шу бўлимига *ижод* (бор этиш-яратиш) дейилади.

“Ижоднинг биринчи натижаси асарнинг *мавзуъи*, иккинчи натижаси асарнинг *мундарижаси* бўлади. Ондан кейин ёзгучи мавзуъ тўғрисида йиғилган маълумотни (асарнинг мундарижасини) ўз зехнида белгили бир тартибга солади. Бу эса асарнинг *тартиби*<sup>2</sup> бўлади.

Мана шу юмушлар билан ёзгучи-адибнинг зехнида мавзуъ ҳам тўғрида маълумот белгили бир тилнинг сўзлари, гаплари билан ифода этилиши керакдир. Шу “ифода” этиш билан асар майдонга келади. Ёзгучининг зехнида йиғилган мавзуъ ҳам у тўғрида тартибга солинган маълумот, сўзлар, гаплар билан ифода этилмаганга асар саналмайди.

Бу қун Элбек, Чўпон, Боту, Қодирий, Ш. Сулаймон каби ўзбек адиб-шоирлари бор. Буларнинг *ифодалари*<sup>3</sup>, албатта, ўзбекчадир. Бироқ адиб-шоирларимизнинг асарлари ўқулганда ифодаларининг бир-бирдан ўзгачарак бўлгани кўруниб туради. Демак, булардан ҳар бирининг ўзига махсус бир *ифода йўсуни* бор. Мана шу ифода йўсунига *услуб* дейилади.

Демак, ҳар асарда текширарлик бир нарса бор: *мавзуъ, мундарижа, тартиб, ифода, услуб*. Мана энди буларни биттадан текширайлик:

### МАВЗУЪ

Адабиётнинг мавзуъи бутун табиат, борлик дунёси, инсоннинг ўз ички-ташқи дунёсида сезиб онглаганларидир.

Бир томчи сувдан тенгизгача, бир учқундан буюк бир ённингача, кичкина бир япроқдан улғу ўрмонларгача нима бор эса, ҳаммаси адиб-ёзғучи учун мавзуъ, бўларлик нарсалардир.

Бироқ адиб-ёзғучи ўз асарининг *тилагига* (ғоясига) қўра мавзуъ толлайдир; қандай бир тилакни кўзда тутиб, қандай бир фикр бермакчи бўлиб асар ёзар эса, шунга кучширак бойланган бир мавзуъни оладир.

Ёзғучи-адиб томонидан толлаб олинган мавзуъ асарнинг тилаги билан муносабатсиз эса, ёзғучи мавзуъни толлашга янглишган бўладир.

#### МУНДАРИЖА

Адиб асарнинг мавзуъини, асарнинг тилагини бера оларлик қилиб толлагандан сўнг унинг тўғрисида маълумот йиғадир. Мавзуъ теграсидаги фикрлар, сезгилар, туйғуларни тўплайдир. Бироқ уларнинг ҳаммасини ёза бермайди. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, асар ўзининг таъсирини йўқотади.

а) мавзуъ теграсидаги фикрлар, маълумотлар, воқеаларнинг асар тилагига мувофиқ, асарнинг тилагини очик қилиб бера олурлик бўлганларини оладир;

б) мундарижадаги асосий қисмларнинг бир-биридан узун, бир-бирига муносабатсиз бўлмаганларини оладир;

ж)<sup>4</sup> мундарижа қисмларининг бир-бирига қарши бўлмасликлари, яъни биртасининг берган таъсирига қарши бўлмаслигини энг катта бир шарт қилиб кўзда тутадир.

Мана шул уч шартни кўзда тутуб ёзилган асарда “бирлик” бордир дейиладир. Бир асарнинг мундарижаси мавзуъ билан муносабатсиз ё бир-биридан ҳеч турли бойланиш бўлмаса, ё мундарижадан бир қисмининг таъсири бошқа бир қисмининг таъсирига қарши тескари бўлса, у асарда бирлик йўқдир дейиладир. Асарда мундарижанинг тўғрилиги, табиийлиги лозимдир. Мундарижа ғайритабиий, нотўғри бўлса, ўзининг таъсирини йўқотади. Эски шоирларимиз ўзларининг кеча қайғилари тўғрисида шеър ёзганда “*Оҳим алангасидан фалаклар ёнди, Кўз ёшимдан ер юзини сув бости*” деб инграмакчи бўладир. Мана бундай сўзлар ғайритабиий, нотўғри бўлгани учун қулунч бўлуб чиқади.

Абдурауф Фитрат

Эски ёзгучиларимиз асарнинг бирлигини сақламоқчи бўлиб, жуда ифротга<sup>5</sup> тушар эдилар: бир ҳикоя ёзганда *“аммор уйёни ахбор ва ноқилони осор абдрқ ривоят қилурларким”* деб ҳикоя қаҳрамонларининг туғилиш кунидан бошлаб ўлишига қадар бўлиб ўтган воқеаларни бир йўсунда, бир турли қилиб қаторлаб тизар эдилар. Бу турли ёзилган ҳикоялар, достонлар бир турли, бир тусда, ўзгаришсиз, ҳаракатсиз юруб боргани учун ўқувчиларни бездирар, мияга оғирлик қиладир. Бундан қочмоқ учун ҳикоя, рўмон, достонларни турли кўринишлар, янги-янги фаслларда тузиш лозимдир. Мисол учун Чўлпоннинг (*“Қор қўйнида лола”*) деган ҳикоясини олингиз. Буни эски шаклда ёзмоқчи бўлганда, *“Андоқ ривоя(т) қилурларким”* деб бошлаб, *“Самандар ака бор эди, унинг қизи бор эди, бири қизига совчи юборди...”* деб воқеаларни қаторлаб тизиб, асарни битирган бўлар эдик. Бироқ Чўлпон бундай қилмаган. Мундарижани янги-янги тўрт фаслга, тўрт кўринишга бўлган:

Тўб ўйуни, лиайх, тўй, одамларнинг бу тўй тўғрисида фикрлари. Ҳамда ҳикоянинг Самандар аканинг қизи тўғрисида бўлганини сездирмасдан қизларнинг тўб ўйунларини жуда усталик билан тасвир этишга киришган...

#### ТАРТИБ

Мундарижа яхши тартиб этилган сайин асарнинг қиммати ортадир, ёзгучини муваффақ бўлишга яқинлаштирадир. Тартиб мундарижа узра юргузиладир. Шунинг учун мундарижа етарлиқ даражада йиғилиб толлангандан кейингина тартибга кириш керак. Тартиб ёлғуз асар ёзишда эмас, сўз сўйлашда ҳам муҳимдир. Бир нотик айтмоқчи бўлгани сўзларни қисқача тартиб қилмасдан минбарга чиқиб гапурса, ҳеч бир мақсадга яқинлаша олмай(дир), сўзинда қаёққа боришни билмай гапура берадир, ҳеч битира олмайдир.

Тартибсиз асар ёза бошлаганларнинг ҳам шу балога йўлиқишлари андоқдир. Чўлпоннинг юқоридаги ҳикоясидаги тўртинчи кўриниш, яъни икки йигитнинг кўчада тўй тўғрисида гапуришлари, қоровулнинг-да уларга қўшилиши ортиқча бир фаслдир. Ҳикоя учунчи фаслда битирилса эди, қоровул тилида онглашилмоқ истанилган эди. Сўзлар очик онглашилган бўлар эди. Ҳикоянинг таъсири ҳам ортган бўла(р) эди. Мана бундай ортиқча фасллари бўлган асарлар “яхши тартиб этилган” саналадир...

## АДАБИЙ ТУР ВА ШЕЪР НАВЪЛАРИ

Мумтоз адабиётда адабий тур тушунчаси ўзига хос ифода шаклларига эга. У кўпроқ адабий тур нуқтаи назаридан эмас, балки жанрларга муносабат ҳамда ифода шакллари нуқтаи назаридан ривож топган. Арасту ҳакимнинг мимесис назарияси асосига қурилган адабий турлар ҳақидаги таълимоти Форобий орқали Шарқ адабиётига кириб келган бўлса ҳам, муслмон шарқида, асосан, адабий турлар таснифи жиҳатидан эмас, ифода шакллари йўлидан борилган.

Фитратнинг юқорида келтирилган «Шеър ва шоирлик» мақоласидаги “Турклар муслмонликдан бурун ҳам буюк маданий донгли бир кун кечирганлар”. Мана бу сўзни қабул қилдикми, “Туркларнинг муслмонликдан бурун ҳам шеърлари, шоирлари, адабиётлари бор эди” демакдан ўз бошимизни қутқара олмаймиз» деган сўзлари<sup>1</sup> нафақат бадий адабиёт тараққиётига, балки адабий-назарий тафаккур тадрижга ҳам тааллуқлидир. Демак, мумтоз адабиётни адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан ўрганганда исломдан бурунги давр адабий ёдгорликларининг жанр хусусиятларини ҳам унутмаслик керакки, бу йўналишда биз учун муҳим манба Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридир. «Мен бу китобни ҳикматлар, сажъ, мақол, қўшиқ, ражаз ва наср деб аталган нарсалар билан бегадим» деб ёзганида буюк аллома девондаги адабий парчаларнинг жанр хусусиятларини ҳам назарда тутган бўлиши керак. Айни мана шу сўзлардан келиб чиққан проф. Р. Орзибеков «Туркий адабиётлардаги тур ва жанрлар генеологиясини ўрганишга доир икки муҳим манба»нинг дастлабки сифатида Маҳмуд Қошғарий асарини кўради. «Девону луғатит турк»даги *этуқ, отқунч, сав* каби насрий ва *қўшуғ, қўнуғ, йир* сингари шеърий жанрларнинг илк изоҳини ҳам мана шу манба орқали тушунтиради<sup>2</sup>. Самарқандлик бошқа бир

<sup>1</sup> Фитрат. Шеър ва шоирлик // Иштирокнон. — 1919. — 24 октябрь.

<sup>2</sup> Орзибеков Р. Адабий меросимиз сеҳри. — Самарқанд: 2006. — Б. 4.

олим А. Абдурахмонов «Туркий адабиётнинг қадимги даври» қўлланмасида юқоридагилардан ташқари қадимги туркий адабиётда мавжуд бўлган *билиг, ўнлук, табзуг, сандруч, йиги-йўқлов, тўртлик, тўйуц, оқиши, царгаи, қўг, ирц битиги, тангрикла* каби жанрларга маълумот бериш баробарида уларнинг намуналарини исломгача бўлган адабий манбалардан келтиради<sup>3</sup>. Таассуфки, қадимги туркий адабиётнинг жанрлар олами ҳақида тасаввур берувчи бирламчи назарий манбалар яхлит ҳолда мавжуд бўлмагани учун ҳам биз ушбу қўлланмада улардан намуналар бера олмадик. Бироқ Фитрат домланинг юқорида тилга олинган мақоласида «Адабиётимизнинг иккинчи бўлими мусулмонликдан бошланадир. Адабиётимизнинг бу бўлими учун керак бўлган негизлар ва тамалларни бизга Эрон орқали араблар юборганлар» деган фикрларига асосланиб<sup>4</sup>, араб ва форс манбаларидаги адабий тур ва жанрларга оид фикрларни келтиришни ўз вазифамиз деб билдик. Бу ўринда кўхна юнон адабиёти хусусиятларини араб тилида англаган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-л-шешър» рисоласидаги ушбу фикрларни келтириш билан чекланамиз: «Улар (юнон адабиётидаги жанрлар — Х.Б.) куйидагилардир: *(трагүзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмб (ёмбу), драма (дамото), эйний, диаграмма (диакрамма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфизжоносоус ва акустика*»<sup>5</sup>.

Исломий адабий манбаларда адабий тур ва жанрлар таснифига оид қарашлар *наср ва назми* ифода шакли сифатида фарқлашдан, уларнинг хос хусусиятларини аниқлаб, насрий ва шеърий асарлар таҳлилида мана шуларга амал қилинишни тавсия қилишдан бошланади. Бу жиҳатдан машҳур араб олими Қудамма ибн Жаъфарнинг

<sup>3</sup>Амигаџопу А. Тиглау асаџуотшпџ цасИгпц1 с1ауп. -Т.: Уанџ азг а^1осИ. 2005. - В. 324-354.

<sup>4</sup>Фитрат. Шеър ва шоирлик. // Мулоқот. —1996.4 -сон. - Б. 36.

<sup>5</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри (арабчадан таржима. Изол ва муқаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқмероси нашриёти, 1993. - Б. 123.

. Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر» асарлари эътибор-лидир. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ стиб келган икки асар ҳам Ғарб олимларининг эътиборида бўлган. «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган «Нақду-н-яаср»да муаллиф нафақат поэтика мавзулари, балки насрдаги адабий масалалар: тил, баён, иншо, ёзувчиликка ва илми бадийга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритган. Оврўпада «Риторика» номи билан машҳур бўлган «Нақду-н-наسر» асарини факсимиле тарзида нашр этган ва рус тилига таржима қилган олим И. Ю. Крачковский бу асар муаллифини юнон манбаларига мунозарали қараган, уларга қарши ўлароқ араб тили хусусиятларидан келиб чиқиб араб поэтикасига асос солган ва унга асосий шакл берган олим сифатида қадрлайди<sup>6</sup>.

Араб тилида «наسر» сўзининг луғавий ва истилохий маъноларини излаганда дастлаб Қуръони каримдаги «Ан-наسر» сураси ёдга келади: «Қачонки Аллоҳнинг ёрдами ва ғалабаси келса...» ояти қаримасидаги бу сўз «ёрдам, иноят» (1) маъноларида қўлланилган. Бундан ташқари «наسر» сўзининг «ғалаба келтириш» (2), «химояланиш» (3) каби маънолари ҳам қайд этилган<sup>7</sup>. «Ғиёсу-л-луғот»да бу сўзнинг «ёрдам берувчилар жамъи» (4) маъноси ҳам келтирилади\*. Илк ислом даври алломаларидан Абдул Ҳамид Котиб «наسر»ни «хитобалар мажмуаси» (5) тарзида талкин этса, Абу Бақр Хоразмий «Қуръони қарим шарҳларининг йиғиндиси» (6), яъни тафсир маъносида қўллаган. Бадий узамон Ҳамадонийнинг «Мақома»ларида мусовий анъаналар билан исломий ақидалар ўртасидаги баҳсу мунозаралар ҳам «наسر» (7) истилоҳи билан англа-тилган<sup>8</sup>. Бироқ юқоридаги маъноларнинг ҳеч бири адабий истилоҳ сифатида қабул қилинган «наسر»га тўла мос келмайди. Чунки адабий истилоҳ сифатида бизга

<sup>6</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. - М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 373-374.

<sup>7</sup> Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. -М.: 1985. - С. 806.

\* Ғиёсу-л-луғот. Жидди дуввум. -Душанбе: Адиб,1988. - Саҳ. 344.

<sup>8</sup> М.Ғиас! Коргили. Тигк Ес1еЪуаН ТапЪ1. -БааЪи! 01екет, 1980. - 8. 108-109.

таниш бўлган «наsr»нинг араб тили луғатларининг сўнгги нашридаги маъноси «сочилмоқ, тарқалмоқ» сўзига тўғри келади<sup>10</sup>.

Алишер Навоий асарларида бўлса, бу сўзлар нафақат адабий истилоҳ маъносида қўлланилган, балки уларнинг маъно ва ифодавий мазмунлари ҳам англа-тилган. Ҳазрат Навоийнинг «*наsr қаро ерга сочил-моқлиги*» мисрасида «наsr» сўзининг адабий истилоҳ сифатидаги маъноси ҳам «сочмоқ»дан олинганига ишора бор. Дарҳақиқат, айни сўз араб тили луғатларида юқоридаги маънолардан (улар «сод» ва «син» билан ёзилган эди) фарқланиб (биз қутган маънодаги насr «се» билан ёзилади), «сочилган» маъносини англатади. Демак, адабий истилоҳ сифатидаги маъно сўзнинг луғавий маъносига мос келиши Навоий томонидан эслатилгани учун ҳам 20-йиллар адабиётшунослигида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий арабча «наsr» ёки оврупча (русча ҳам) проза (лотин тилида «фақат олға юрвчи, ортга қайтмайдиган»)<sup>11</sup> ўрнига «сочим», «соч-ма» адабий истилоҳини қўллагани Ҳазрат Навоийнинг талқинини давом эттирганидан дарақдир.

Навоий ҳазратлари насrнинг хос хусусиятларини шарҳлаш орқали айтилмоқчи бўлган фикрнинг янги ишжа қирраларини очиб беришни ҳам лозим билади:

*Насr андаки, анжом ила оғоз эрди,  
Ҳар лафзи анинг мойи эъжоз эрди.*

Агар (ёзганинг) чин моҳият, яъни оқибат натижани ифода қилса, унинг ҳар лафзи асл мўъжиза бўлса, ўшанда насr тугал бўлади. Бундай зоҳирий маънодан ташқари «анжом ила оғоз» жиҳати, яъни «нужум била бошламоқ»ни ҳам назарда тутадиган бўлсак, Навоийнинг насрий асарларга бўлган талаби назмниқидан кам эмас, балки ундан зиёдалигини уқиш мумкин. «Лайли ва

<sup>10</sup> Ан-Найм. Арабча-ўзбекча луғат. —Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. - Б. 806.

<sup>11</sup> Введение влитературоведение. Под ред. Г. Н. Поспелова. — М.: Вшшая школа, 1988. - С. 353.

қилинган эпик асарлар (шеърый роман ёки қисса)нинг ҳам мавжудлиги бундай қўлланилиш фақат назарий жиҳатдан эмас, балки амадий жиҳатдан ҳам хато эканлигини англашиб турибди.

«Наср, назм» истилоҳларини оврўпача «проза, поэзия»нинг ҳам айна маъно жиҳатдан муқобили сифатида қабул қилиб бўлмайди. Чунки «адабиёт - литература» тушунчалари ўртасига ҳар доим ҳам тенглик аломатини қўйиб бўлмагани адабиётшуносларга аён. Оврўпа назарийчилари адабиётни «литера - ёзма» сўзи билан боғлаб англадилар. Шарқда, айниқса, муслмон шарқда эса, «адабиёт — одоби қўллийёт» сифатида шарҳлангани учун ҳам кўпроқ назарий манбаларда «адаба», яъни ҳикматлар йиғиндиси сифатида талқин қилинган. Ушбу талқиндан келиб чиқиб ilk наср намуналари сифатида муқаддас китоблардаги ривоятлар, тошбитиклардаги лавҳа ва ёзувлар, исломий адабиётдаги хитоба, мақомот ва манқабалар, тарихий йилнома, ва умуман, насрий номалар мисол сифатида келтирилади.

Мумтоз адабиётшуносликнинг нодир намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» асарида «наср ва назм» истилоҳларини ёзма адабиётнинг ифода йўллари маъносида фарқлаб, уларга адабий навълар унвони берилган. Наср адабий навъ (тур) сифатида талқин этилар экан, табиийки, унга мансуб жанрлар ҳам мавжуд бўлади. Шу жиҳатдан исломий адабиётдаги насрий жанрлар хусусида фикр юритганда, *хитоба, ваъз, тафсири, манқабалар, мақомот, ниҳра, мунозара, масал, адаба* каби насрий жанрлар шу давр алломалари томонидан келтирилгани, манбаларда қайд этилганини эслаш лозим<sup>13</sup>.

Араб адабиётшунослари шеърни “*каломи мавзуну муқоффа*” (*вази ва қофияли гап*) тушунтирганлари ҳолда шеър насрдан вази ва қофияси билан фарқ қилинишини назарда тутганлар. Айни шу таърифдан келиб чиқиб, шеърый жанрлар масаласига муносабат билдирилган, яъни жанрни ҳосил қилувчи омиллар сифатида ҳам вази ва қофия юзага чиққан. Шунинг учун ҳам араб ва унинг таъсиридаги форс адабиётшунослиги адабий тур ва

<sup>13</sup> Бу ҳақда қадим Қ. Болтабоев. Мумтозсўз қадри. - Т.: Ақолат, 2004. — Б. 22-23.



жанрлар масаласига алоҳида илм тури сифатида ендошмаган. Шеърдаги жанрий ўзгаришлар асосида вазн ётгани учун аруз вазнидаги шеър шакллари илм аруз таркибида, қофия таъсирида вужудга келиши мумкин бўлган жанрий ўзгаришлар илми қофия таркибида ўрганилган. Бу нисбатга бўлган асосли муносабатни Қудаба ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» асарида қузатамиз. Муаллиф шеър танқиди билан боғлиқ барча жиҳатлар ҳақида гапирганда, вазн, қофия, бадний санъатлар, нутқ гўзалликлари баробарида шеърий шакллар масаласига ҳам тўхталган<sup>14</sup>. Ундан кейинги араб олимлари ал-Жоҳиз (уккиқўз) номи билан машҳур бўлган, басралик асл исми Абу Усмон Амр ибн Баҳр (780-869) ҳамда андалусиялик Ибн Халдун асарларида ҳам шеърий шакллар мана шу тартибда ўрганилган<sup>15</sup>. Бироқ турк адабиётшунослигининг мумтоз намунаси саналган Шайх Аҳмад Тарозийнинг асарида адабий тур ва жанрлар масаласига аруз, қофия, санъатлар ва муаммо илмидан аввал тўхтанилгани ҳолда ўзининг Шарқ мумтоз поэтикаси назариясига доир асарини шеърий шакллар таснифи билан бошлаган. «Фунуну-л-балоға»да «Ақсому-ш-шеър» (Шеър тақсими) рукни остида қуйидаги 10 та шеър навъи тасниф қилинган: *қасида, газал, қитъа, рубоий, маснавий, таржмий, мусаммат, мустаъод, мутававал ва фард*<sup>16</sup>. Олим ушбу тасниф билан чекланмасдан ҳар бир шеърий жанрнинг моҳияти, ўзгариши, тасниллари ва бошқа жиҳатларини жиддий таҳлилдан ўтказган.

Алишер Навоий ҳам адабий турлар масаласига ифода шакллари нуқтаи назаридан қараган ва буни *адабий навълар* деб атагани ҳолда шеърий жанрларни *синф* истилоҳи билан берган: *назнинг ҳар синфини қилдим рақам*. Шеърий шаклларнинг жанр хусусиятлари Навоий талқинларида уларнинг арузий хусусиятлари билан боғлаб тушунтирилган. Шунинг учун ҳам биз қуйида

<sup>14</sup> Қудама ибн Жаъфар. *Китаб нақду-ш-шеър*. Ал-таъби аввали. Қистантания, 1303 (араб тилида).

<sup>15</sup> Бу ҳақда қаранг: И. Ю. Крачковский. *Арабская поэтика IX века*. / Избранные сочинения. Т.2. - М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 361-372.

<sup>16</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. *Фунуну-л-балоға*. - Т.: Хазина, 1996. - Б. 4.

улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Хамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезону-л-авзон»дан келтирилган мулоҳазаларидан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, қасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлоғ, дебоча, назира, фаҳрия* ва *васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *муస్తазод, мувашишах, мушоара, ширу шакар, қитъа, ғазал, туюғ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд* ва *таржибанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнгги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради<sup>17</sup>. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асосига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларни моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал

<sup>17</sup> Огабеков а. О'ғбек йилк 511|e'пуа1| |anr1 ar1. -Т.: Ғап, 2006. - В. 9-10.

тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин<sup>18</sup>. Бу жиҳатдан шеърӣ жанрлар ҳақида махсус рисолалар битмаган бўлса-да, турк илми ривожини учун Алишер Навоӣ «а Фузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадиӣ ижод билан шуғулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда XX аср бошларида Оврўпа тишидаги адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларни ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қоидалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини туташтирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣ-тига назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улуғ риёзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоӣ жанри ҳақида, балки салжукчилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам баҳраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табиӣки, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгилаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣят намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дастуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтириляётган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз қўрмаган ва қўрсак-да, ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисолалар борлигини унутмаслик лозим.

<sup>18</sup> ДКУделт ^ Средневековая арабская поэтика (вторая половина VII-XI век). - \* ■ М НГГўка, 1983.

улуғ шоир ва алломанинг адабий тур ва жанрларга оид қарашлари тарзида «Хамса» таркибидаги айрим фикрлари ва «Мезо»-л-авзондан келтирилган мулоҳазал-аридан намуналар бериш билан чекландик.

Ўзбек адабиётшунослигида мумтоз лирика жанрлари бўйича жиддий машғул бўлган олим Р.Орзибеков тадқиқотларида лирик жанрлар таснифи уч йўналишда амалга оширилган: 1) мазмун жиҳатидан лириканинг жанрлари; 2) шакл жиҳатидан ва 3) мисралар сони ва банд тузилишига кўра. Дастлабки жиҳатга *ҳасби ҳол, марсия, чистон, ҷасида, муаммо, васф, ёр-ёр, бағишлоғ, дебоҷа, назира, фаҳрия* ва *васият* шеърлари киритилгани ҳолда шакл жиҳатидан лириканинг жанрлари сифатида *мустазод, мувашиах, мушоара, ширу шакар, ҷитъа, ғазал, туюғ, рубоий, маснавий, фард, таркиббанд* ва *таржиббанд* келтирилади. Ниҳоят, мисралар сони ва банд тузилишига кўра эса *мусамматлар* ва уларнинг шакллари назарда тутилади. Олим ушбу таснифни дастлабки тадқиқотларида амалга оширган бўлса ҳам сўнги монографиясида ҳам яна мана шу тасниф асосида иш кўради<sup>17</sup>. Бизнингча, ушбу таснифдаги биринчи ва иккинчи жиҳатлар ўзларини моҳиятан тўла оқламайди. Чунки олим мазмунни асос қилиб олган жанрлар шакл жиҳатдан ҳам маълум хусусиятларга эга ва шакл асосига қурилган деб аталган қитъа, ғазал, рубоий, маснавий, фард ва бошқалар қофия ва бандлар миқдорини (учинчи тасниф) ҳам ўзида акс эттирганлар. Маълумки, мумтоз поэтикада бандшунослик (Ғарб истилоҳи билан айтганда строфика) алоҳида илм сифатида қаралмаган. Улар, кўпинча, қофия илми таркибида баён қилинган. Шундай экан, бизнингча, шеърини жанрларни моҳиятан кескин фарқ қилмайдиган бундай жиҳатлар бўйича қайта тасниф қилиш ўрнига уларга асос бўлган арузий ва қофия омилларини ўрганиш мақсадга яқинроқ натижа бериши мумкин. Бу ҳолатни мажмуада келтирилган намуналар ҳам, араб поэтикаси тарихига бағишланган фундаментал

<sup>17</sup> Орзибеков К. 0'ғбек П'тк з'те'г'ya1| ]ап'1ап'. — Т.: Ғап. 2006. - В. 9-10.

тадқиқотлар ҳам тасдиқлаши мумкин<sup>18</sup>. Бу жиҳатдан шеърӣ жанрлар ҳақида махсус рисолалар битмаган бўлса-да, турк «лми ривожӣ учун Алишер Навоӣ» а Фузулий қарашлари эътиборли. Улуғ шоирларнинг айрим мумтоз жанрлар ҳақидаги қарашларини бериш баробарида шеърӣ жанрлар нафақат алломалар томонидан, балки бевосита бадий ижод билан шуғулланган шоирлар томонидан ҳам уларнинг хос ва инжа жиҳатлари ўринли қайд этилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда XX аср бошларида Оврўпа типдаги адабиёт назарияларини шакллантириш борасида Шарқ поэтика мактабига қайта-қайта мурожаат қилиб, ундаги омил ва жозиб сифатларни ўрганган олим Фитратнинг шеърӣ жанрлар шарҳига бағишланган қарашларини ҳам келтиришни лозим топдик. Зеро, «Адабиёт қондалари» мумтоз поэтика билан замонавий адабиёт назариясини тутангирувчи ўзига хос кўприк вазифасини ўтагани учун ҳам бундай беназир воситага таянган ҳолда ўтмиш шеърӣга назар ташлаш ҳам мумкин эканини олимнинг назарий қарашлари асослайди. Шу билан бирга Фитрат домла «Форс шоири Умар Хайём» асарида нафақат улуғ риёзиёт олимини дунёга шоир сифатида танитган рубоӣ жанри ҳақида, балки салжукчилар сарой адабиётида урф бўлган қатор шеърӣ жанрлар ҳақида ҳам маълумот берганки, улардан ҳам баҳраманд бўлишни ўқувчиларимизга лозим топдик.

Табиӣки, барча илмлар каби адабиёт илми ҳам доимо тараққиётда, ҳар бир янги ёзилган гениал ва оригинал асар унинг жанрий жиҳатларини янгилаши мумкин. Шундай экан, юқорида тавсия этилган қарашлар мумтоз шеърӣ намуналарини ўрганишда шу кун китобхонларига дастуруламал бўлгани ҳолда адабий тур ва жанрлар борасидаги мумтоз адабиётдаги қарашлар келтирилаётган манбалардаги қарашлар фақат шулардангина иборат деб билмаслик керак. Зеро, биз кўрмаган ва кўрсак-да, ушбу мажмуага киритилиш имкониятини топмаган ҳам қанчадан-қанча илмий рисолалар борлигини унутмаслик лозим.

<sup>18</sup> Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VII-VIII -XI век). -М Цяўка, 1983.

АЛАБИЙ ТУРЛАР. ШЕЪР НАПЪЛАРИ

## АБУНАСР ФОРОБИЙ

«ШОИРЛАРНИНГ ШЕЪР ЁЗИШ САНЪАТИ  
ҚОНУНЛАРИ ҲАҚИДА»дан

Юқорида зикр қилиб ўтган нарсаларни тавсифлаб берганларимдан маълум бўлишича, энди биз шеърий мулоҳазаларнинг навъларга қандай бўлинишини таърифлаб беришимиз керак. Шеърий мулоҳазаларга келганда, шунга айтиш мумкинки, у ё вазнларга қараб бўлинади, ё бўлмаса маъноларга қараб турларга бўлинади.

Аммо вазнларга қараб бўлинишларга келганда шунга айтиш керакки, бундан бугунга мулоҳаза юритиш мусиқор - мусиқачи ва арузчиларга тегишлидир. Шу билан бирга, мулоҳазалар (яъни шеърий сўзлар) қайси тилда бўлгани ва мусиқачининг қайси тоифадан чиққанига боғлиқ.

Аммо шеърнинг маъносига қараб илмий томондан навъларга тақсим қилинишига келсак, бу жиҳатлар ҳар бир халқ ва тоифадаги рамзларини билувчи ва шеърларни(нг) шарҳловчисига уларнинг маъноларини назорат қилувчи ва ўшаларга қараб, улардан маълум хулосалар чиқарувчисига ҳавола қилинади. Бу ҳудди ҳозирги замонамизда форс ва араб шеърятини олимларининг бу борада китоблар тасниф қилганига ўхшаб кетади. Улар шеърларни турли навъларга, чунончи, ҳажвия, мадҳия, *муфохара*<sup>1</sup>, луғз - топишмоқли шеър, қулгили ғазалиёт, *васфий шеър*<sup>2</sup> ҳамда китобларда топилиши қийин бўлмаган бошқа навъларга бўладилар. Буларнинг у ерда мавжудлиги бизни бу ҳақда муфассал эслашимиздан ва гапни чўзиб ўтиришимиздан қутқаради...

<...> Асарлари бизгача етиб келган ўтмиш ва ҳозирги замон шоирларининг кўпчилиги шеърларнинг аҳволига қараб вазнларни аралаштириб юборганлар. Улар шеърятда мавжуд бўлган навъларнинг ҳар бирига, уларнинг мазмунига қараб махсус вазн белгилаб чиқмаганлар. Бу ҳолатдан фақат юнонларгина холи, холос. Улар шеър навъларининг ҳар бирига махсус вазни ҳажвиялар вазнидан тамоман бошқача, ҳаж-

#### Китобу-ш-шеър

виялар вазни эса кулги вазнидан бутунлай фарқ қилади. Бошқа вазиларнинг ҳам аҳволи шундай.

Аммо бошқа халқ ва тоифаларда айтишларича, мадҳиялар ҳажвиялар куйланадиган кўп вазиларда ҳам куйланади. Бунда ё бутунлай мадҳия вазнида ҳажвия айтилади ёки бутунлай бўлмаса ҳам кўпроқ айтилади. Бунга улар чегарани худди юнонлар кўйгандек жуда ҳам қатъий қилиб кўйишмаган.

Биз бу ерда Ҳаким Арасту ўзининг шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларида санаб ўтганидек, юнонлар шеърлари турларини санаб, ҳар бирининг навъига ишорат қилиб ўтамиз.

Энди биз сенга айтсак, юнон шеърляти мен куйида санаб ўтадиган *навъларга*<sup>3</sup> бўлинади. Улар куйидагилардир: *(трагүзиё) трагедия, (дисирамби) дифирамби, (кумузия) комедия, ёмб (ёмбу), драма (дамото), эйнй, диаграмма (диакрамма), сатира (сатуро), поэма, эпос, риторика (риторий), эфижосоосу ва акустика.*

Аммо трагедияга келсак, у шеърнинг маълум бир навъи бўлиб, унинг ўқиладганини эшитган ё ўзи овоз чиқариб ўқиган киши ҳузур қилади. Трагедияларда бировларга мисол (ўрнак) бўла оладиган яхшиликлар ва мақганиладиган феъл-атворлар зикр қилинади; бу вазнда шаҳарни бошқарувчи - ҳукмдорлар мадҳ этилади. Муסיқачилар подшоҳлар олдида шу трагедия вазнида куйлайдилар. Бордию, бирор подшоҳ ўлиб қолгудай бўлса, трагедия қисмлари - бўлакларига бошқа кўшимча нағмалар қўшиб, ўша ўлган подшоҳга атаб навҳа - марсиялар айтганлар.

Аммо *дифирамбига*<sup>4</sup> келсак, у шеърлятнинг бир тури бўлиб, унинг вазни трагедия вазнидан икки баравар катта бўлади. Унда яхшилик ва мақталадиган барча хулқ-атворлар, инсоний фазилятлар зикр этилади, дифирамбида маълум бир подшоҳ ё кишини мадҳ этиш эмас, балки умумий яхшиликлар зикр қилинади.

Аммо комедияга келсак, бу шеърлятнинг маълум бир тури бўлиб, унинг ҳам маълум вазни бўлади, унда ёмон феъл-атворлар зикр қилинади, одамлар, уларнинг ахлоқларида қораланадиган ва хуш кўрилмаган табиатлар ҳажв қилинади. Кўпинча, унинг бўлакларига оҳанг-нағмалар қўшилиб, уларда ҳам қораланадиган хулқ-атворлар эсланади. Бу эсланган хулқ-атворларда инсон, ҳайвон ва икковига алоқадор бўлган хунук шакл-тимсоллар иштирок этади.

**A**

#### Абу Наср Форобий

Аммо *ём&* ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, унинг ҳам ўзига хос маълум бир вазни бўлади, унда ҳам машҳур мулоҳазалар эсланади. Аммо куйланадиган нарсалар хушфезъл ҳам бўлиши мумкин, бадфезъл ҳам бўлиши мумкин - бунга барибир, лекин шуниси борки, бу мисоли бир зарбулмасал - мақоллар каби машҳур бўлиши шарт. Шеъриятнинг бу навъи тортишув, уруш-жанжал, ғазаб ва ғижинган пайтларда ўқиладиган шеърларда ишлатилади.

Аммо *драмата* келсак, у ҳам худди юқорида келтирилганлар каби шеър турларидан бири саналади: фақат бунда маълум кишилар ва маълум шахслар тўғрисида машҳур масал ва нақллар зикр қилинади.

Аммо *эинийга* келсак, бу ҳам шеъриятнинг навъларидан бири бўлиб, унда одамни хурсанд қиладиган мулоҳазалар зикр қилинади. Шуниси ҳам борки, булар ё маҳоратнинг зўрлигидан ва ё гоятда гўзал битилганидан одамни маҳпиё этади.

Аммо *диаграмма*<sup>6</sup> га келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, буни қонуншунослар инсон ҳулқини тузатиш ҳамда тарбиялаш мушкул бўлган тақдирда унда шеър битиб, кимки қонун-қоидага риоя қилмас экан, унинг оқибатида аянчли аҳволга тушади, деб кўрқитиш ва руҳини дахшатга солиш учун ишлатадилар.

Аммо *этика ва риторикага* келсак, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, бунда илгари ўтган сиёсий тартиб-қоидалар тавсиф қилинади. Шеъриятнинг бу навъида подшоҳларнинг хулқ-атвори, у ҳақдаги хабарлар, унинг даври ва у билан боғлиқ бўлган воқеалар зикр қилинади.

Аммо *сатирага* келганда шуни айтиш керакки, бу ҳам шеъриятнинг бир навъи бўлиб, унинг ўзига хос вазни бор. Бу навъдаги шеърларни мусикачи одамлар яратгандир. Улар ўз куйлари билан тўрт оёқли ҳайвон, умуман олганда, ҳатто жамики ҳайвон зотларини ҳаракатга келтирадилар. Шунда ҳайвонлар ўзларининг табиий ҳаракатларидан бир оз четга чиққан бўлиб (маълум қилиқ қилиб), одамларни таажжубга соладилар.

Аммо *ноэмага* келсак, бу шеъриятнинг бир навъи бўлиб, бунда (бошқа навъларга ўхшамаган ҳолда) яхшию ёмон, тўғри-ю эгри ҳар хил сифатлар куйланади, тасвирланади. Бу хилдаги ҳар бир шеър навъларида гўзал ва ҳунук, яхши ва разил ишлардан иборатбўлган воқеалар ифодаланади.



#### Китобу-ш-шеър

Аммо *эфизионосу*<sup>7</sup> га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узоқ саналган навъ худди мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*\* га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бопқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеърятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуга нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастиос (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърятини турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

#### Китобу-ш-шеър

Аммо *эфижносоус*<sup>1</sup> га келсак, бу ҳам шеър навъларини(нг) бир тури бўлиб, буни табиатшунос олимлар яратганлар. Улар бунда табиий илмларни тавсифлаганлар. Шеър санъатидан энг узок саналган навъ худди мана шу шеър навъи ҳисобланади.

Аммо *акустика*\* га келсак, бу ҳам шеър навъларининг бир тури бўлиб, бу навъ орқали мусиқа санъати ўргатилади. Бу тур шеър фақат шунгагина хос холос, бошқа ўринларда ундан фойдаланилмайди.

Юнон шеърятини яхши билган кишилардан бизгача етиб келган муфассал хабарларга кўра ва Ҳаким Арастуга нисбат берилган шеър санъати ҳақидаги мулоҳазаларда ҳамда Томастиус (Темистий) билан икковидан ташқари юнон китобларини шарҳловчи қадимги олимлар асарларида юнон шеърятини турлари ва уларнинг мазмунлари ҳақида топган гапларимиз мана шулардан иборат...

**ШАЙХ АҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ**  
(XУаср)

XV асрнинг бошларида Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида туғилган. У ҳақдаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуришох ражас баҳрининг бир рукн матвий, бир рукн махбун вазнининг 20 рукнли намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтиради.

Шайх Аҳмад «Фунуну-л-балоба» («Балобат илмлари») китобини Мирзо Улугбекка бағишлаган бўлиб, турк тилида ёзилган адабиёт илмидан сабоқ берувчи ушбу илмий рисолада анъанавий шарқ адабиётишунослигининг тўрт муҳим тармоғи: шеър навълари, қофия ва радиф, бадий санъатлар ва аруз вазни масалалари акс этган. Китобнинг бизгача етиб келмаган қисмида «муаммонинг усул ва аркони» ҳақида баҳс юритиши режалаштирилган эди. Таассуфки, асар ушбу қисмининг қисмати бизга номаълум.

Шайх Аҳмад рисоласида Носириддин Тусийнинг «Меъёру-л-ашъор», Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийку-с-сеҳр» анъаналари давом эттирилган. Воҳид Табризий («Жамъи мухтасар» муаллифи) билан деярли бир даврда яшагани учун унинг асарига шора учрамайди. «Фунуну-л-балоба»ни замондошлари «Латойифи Тарозий» деб ҳам аташган. Асар ҳижрий 840 (милодий 1436-37) йилда ёзилган. Бизга етиб келган нусха 1581 йил Бухорода Мир Кулинка Ҳожи исми котиб томонидан кўчирилган. Муаллиф араб ва форс шеърятини яхши билган, мисоллар Куръони каримдан тортиб ўзига замондош бўлган шоирлар ижодига келтирилган. Аксар ҳолларда муаллиф мисоллар излаб ўз асарларига ҳам мурожаат қилган.

«Фунуну-л-балоба» мултоз адабиётдаги айрим мунозарали масалаларга аниқлик киритиши нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

«ФУНУНУ-Л- БАЛОҒА»дан

МУҚАДДИМА

<...> *Азза ва жалла*<sup>1</sup> ҳамдидин ва Расул алайҳи-с-салом наътидин сўнг Шайх Аҳмад бинни Худойдод Тарозий, *рафаъ-амоҳу қадроху фи-д-дорайн*<sup>2</sup> ким, бу иморатнинг муҳандиси ва бу иборатнинг мударрисидур, анинг битик ва тақрир қилур-ким, мажмуи арбоби ақл ва асҳоби нақл эътибори бирла инсоннинг шарафи қулли мақунот ва жамеъ мавжудотқа ақл жавҳари ва «Лавла-л-лisanу молал инсану» (маъноси: агар тил бўлмаганда инсон малолатда қолган бўлур эди).

Ва ҳар одамеким, анинг кўнгли нутқпазир ва нутқи дилпазир эрмас, инсоният доирасиндин ташқаридур. Ва уламо қошнда нутқ икки навъдур: *наср ва назм*. Ониким, *истисво& бобинда* мураттаб кўрдилар, «назм» атадилар. Ва ониким, *авроқ висоқиндеР* парипон топдилар, «наср» дедилар.

*Қитъа:*

Назм товусист дар боғи балоғат жилвагар,  
К-аз камоли жилваи у ақли қулл шайдо шавад.  
Наср дар бўстони хотир тўтғийи шириннавоств,  
3-он сабаб таъсири фаҳм аз неъматаш пайдо шавад.

(Мазмуни: Балоғат бобида назм товус сингари шундай жилвалар қиладики, Унинг бундай етук жилвалари ҳар қандай ақлни ўзига шайдо этади, Наср эса фикр бўстонида тўтига ўхшаб шундай ширинсўзлик кўрсатадики, Шу сабабдан, бунинг неъматини туфайли (бир нарсани) тез тушуниб олиш мумкин).

Агарчи *каломи Изиди-* ва *аҳодиси набавий*<sup>6</sup> воситасиндин насрнинг шарафи назмга (нисбатан) собитдур, аммо ҳақими алимга назмда ҳикматтур, зероки, ҳар жоҳили *лаим*<sup>1</sup> анга йўл топмас. Бас, маълум бўлдики, ҳар одамеким, инсоният яқосидин бош чиқорур, анга назм ва насрнинг қоидасин билмактин *гурез*<sup>8</sup> йўқтур. Ва (бурун) кечган фусаҳо ва булаҳо бу маънидин наср ва назмнинг кайфиятинда қоидалар таркиб этиб, рисолалар тартиб қилиб(турлар). Ва ҳар саноеъ ва дақойиким, наср ва назмда воқеъ бўлур, барчасини фил-маҳал зикр этиштурлар...

**ФИҲРИСТУ-Л- ФУНУН:**

*Аввалги фанда шеърнинг ақсомин ва анвоин шарҳ қилур.  
Икинчи фанда қофия ва радифнинг қавоидин баёр айлар.  
Учинчи фанда сўзнинг бадоеъин ва саноеъин зикр этар.  
Тўртинчи фанда шеърнинг тақтиъ ва авзонин таҳрир қилур.  
Бешинчи фанда муаммонинг усул ва арконин таҳрир этур.*

*1. Ал-фанну-л-аввал фи ақсоми ши-шеър<sup>9</sup>.*

*Ж<sup>10</sup>. Билгилким, мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур; қасида, газал, қитъа, рубоий, маснави, таржиъ, ~мусаШит~мушазод, мутаввал, фард. Бу ўн навъ шеърким, зикр қилдуқ, ҳар қайсида агар Тенгри азза ва жаллаға ҳамд айтсалар, они тавҳид дерлар. Ва агар Муҳаммад Мустафо алайҳи-с-салот ва-с-саломни васф қилсалар, наът дерлар. Агар Тенгри Ҳазратинда тазарруъ қилсалар, муножот ўқурлар. Ва хулофойн рошидинни таъриф қилсалар, манокиб ва манқабат ва тамаддуҳУкуўняр. Ва агар ўлган кишини зикр қилсалар, марсия дерлар. Агар кимарсани нафрин қилсалар, ҳажв ва мазаммат дерлар. Ва агар ҳазил қилсалар, мутойиба дерлар.*

*Фасл. Нусханинг ибтидосин, агар наср бўлсун ё назм, фотиҳа ўқурлар. Ва интиҳосин хотима. Ва аввалиндин оғози дostonғача дебоча дерларким, ул тавҳид ва муножот ва наът ва манокиб ва мадҳ ва сабаби таълиф<sup>11</sup> бўлғай. Ва шеърнинг ибтидоси матлаъ ва охирин мақтаъ дерлар. Ва байтнинг аввалги жузвин садр ўқурлар ва охир жузвин ажз ва зарб. Ва қофия ва мисраънинг охирин аруз дерлар. Ва сўнғи мисраънинг аввалин ибтидо.*

*Ал-навъи аввал фи баёни-л-қасида<sup>12</sup>. Қасиданинг ақалли<sup>13</sup> йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас. Ҳар неча қофия даст берса айтурлар. Ва ҳар не мақсуд бўлса баёнға келтирурлар. Мисоли бу тарикадур - ҳусни матлаъ<sup>14</sup>:*

*Эй қади тўбий, хадинг эрур зайрати жинон,  
Ҳайрон эрур санга малаку ҳуру инсу жон.  
Гар халқи меҳру моҳни равшан этур Угон,  
Равшан будурки, йўқтур алар сенча дилситон.*

Икинчи — мамдуҳ' 5нинг адгу инсофин \ам Амир Муиззий айтур.

*Қитъа:*

*Аё шаҳики, зи адли ту шери шодурвон -  
Зи дасти хеш ба дандон бирун қунад чангол.  
Туики, адли ту дар шарқи зарб то маҳшар  
Ниҳод дини худоро ба жойи зулму залол.*

Учинчи-шижоатин зикр қилур...  
Тўртинчи-саховатин ёд айлар ҳам бу қасида ичинда кўр-  
(гуз)ур...

Ва бу тўрт хислаттин ортуқ ҳар. нечаким сифат қилур,  
ихтиёр шоирғадур.

Табини гараз ул бўлурким, мадҳдин сўнг мақсуцни баён қилур...  
Ва қасиданинг яна бир навъи улдурким, бу тўрт *важҳ*<sup>16</sup>ни  
тамоман риоят қилмаслар. Сўзни мадҳбирла ибтидо қилурлар...

Ва қасиданинг ё ... ғазалнинг матлаи хўб лафз бирла  
айтилса хусну-л-матлаъ дерлар...

Матлаъда бир санъате бўлур, они *бароати истиҳлол*<sup>17</sup> дерлар.  
Анингтеқ бўлурким, мусаннифлар нусҳасининг аввалинда бир  
неча лафз келтирурларким, ул алфоз далили мутлақдур  
мақсудқд. Яъни андин маълум бўлурким, бир нусха қайси фан-  
дадур, нетокким, бу китобнинг аввалинда келибтур ва шоир  
ҳам қасидани ё манзум қиссани мақсудқэ айтур бўлса, матлаъда  
лафзе истеъмол қилурким, арз ва муроди маълум бўлур, неток-  
ким, мисоли малику-ш-шуаро ва афзулу-л-уламо Фирдавсий  
Рустам Сухробни ўлтурган қиссанинг аввалинда айтур.

*Байти*

*Агар тундбоди барояд зи ганж,  
Ба хок афганад норасида туранж.*

*(Таржимаси:*

*Агар тўфон қаҳр қилса,  
Норасида полвон тупроққа қоришади).*

Бу байтдин барчага зоҳирдурким, Рустам Сухробни  
ўлтургусидур.

Шайх Ахмал Тарозий

<...> Сўз анга еттиким, сари ғазалдин мадҳқа андин келурлар, ул байтни тахамус дерлар. Агар яхши тарика бирла кирсалар, ҳусни тахаллус дерлар. Мисолин Имом Умид Камолий айтур:

*Зулфи нигор гуфт: Ман аз қари чанбарам,  
Шабни сурати шабах, сифати мушки пайкарам.*

*Таркибам аз шаб аст, зи рўзист маркабам,  
Болинам аз гуласту зи лола аст бистарам.*

*Ё дар миёни моҳ буд соли маҳ танам,  
Ё бар канори рўз буд рўзу шаб сарам.*

*Рухтиёра, сарбурида, нигунсору мушкбор,  
Гўйики нўги хомаш дастури кишварам.*

*(Гаржимаси:*

*Ёринг зулфи айтур: Мен каж (эгри) зулфман.  
Қора суратли тун, пайкар мушкига ўхшаш сифатга эга.*

*Шакл-шамойилим тун каби, маркабим эса кундир.  
Ёстигим гул эрур, кўрнам лоладандир.*

*Менинг танним йилу ой ойнинг ёнида бўлгани сабабли  
эгикдир (яъни ой каби),  
Бошим кечаю кундуз қуёш ёнида бўлгани сабабли  
қорайгандир*

*Қора юзли, боши кесик, эгилган ва хушбўй ҳидли  
Мамлакат дастури (подшохи) қаламининг учиман.*

Ва шоир мамдуҳдин нимарса илтимос қилса, ани талаб дерлар. Агар яхши иборат бирла тиласа, ҳусни талаб ўқурлар. Маснавийи Қавомиддин Ганжавий:

*Хусраво, бо замона дар жангам,  
Ки ба зам меғузорадам ҳамвор.  
Чи буд гар кафи ту бардорад  
Аз миёни ману замона губор.*

(Таржимаси:

*Хусраро, замона билан жанг қилурман,  
Ки уни муттасил гам билан ўтқазмоқдаман.*

*Не бўлур гар сенинг илкинг  
Мен ва замона орасидаги губорни қўтарса).*

Агар мақтаъни хўб тавр бирла адо қилсалар, они *хусни мақтаъ* дерлар. Мисолин устод Рашид Ватвот айтур:

*То бувад андар фалак авжи нўжум,  
То бувад андар мадар асли шажар.*

*Ҳамроҳи аҳбоби ту бодо тараб,  
Хонаи бадҳоҳи ту зеру забар!*

(Таржимаси:

*Токи фалак бор экан, юлдузлар авжи бор,  
То тупроқ бор экан, дарахт мавжуд.*

*Сенинг ҳамроҳинг хушнудлик бўлсину  
Душманингнинг уйи вайрон бўлсин).*

Агар мамдуҳ сифатинда муболагани камолга еткурсалар, они аҳли бадеъ *игроқ фи-с-сифат* дерлар. Ва бу илмнинг шарҳи учинчи фанда келур. Мисолин *аблагу-л-булагот* Салмон айтур:

*Баъд ҳазор сол ба боми Зўҳал расад,  
Тар посибони қасри ту санги кунад раҳо.*

(Таржимаси:

*Сенинг қасринг посбони тошдан йўл қурса  
Зўҳал юлдузига етиш унун минг йил керак бўлади.*

*Газалниг* аксари йигирма байт бўлур. Ва ақалли беш байт. Андин ўксук бўлмас. Магар қофия тобилмаса, тўрт байт қилурлар. Ул ҳам зарурат ҳукмидин жойиздур.



Шайх Аҳмад Тароийи\_\_\_\_\_

Мисолин (Тарозий айтур):

*Гар, сабо ул ой юзидин олса ҳар соат ниқоб,  
Тоби айб тутқонидин бўлгай пушаймон офтоб.*

*Қомату рафторини кўрди магар сарву тазарв<sup>19</sup>,  
Рашиқ ўтидин сарв куйдию тазарв ўлди кабоб.*

*Қўзларим узра ҳаёлинг бир гузар қилгайму деб,  
Ҳар замон китриқларим жсоруб<sup>20</sup> уруб, сепар гулоб.*

*Фурқатингдан йиғламоқдин бўлдум онингдек заиф,  
Ким синамоқдин адоқ қўйдим, бузулмади ҳубоб<sup>21</sup>.*

*Эл аросинда Тарозий бўлгуси исонафас,  
Гар лабинг ёдинда май ўрнига ичса захри ноб.*

Ва ул байтеким, тахаллусдин сўнгра айтурлар, ики навъ бўлур. Бириси улким, тахаллус байти маънода нотамоғ қолур. Бир байт бирла они тамом қилурлар, они *мутаммиму-л-анқос* ўқурлар.

Ва бир навъи улким, бовужудким тахаллуси тамомдур, бир байт масал тарикки бирла келтирурларким, андин тахаллус байтига рабт ҳосил бўлур, они *робита*<sup>22</sup> дерлар. Мисолин *Ҳожа Камол* айтур:

*Ҳар касе дар ҳарамии шиқи ту маҳрам нашавад,  
Ҳар Бароҳим ба даргоҳи ту Адҳам нашавад.*

*Мард то руй наёрад зи ду олам ба Худо,  
Мустафовор к-аз ин ҳама олам нашавад.*

*То мушарраф нашавад банда ба султони сифатон,  
Ҳаргиз андар назари халқ мукаррам нашавад.*

*Гар шикасти ту қунад ҳосиди бадгўй, Камол,  
Дилат аз жо наравад донаму дарҳам нашавад.*

*Санги баджавахар агар қосаи заррин шиканад,  
Қиймати санг наяфзояду зар кам нашавад.*

*Лн-навъу-с-солису фи баёни-л-қитъа*<sup>23</sup>  
Қитъа улдурким, аввалги мисраёинда қофия бўлмас. Ва ақалли ики *вҷит* бўлур. Ва муниг ҳам аксари муқаррар ?рмас. Ҳар неча ким қофия тобсалар айтурлар.  
Тарозий айтур:

*Гул юзунги кўргали, эй рашик хур,  
Дамбадам кўз ёши қондин дам урар.*

*Лаълингга нисбат этар ўзин ақик,  
Ул яманни кўрки, қондин дам урар.*

*Ал-навъи робеъу фил-баёни-р-рубойи*<sup>24</sup>  
Рубойи тўрг мисраъ бўлур. Аввалги ва иккинчи ва тўртинчи мисраёида қофия келтирурлар. Ва учинчи мисраёи ихтиёрдур. Агар қофия келтурсалар *рубойи мусарраъ*<sup>25</sup> дерлар.  
Мисол:

*Ҳуснунгиз шаънина жон парвонадур,  
Зулфингизга ақлу дил девонадур.  
Чунки жоду кўзларинг мастонадур,  
Ул сабабтин манзилим ғамхонадур.*

Ва агар учинчи мисраёида қофия келтурмасалар *рубойи хиссий* ўқурлар.  
Мисоли бу тарз:

*Эй, малоҳат мулкида соҳибқирон,  
Кўзларингдур фитнаи охир замон.  
Гар пари эрмассен, эй гул, юзи хур,  
Не учун кўздин учарсен ҳар замон.*

Ва рубойининг бир навъи тақи бўлур. Они *мужанныс*<sup>26</sup> дерлар. Анингтек бўлурким, рубойининг қофиясинда тажнис риоят қилурлар.

Мисоли бу тарз:

*То кўнгулда ишқ ўти тобандадур,  
Ғам маишат панжасин тобандадур.  
Киприк ўқин қисмат этиб отсангиз,  
Ҳеч кишига тегмас ул то бандадур.*

Шайх Аҳмад Тарозий

**Ва бу турк шоирларининг ихтироидур. Муни турклар туюқ дерлар.**

**Мисоли дигар:** ,

*Ишқсиз узди юраким ёғини,  
Ер юзин тутти кўзумда ёғини.  
Сирри дилни кўз ёши фош айяди,  
Асрашимен ўз кўзумда ёғини.*

*Ан-навъу-л-хомис фил баёни-л-маснавий<sup>21</sup>.*  
**Маснавий икки мисраъ бўлур. Иқаласи муқофод<sup>1\*</sup>, нетокким, манзум қиссаларни маснавий қилибтурлар.**

**Мисоли бу Насақдин:**

*Ало, эй хусн элининг подшоҳи,  
Жамолинг ояти лутфи шлоҳий.*

*Юзингдур лола, қаддинг сарви озод,  
Эрур усрук кўзунг жодуёи устод.*

*Юзунг узра қаро зулфунг балодур,  
Тилармен бўлса ул юздин малодур.*

*Рақиб и орзулар юзи қироқин,  
Тилар ўзига ул юзи қароқин.*

**Ва маснавийнинг шароитидин бириси улдуким, агар хикоятни назм қилур бўлса, керакким, дебчасин хўб иборат ва яхши тариқа бирла таъриф қилса ва саъйе кўргузсаким, фотиҳа бирла хотимаси писандида келгай. Ва бир шарт улдуким, мухтасар алфоз бирла шарҳга келтургай. Ва бир шарт улдуким, ҳар ердаким рамз ва базм ва субҳу шом воқеъ бўлур, ғариб лафз бирла таъриф қилгай. Нетокким рамз сифатинда Фирдавсий айтур:**

*Хуруш омаду нолаи Ков дам,  
Дами ноиш румину рўйина хам.*

*Яке нима аз рўзи лашкар гузаит,  
Кашиданд саф бар ду фарсанг даит.*

*Зи гарди ситаҳ рӯшнои намонд.  
Зи хуршид шабро жудойи намонд.*

*Ҳаво сарбасар гаит зангорзун.  
Замин шуд ба кирдори дарӯи хун.*

*Шуд аз сими асбон замин санг ранг,  
Зи найза ҳаво шуд чу пушти паланг.*

*Ту гуфти жаҳон кӯҳи оҳан шуд аст  
Сари кӯҳ нуртурку жавшанишуд аст.*

*Хуруши суворини осмон зи даит,  
Зи Баҳрому Кайвон ҳаме баргузаит.*

*Зи жавшан суворину заҳми табар  
Уқоби диловар бигустард нар.*

*Зи тийру зи найкон ҳаво тира гаит,  
Ҳаме офтоб андарун хира гаит.*

*Дурахшидани тигҳойи бинафи,  
Ба абр андар омад синони дурафи.*

*Ҳама тигу соид зи хун гаита лаъл,  
Хурушони дил хок дар зери наъл.*

*Ан-навъи содис фи-л-баёни-т-таржизъ<sup>29</sup>.*

**Таржизъ ул бўлур ким, шеъре айтурлар, банд-банд барчаси  
бир баҳрда, ҳар банднинг ози беш байт бўлур ва кӯши тўккуз  
байт ва ҳар бирининг охиринда бир ўзга байтни такрор қи-  
лурлар... Ул байтни таржизъ дерлар.**

**Мисоли бу сифат:**

*Эй лаъл, кўнгул экинга марҳам,  
Афзор кўнгулни айла хуррам.  
Хўблар аросинда гамза бирла  
Жон олмоқ эрур санга мусаллам.  
Мафтуну хижил бўлуб эгилди  
Қошингни кўруб ҳилоли байрам.*

Шайх Ахмад Тарозий

*Жон таркини қилмағута ушиоқ  
Бўлмас ҳараминг ичинда маҳрам.  
Таҳқиқ билингки, мангу ёшар,  
Умринда ҳузур бирла бир дам.  
Май ичса киши нигор бирла,  
Айи этса мудом ёр бирла.*

Ва таржиъ *беш қисм* бўлур. Аввалги қисми ул бўлурким, ҳар банднинг қофияси ўзга тарика бўлур. Ва ҳар бандким тамом бўлса, охиринда бир байтни такрор қилурлар, нечукким мисолин кўргуздук...

Икинчи қисми улким, барча бандни бир қофияда айтурлар ва таржеъ байтини такрор қилмаслар. Ҳар банднинг охиринда бир ўзга байт келтирурлар. Ҳар бири алоҳида қофия бирла. Мисоле Бу Сиёка айтур:

*Ҳурсен ё малакмусен ё жон?  
Ҳуснунга бўлди инсу жон ҳайрон.  
Эй лабинг қанд, кўзларинг бодом,  
Кўрса юзунгни жон топар ором.*

Учинчи қисми улким, барча банди бир қофияда келур. Мисоли бу услуб:

*Чун эмин бўлурки, шаҳи жаҳон  
Тиг уруб, дин очар, қилур эҳсон.*

*Хусраво, ногоҳ олса эл (ал)га синон,  
Эл (ал)га заррин сипар тутар Кайвон.*

Тўртинчи қисми улким, ҳар банди алоҳида қофия бирга келур ва таржиъ байтлари барча бир қофияда келур, таржеъ байтларини жамъ этса, бир банд бўлур ва таржеъ байтларининг аввалги мисраъида қофия бўлмас, магар аввалги байтта. Мисоли бу Минвол айтур:

*Жону кўнгул ўртади фироқинг,  
Андозадин ошти иштиёқинг.*

*Фурқатда губор тутти кўзни,  
Қўй бу кўзум узра бир аёқинг.*

Ва бу таржеъ тўккуз банддур. Ҳар банди тўккуз байт. Аммо биз малолат ихтирозиндин ихтисорни ихтиёр қилдук. Ва мунинг банди муқаррар эрмар. Ихтиёр шоиргадур. Вале уч банддин ўксук яхши келмас.

Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси бир тарика бўлур ва таржеъ байтлари тақи ҳар бири алоҳида қофия бирла келур ва муқаррар келмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтурлар.

Мисоли бу қабил:

*Сарвару марди салотин, меҳтари шоҳи жаҳон;  
Мафхари дунё-ву дин<sup>30</sup> султон Улугбек Кўрагон.*

*Эй, шаҳанишоҳики, адлингдин қилурлар ифтихор,  
Инсу жину мурғу моҳию вухушу<sup>31</sup> мўри мор.*

*Ал-навъу-с-собеун фил баён-л-мусаммат<sup>32</sup>*

Мусаммат беш турлук бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, мусаммати муашшар.

Аммо мусаммати мураббаъ анингтеқ бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охирида сажъ рияят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур(ур)лар. Мисоли бу:

*Эй орази рашки қамар, зулфунг гамида ҳар саҳар,  
Чини Хўтанда мушки тар ошуфтаи шайдо бўлур.  
Ҳар лаҳза, эй моҳи Хўтан, бўлсанг хиромон дар наман,  
Фарёду нолиш юз туман ҳар гўшадин пайдо бўлур.*

Мусаммати мухаммас беш мисраъ бўлур. Тўрт мисраънинг охирида сабъ қилиб бешинчи мисраъда асл қофияга ружу қилурлар.

Мисоли бу навъ эрур:

*Ғамванг ўқина қилди ситар ҳуру пари жон,  
Қўк аҳли бўлур кўрса қошинг ёсини қурбон.  
Лаълинг гамида кўздин оқар шолму саҳар қон.  
Бу жавру жафо ким қиладур жонима ҳижрон ?  
Улмак бу тирикликдин ўлубтур манга осон.*

Мусаммати мусаддас ул бўлурким, беш мисраъда сажъ сақлаб, олтинчи мисраъда қофия аслига янарлар:

Шайх Лхмал Тарозий

*Кўнгул ҳажрингдин, эй сарви хиромон,  
Чекар ранжу машаққат юз минг алвон.  
Кўзунг горат қилур ҳар лаҳза имоқ,  
Қошингдин масжиди меҳроб вайрон.  
Эрур олам сенинг ҳуснунгга ҳайрон,  
Чу сенсен ҳўблар мулкинда султон.*

Мусаммати мусамман анингтеқ бўлурким, шеърни саккиз қисм қилурлар. Етти қисмни мусаббаъ қилиб, саккизинчи қисмда асл қофияга келурлар.

Мисоли бу шакл:

*Чу қилдинг ихтиёри ишқ, эй дил,  
Кўзунг оч, кел ўзунгга, бўлма гофил.  
Цадид эрмас чу бу дарёга соҳил,  
Ўзунгсен аввало ўзунгга ҳойил<sup>33</sup>.  
Эрур бу ишқ иши бисёр мушкил,  
Ки тарки жсон эрур аввалги манзил.  
Аларким қилдилар мақсуд ҳосил,  
Қадам ўрнига аввап қўйдилар бош.*

*Ал-навъу-т-тосеъ фил баёни-л-мутатавил<sup>34</sup>.*

Мутатавил ул бўлурким, ҳеч баҳр секкиз жузвдан ортуқ бўлмас. Шоир такаллуф қилиб, бу баҳрларда бирисин ихтиёр этиб, ҳар мисраъни ўн жузв қилурлар. Ё йигирма жуз. Ҳадду ҳудуди юз жузв бўлур. Андин ортиқ бўлса, лутфи қолмас ва мунинг салосати андадурким, мусажжаъ бўлса. Мисоли бу қиёс мисраъ: «Субҳидам уйқудин уйғондиму бир ёри мувофиқ била бўстон сори бордимки, даме бодаи гулранг ичоли ва кечоли бу жаҳондинким, эрур асру ситамкору дилозору сияҳ коса ва хунрези гамангизким, ул ҳолда булбул қилибон нолау гулгул, тақи бир шохда қумри бўлубон муқри, ўқур эдилар овоз қилиб соз, бири бирига муқобил очибон тил, тақи бўстон ичида ранг-баранг гуллар очилиб, қилибон «Жи маъийни нўш, уруб жўш, яна сару сарафрозу сарандоз бўлуб, сахн тутиб, жумла раёҳин била; алқисса чаман жаннати фирдавс бикин дилкаш ва бисёр хуш эдики, баногоҳ кўрарменки, чаман ўртасинда сарви равонеки гуландом ва дилором ва пари пайкар ва маҳи манзар эрур, орази гул, кокили сунбул, бўйи шамшод ва яна гамзаси

**Фунуну-л-балога**

*жаллоду бaсe шўху ситамгар, кўзи кофур, ўзи бисёр дилотр  
вя шакаррез; юрубўтру салом эттим ва дедимким, эй гулчеҳ-  
раи маҳи тўйкар, хуришд жабин хурмусен ё гули фирфавс, бу  
боғ ичра нетиб турарсен, айур: мен сухани туркий наме-  
донам, агар порсий нурси, ба ту гўям жавобеки: ҳама аҳли  
фасоҳат бетисандад»*

Ва бу мисраъ тўқсон жуздур ва интиҳоси юз жузв...

*Ал-навъу-л-оширу-фил баёни-л-фард<sup>35</sup>.*

Фард ики мисраъ бўлур. Аввалги мисраъида қофия бўлмас.  
Мисоли бу \\*асал:

*Бордур уммидимки, саъд этгайлар эмди толеъим,  
Баски, ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.*

Мисоли дигар: Манбаъу-л-балоғат Зоҳир Фаробий айтур:

*Жуз зулфу турраи ту надидамки ҳеч кас,  
Хуришедро аз сояи шаб соябон деҳад.*



АЛИШЕР НАВОИЙ

«САБЪАИ САЙЁР»дан

<...> Ҳар киши қилмоқ эса маълум,  
Бир *мансур*<sup>1</sup> эрур, бири *манхум*<sup>2</sup>.

Насру назми ангаки *мудрактур*<sup>3</sup>,  
Назмнинг пояси бийикрақтур...

Худ жавоҳир нечаким дилкашроқ,  
Назм силкига чексалар хушроқ.

Ики сори дури *самин*<sup>4</sup> яхши,  
Орада лаъли оташин яхши.

Жавҳарий бу сифат бериб тартиб,  
Айласа риштани анга таркиб...

Ким жавоҳирин оллиға тўкса,  
*Талли гафлар* киби ани ўкса.

Ҳам ёмон худ кўринмағай, лекин  
Лутфи аввалғача эмас мумкин.

Бас мунунг онча зийнати йўқтур,  
Бир-бирисига нисбати йўқтур.

Назму наср ичра ҳам бу нисбат бил,  
Икисин бу икнига нисбат қил...

XXXVII

Сўз ғояти ва назми ва ғоятсиз хижолат изҳори ва  
ниҳоятсиз журъат эътирози ва ўқур элга *насоиҳи*<sup>6</sup> санойиб  
ўқумоқ ва битир *хайл*<sup>1</sup> га *мавоиз*<sup>8</sup> ажзоси битимақ ва  
*тарихининг* таъини ва абёти ададининг таъини.

Чун манга файзи фазли раббоний,  
Рўзи этти бу турфа иншони.

Файзи қудсийдин *эхтимом*<sup>9</sup> ўлди,  
Ки будафтарга *ихтитор*<sup>10</sup> ўлди.

Ўз ишимда тафаккур эрди манга,  
Не тафаккур, тахайюр эрди манга...

1Си неча назм суст ё сода,  
Чун эрур кимса таъбига зода.

Зодаи таъб элга хуш кўрунур,  
Угли зангига хурваш кўрунур.

Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,  
Кўнглига қуту бағрига пайванд.

*Зиит*<sup>11</sup> эса қойили кўрар ани хуб,  
Элга *мардуд*<sup>12</sup> эрур анга марғуб...

Сен ўзунгни тонимас эрмишсен,  
Ўз сўзунгни тонимас эрмишсен.

*Руд*<sup>13</sup> янглиғ неча фиғону хуруш?  
Баҳр ўлуб айлагил ўзунгни хамуш!

Чун эшиттим бу нукта шод ўлдум,  
Баҳрдек мухташам *ниҳод*<sup>14</sup> ўлдум.

Тупшти бу баҳр узра андоқ мавж,  
Ки анинг мавжи тутти чарх уза авж.

Таъбдин мунчаким дури сероб,  
Борчага меҳрдек сафо била тоб.

Баҳрдин тошқори бериб эрдим,  
Бу сафина аро териб эрдим.

Чекиб эрдим назм силкига ҳам,  
Лек хотирда эрди мунча алам,

Ки бу дурларки айладим манзум,  
Филҳақиқат эмас санга маълум.

Ки нечукким мен айладим идрок,  
Бормудур элга доғи софио пок?..

Алишер Навоӣ

<...> Неки мен ёздим ўйла сурса қалам,  
Не рақам қилдим они қилса рақам,

БМтларда *тахаллуф*<sup>15</sup> айламаса,  
Лафзларда тасарруф айламаса,

Оқ ўлуб анга *номаи аъмо*<sup>16</sup>,  
Тушсун илгига хомаи иқбол.

Кимки ёзмоқга *музд*<sup>17</sup> қилса ҳавас,  
Борча мақсуди музд бўлсау бас.

Қора пул узра можаро қилса,  
Юзидек сафҳани қаро қилса,

Қўз уза нуқга қўймай айлаб зўр,  
Мардуми бўлмағондек айласа қўр.

Ғайб дин нуқтаи йўнуб *амодо*<sup>18</sup>,  
Хат аро айб айласа пайдо.

Хомасиға кўзи мидод ўлсун,  
Ул қародин анга савод ўлсун.

Тили шақ бўлсун ўйлаким хома,  
Орази тийра ўйлаким нома...

Сўзни гар туз дедим ва гар оздим,  
Неки тақдир айладинг ёздим.

Килк ўлурда варақнигор манга,  
Қайда бор эрди ихтиёр манга.

Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун,  
Килки тақдир ёзмиш эрди бурун.

Ёзганим хуб, йўқса зишт ўлди,  
Манга найлай, бу *марнавшит*<sup>19</sup> ўлди.

Неки ёздинг ани рақам қилдим,  
Шак эмасдурки, сахв ҳам қилдим...

Етти афлокни анга ёр эт,  
Етти иқлим элин харидор эт!

**«МЕЗ ОНУ-Л-АВЗ ОН»дан**

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

<...> Рубойи вазниким, ани «ду байтӣ» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «аҳрам» ва «аҳраб»идин *истихроҷ*<sup>1</sup> қилибдурлар ва ул вазнедур асру *хуш оянда*<sup>2</sup> ва назмедур бағоят *рабоянда*<sup>3</sup>. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят лағофатидин ики байтга *ихтисор*\* қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи ики қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалги жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «*харм*» қилибдурлар ва ани «аҳрам» дерлар. Ва бу ўн ики навъ келур.

Яна бири улки, аввалги жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажни «*хар&*» қилибдурлар ва ани «аҳраб» дерлар. Бу ҳам ўн ики навъ келур. Аммо -

*Ҳазажии аҳрам*

Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол  
Ким йўқгур ер ила жаҳон ичра мисол.  
*Мафъулун мафъулун мафъулу фаул*  
*Мафъулун мафъулу мафъулийлу фаул.*

Минг қатла шукрин десам оз эрур,  
Гар бўлса бир замон манга коми висол.  
*Мафъулун мафъулун мафъулу фаул*  
*Мафъулун мафъулун мафъулийлу фаул...*

Аммо — *Ҳазажии аҳраб*

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам қўксим доғ,  
Қўнглум ўту ул ўтқа тўқуб ашким ёғ.  
*Мафъулу мафъулийлун мафъулун фоъ*  
*Мафъулу мафъулийлу мафъулийлун фоъ*

Тан ўлса ғаминг ичра жонингга фидо,  
Жон қуйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.  
*Мафъулу мафъулийлун мафъулу фаул*  
*Мафъулу мафъулийлун мафъулийлун фоъ..*

<...> Чун доирага кирган бухурдин фориг бўлудди, яна бир неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар

Алишер Навоӣ

ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухурига дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате эрмас эрди...

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро *шойиъ*<sup>1^</sup> авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар.

Бириси «*туюг*»*туўти*, ики байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, *тажнис* айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоғким:

( T V IO F )

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?

Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?

*Фоилотун фоилотун фоилон*

Жонима пайваста новак отқоли

Ғамза ўқин қопиға ёлабмудур?

*Фоилотун фоилотун фоилон*

Яна «*кўшиқ*»*туркам*, *орғуштак*<sup>8</sup> усулида шойиъдур ва баъзи *адвор қутуби*<sup>\*</sup> да ул усул зикр бўлбтур ва ул *сурод аъроб*<sup>9</sup> нинг тева сурад ҳудилари вазни била «*мадиди мусаммани солим*»<sup>т</sup> воқеъ бўлур анинг асли бу навъдурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,

Ғам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.

*Фоилотун фоилун фоилотун фоилун...*

Яна «*чинга*»*дурким*, турк улуси *зуфод*<sup>11</sup> ва қиз кўчирур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва ики навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, «*мунсарихи матвийи мавқуф*» баҳридур ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурким, андоқким (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,

Ким домидин тушги ўт жоним аро, ёр-ёр?

*Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон*

Ва яна ҳам турк улусида бир суруддурким, ани «муҳаббатнома» дерлар ва ул *ҳазажси мусаддаси мақсур* баҳридадур ва ҳоло *матрук*<sup>12</sup>дур, будур (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,

Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.

*Мафойилун мафойилун мафойил*

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, «*ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф*» вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг доисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукни била адо қилиб, суруд нағмаотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани *мустанод*» дерлар эрмиш, андоқким (мустанод):

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли,  
*Мафъулу мафойилу мафойилу мафълун*  
Мазҳар санга ашё.  
*Мафъулу фаълун.*  
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли  
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур пойиъким, ани «*арузворий*» дерлар ва анинг байти кўпрак «*ҳазажи мусаммани солим*» дадур, андоқким (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри дудогинг кавсариндандур,  
Бу майни ичтиқунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.  
*Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун...*

<...> Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг будай-будайи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқгур.

Яна сурудедурким, ани «*турки*» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул гоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин *мутажойиз*<sup>13</sup> айш аҳпиға судманд ва мажолис аро сурудур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи «*рамали мусаммани мақеур*» вазнида воқеъдур, андоқким (байт):

Эй, саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,  
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.  
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг гоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ девонин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин оёқ *илтизом*<sup>14</sup> қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди...

**МУҲАММАД ФУЗУЛИЙ**  
**(1498 - 1556)**

*Ироқнинг Қарбало шаҳрида Сулаймон ота оиласида туғилган. Боғдодда яшагани учун айрим манбаларда Фузулий-Боғдодий деб ҳам юритилган. 1534 йили Боғдод Усмонлилар халифалиги қўлига ўтгач, Табризга кетмоқчи бўлди, бироқ, асосан, Боғдодда яшаб, у ерда вабо касалидан вафот этган.*

*Фузулийнинг адабий ва илмий мероси турк (озарий), форс ва араб тилларида ёзилган. Шоир машҳур «Девон»идан ташқари «Лайли ва Мажнун», «Сихҳат ва мараз», «Бангу бода», «Сухбат-у-л-асмор» каби этик дostonлар ҳамда «Матлаъу-л-эътиқод», «Етти жом», «Анису-л-қалб» ва «Ринду Зоҳид» каби фалсафий дostonлар яратган.*

*Фузулийнинг адабий-назарий қарашлари «Дебочаи афсаҳум-иуаро девони Фузулий Бағдодий алайҳи-р-роҳма»да, «Лайли ва Мажнун\* ва бошқа дostonларининг муқаддимасида ҳамда «Матлаъу-л-эътиқод» («Эътиқод манбаи») ва «Анису-л-қалб» («Қдлбларнинг сирдоши») каби диний-тасаввуфий асарларида акс этган.*

*Қуйида шеър табиати ва шоирлик масъулияти ҳамда газал жанрига доир фикрлари «Девон»ининг дебочасидан сайлаб олиниб, наизга тайёрланди.*

**«ДЕБОЧАИ АФСАХУМ ШУАРО ДЕВОНИ  
ФУЗУЛИЙ БОГДОДИЙ АЛАЙҲИ-Р-РАҲМА'»дан**

Ҳамди беҳад, ул Мутакалшими нутқ офаринаки, сафинаи уммид, *суккони бихору-бухури-назми<sup>2</sup>, тамавуҷи истиғроци<sup>3</sup> «ваишуароу йаттабиухуму-л-ювун»<sup>4</sup>* мустағрақи гардоби хирман этмишкан, силсилаи истисно «*Кма-л-лазина оману*» буроқиб шуароӣ исломи саҳиҳу солим соҳили нажота чекмиш. Ва сипоси беқиёс ул нозими осмону заминаки, *басмалайи назмюР*, афсари фарқи-фирқон эдиб, *мазраайи қутубӣ<sup>1</sup>* аҳли ирфона ниҳоли маваддати каломи мавзун диқмиш.

*Қ и т ъ а<sup>8</sup>*

*Зиҳи сонёғки, лавҳи жона килки ҳусни тавфиқи,  
Азалдан иқтизоӣи назми жонпарвар рақам қилмиш.*

*Камоти шеър касби мумкин ўлмаз бемадад андан,  
Анга миннатки, табъи назм дутф этмиш, карам қилмиш.*

Ва дуруди номаъдуд ул мухотаби каломи мўъжизнизомаки, фунуни шеъри, мазмуни - «*ва мо алламноҳуш шеърра*»<sup>9</sup> мардуди табоъ қилмиш экан, лисони ҳикмат баёни - «*инна минаш - шеъри лоҳикматун*»<sup>10</sup> тақрири-дилпазирила мақбули қулуби-аҳло ҳол этмиш. Ва санойбириё ул қофияи назми анбиёки, адами илтифотларила рутбаи шеър, пояи ихонатда қолмишкан, силсилаи саодат интисоби шарифларила филжумла даражаи эътибора етмиш.

*Н а з м*

*Ул дури дуржи - «ана афсаҳ<sup>11</sup>ки, ҳикмат дояси,  
Шеър шаҳидла лаби жонпарваринтар қилмамши.*

*Шеър бир зевардур, аммо биз киби ноқислара,  
Ўлки, қомилдур, ани муҳтоҷи зевар қилмамши.*

<...> Аммо ҳануз ул навраслара назокати табъдин тоби иқтисоби дақойиқи улум ва тоқати-машаққати-таълими ҳақойиқи ҳудуди русум ўлмамоғин маҳфили беҳишт осо-



Муҳаммад Фузулий

ларинда ҳамша ашъори ошиқонадан ғайри насна ўқунмазди.  
Ва мутолиа этдиклари авроқда жигарсўз ғазаллардан ғайри  
бир хат бўлунмазди. \*

*Б а й т*

*Шеър бир маъшукдур, ҳусни иборат зевари,  
Жону дилдан нозанин маҳбублар ошиқлари.*

Ул тоифаи гирмои мудовимати саноеъи ашъор ва мувозибати  
латоифи гуфтор ила ҳам ҳусн ҳолатиндан вуқуф бўлмишларди  
ва ҳам ишқ камолатиндан хабардор ўлмишларди.

*Ҳ и т ъ а*

*Эй, ҳуш улким, табъи мавзунила баҳси шеър эдиб,  
Хўбрулар воқифи мазмуни ашъор ўлалар.*

*Демадан фаҳм эдалар кайфияти асрори ишқ,  
Ошиқи бечора ҳолиндан хабардор ўлалар.*

<...> Замон-замон савдои шеър соир афъолима голиб душуб  
ва гуруҳ-гуруҳ лайливашлар Мажнун киби истимои шеър учун  
бонима уюшиб, шоирлигим муқаррар ўлди. Ва овозаи назмим  
ила оламлар дўлди ва шухрати том бўлди.

*Б а й т*

*Табиат шухраи шаҳр ўлмоға майли тамом этди,  
На тинҳон айлайим савдо мани расвойи ом этди.*

Бу ҳола муқорин машшотаи ҳиммат раво кўрмадики,  
муҳаддараи ҳусни назмим пиroyаи маорифдин холи, манассаи  
дахрда жилва қила. Ва саррофи истеъдоди улувви *рифъат*<sup>12</sup> ризо  
вермадики, рипштаи силки шеърим жавоҳири илмдан ори  
гарданбанди олам ўла. Зероки, илмсиз шеър - асоси йўқдевор  
ўлур ва асоссиз девор ғоятда безътибор ўлур. Пояи шеърими  
хильяи илмдан муарро ўлмоғи мўъжиби ихонат билиб, илмсиз  
шеърдан қолиби беруҳ киби танаффури қилиб, бир муддат нақди  
хаётим, сарфи иқтисоби фунуни илми ақли ва нақти ва ҳосили  
умрим, базли иқтибоси фавоиди-хиками ва ҳандаси қилмоғин  
мурур ила лаолийи аснофи ҳунардин шоҳиди назмима  
пиroyалар мурааттаб қилдим. Ва тадриж ила татаббуи тафосир ва

аҳодис адиб, фазилати шеъра мазаммат исноди тухмат  
ўлдугининг ҳақиқатин билдим.

*Қ и т ъ а*

*Шеър завқиндан ўлмаган огоҳ  
Аҳаи назм мазаммат айламасин.  
Қанди жаҳлина эътироф этсин,  
Ҳар каромата сеҳр сўйламасин.*

*Қ и т ъ а*

*Ғазалдур сафобаҳши аҳли назар,  
Ғазалдур гули бўстони ҳунар.*

*Ғазали ғазал сайди осон дағил,  
Ғазал мункири аҳли ирфон дағил.*

*Ғазал билдурур шоиринг қудратин,  
Ғазал ортирур нозиминг шухратин.*

*Қўнғил гарчи ашъора чўқ расмвор,  
Ғазал расмин эт жумладан ихтиёр —*

*Ки, ҳар маҳфилнинг зийнатидур ғазал,  
Хирадмандлар санъатидур ғазал.*

*Ғазал деки, машҳури даврон ўла,  
Ўқумоқ-да, ёзмоқ-да осон ўла...*

**<...> Ва бири ул ноқиси бад саводки, табъномавзунила  
мажлису маҳфилда истидоъи истеъдод қилиб шеър  
ўқудукча, назмдан насри сочилмайа ва адоий сусти ила  
шоҳиди маъни жамолиндан ниқоб очилмая.**

*Бенасиб ўлсун наими ҳулддан ул зиштким,  
Номулоийим лаҳжаси мавзуну номавзун эдар.*

*Тешаи лафзи банойи назми вайрон айлаюб,  
Суст гуфтори фасоҳат аҳлини мағбун эдар.*

**Бири ул ҳосиди жафопеша ва муониди хато андишаки,  
табъи номавзунила даъвойи шеър эда, аммо ҳақонқи ашъора**

Мухаммад Фузулий

соҳиб шуур ўлмая ва идроки ракикла лофи назм ура, аммо  
ҳақонки гуфгора роҳи тасарруф бўлмая. *Лоҷарам*<sup>13</sup>, ҳасац дий-  
дан цнсофинг кўр эдиб, идрокина эътимод эдан жоҳиллар  
хузуринда беҳуда-беҳуда тааррузлар эда ва *ҳарза-ҳарза*<sup>14</sup> даҳл-  
лар айлая, токи, шеърдан завқи истимоъ кеда...

*Ҳазондур гулиани ирфона ҳосид,  
Илоҳи, ҳосиди хор айла доим.*

*Ишидур маърифат аҳлини озор,  
Илоҳи, ҳосиди зор айла доим.*

Ва раҳзиати *ийзад*<sup>15</sup> ул ҳалолзодан пок эътиқодаким, бу наврас  
шоҳидлара мушоҳида қилдиқча аълосининг *ҳийайи*<sup>16</sup> таҳсинла  
жамоли камолина зийнат етира ва адносининг шонаи мурувват  
бирла зулфи хатосидан *иқди*<sup>1</sup> уюбин чиқариб, ойнаи қудрат-  
дан сайқал эҳсонила нуқсон губорин гўтура...

## АБДУРАУФ ФИТРАТ

' «АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

### СОЧИМ, ТИЗИМ

Сўзлар, гапларни уюштириб тузулган асарлар адабий бўлсун-бўлмасун, битта йўсундан бирида тузуладир: *сочим, тизим (назм, наср)*.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланмасдан, белгили бир ўлчов билан ўлчанмасдан тарқалиб, сочилиб тузилган эса ул асар *сочим* йўсунида тузилган бўладир. Мисол: *Кампирнинг қариган, қуруган кўзларидан йироқ-йироқ ерлардан ики томчи ёш келди. Бутун танини, мучаларини босиб, эзиб, синдириб келган у ики томчи ёшни энги билан артгандан сўнг отаси ҳам шундай қизим... деди (Чўлтон)*¹.

Бир асарда сўзлар, гаплар белгили бир оҳангга бойланиб, белгили бир ўлчов билан ўлчаниб тузилган бўлса, у асар *тизим* йўсунида тузилган бўладир.

*Юракда умидлар амаллар  
Тузумсиз қароғни босаркан  
Нега мен чақмоқдек югурмай?!  
Эскиган, чуруган тамаллар,  
Йўқликка эгри йўл босаркан  
Нега мен ундан юз югурмай?!*

(Боту)²

Тизимнинг ҳар бир кесиги бир *мисраъ* бўлуб, ҳар ики мисраъи бир *байт* аталадир. Ботунинг юқоридаги тизим шеъри олти мисраъ ёки уч байтдир.

Тилларнинг оҳанг эътибори билан бир-бирида бўлмаган ҳоллари бордир. Рустилида “босим” (ударение) бор⁴. Бунингсўзорасидаги ўрнини қоида билан билиб бўлмайди. Сўзнинг охирида, ўртасида ўринлашади. Бугун турк тилларида эса “босим” сўзнинг охирида бўладир. Босими охирида бўлмаган сўзлар жуда оздир.

Форси(й)ча ё арабчада қай бир чўзгини “тўрт чўзги” каби чўзиш мумкиндир. Ҳар тилнинг ўзига махсус бўлган бу ҳоллари бу тилнинг тизим (наср) усулларига кучли таъсир қилади. Шунинг учун ҳар тилнинг шу ҳолларига уйғун бўлган тизим ўлчови *бармоқ вазни* аталган ўлчовдир\

#### Абдурауф Фитрат

Бармоқ вазни бутун турклар учун-да, биз ўзбеклар учун-да миллий вазндир, мусулмонликдан бурун бугун турк шоирлари шул бармоқ вазни билац тизимлар, шеърлар ёзар эдилар.

Мусулмонликдан сўнгра турклар орасида, шаҳарларда, сарой теграларида араб-форс маданиятига берилган, шунинг таъсири билан етишкан бир синф (хос синфи) турадир (пайдо бўладир). Бу синфдан етишкан мадраса-сарой шоирларимиз араб-форс адабиёт мактабларидан етишкан кишилар эдилар, булар араб-форс тилларининг ҳалиги “мадд”лик<sup>6</sup> оҳангига уйғун бўлган аруз вазнини қабул қилдилар ҳамда ўз шеърларини, ўз тизимларини шул вазнда ёздилар. Шундай бўлуб, араб-форснинг аруз вазни биз туркларнинг-да бир синф шоирларимиз учун тизим ўлчови бўлди.

Миллий вазимиз бўлган бармоқ вазни буларнинг орасидан чиқди. Миллий вазн - бармоқ вазни бу санъаткор шоирларимиз орасидан чиққан бўлса ҳам йўқолмади, ўлмади. Эл-улус аро ёйилиб қолди, эл-улусимиз ўзининг қўшукларини, ашулаларини шул вазнда айтдилар, дostonларини шул вазнда ўқудилар, тингладилар. Араб-форс маданияти таъсири остига киргандан замонамизгача (ўн ики мулчар - аср чамасида) бизнинг тизим ўлчовимиз шу ҳолда давом этти: араб-форс мадрасасида етишкан сарой шоирлари, хос синфига махсус шоирлар аруз вазнида ёзуб ўқудилар. Араб-форс адабий руҳига бўйинсинмаган эл шоирлари, турк бахшилари бармоқ вазнини берк тутдилар. Шу билан юрдилар. Шундай бўлиб, ўзбекларда-да тизим ўлчови икки турли бўлиб қолди: биринчиси, ўзимизнинг миллий вазимиз бўлган бармоқ вазни, икинчиси, араб-форс ўлчови бўлган аруз вазни...

#### ФОРС, АРАБ АРУЗИДА ТИЗИМ ШАКЛЛАРИ

...Бизда форс, араб арузидаги тизмаларнинг шакллари тубандагичадир:

#### ҒАЗАЛ

Биринчи байтнинг ҳар ики мисраъқа, ондан кейин ҳар байтнинг охирида қофия бир турли бўлган тизмалар 12 байтдан ортуқбўлмаса *ғазал* бўлади. Юрак “лириزمи” шеърлари кўбрак ғазал шаклида айтилади.

Мисол:

*Кимга қилдим бир вафоқим, минг жафосин кўрмадим,  
Кўргузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим.*

*Қимга бошимни фидо қилдимки, бошим қасдига,  
Ҳар тарафдан юз туман тизги жафосин кўрмадим.*

*Қимга кўнгулум айлади меҳру муҳаббат фошким,  
Ҳар вафога юз жафо онинг жазосин кўрмадим<sup>7</sup>.*

#### ҚАСИДА

Ғазал йўсуниди тузулиб, ўн икки байтдан ортуқ бўлган тизмаларга *қасида* дейиладир. Қасида ғазалдан кенграқдир. Маҳгаплар, маҳтанишлар, табиаттаасвирлари, ахлоқий фикрлар қасида йўсуни айгиладир. Бизнинг ўзбек-чигатоӣ адабиётимизда қасида йўли жу даям кенгаймаган, чиройлик ўрнаклари оздир.

#### ҚИТЪА

Ғазалнинг биринчи байги бўлмаса, қолгани *қитъа* бўлади. Бошқача айтганда, қофияси ҳар байтнинг охирида бўлуб, биринчи мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *қитъа* дейиладир. Кўбрак талабномалар, чакириш битиклари, насихатлар қитъа шаклда ёзилгандир.

#### МАСНАВИЙ

Ҳар байтнинг икки мисраъи ўзига махсус қофияси бўлган тизмаларга *маснавий* (икилик) дейиладир. Достонлар, мактублар (кўбрак севги мактублари) маснавий йўсуни ёзиладир.

Мисол:

*Мен қарибман мени худ нетғусидир,  
Мени бу ерда муқим этғусидир...*

*На қўлум бор, на оғзим, на белим,  
Бу қадар эвриладир сўзга тилим.*

#### РУБОИИ

Тўрт мисраълигина бўлуб, 1-, 2-, 4-мисраъи қофиядош, 3-мисраъи қофиясиз бўлган тизмаларга *рубои* дейиладир. Рубои форси(й)га махсус бир тизим шаклидир. Бизга форслардан келгандир. Бунинг махсус вази бордир. Араб-форс арузини чигатоӣчада ёзган Навоӣи рубоӣи учун “ҳазаж” баҳридан йигирмагўрт вази борлигини сўйлайдир. Бирокбу йигирма тўрт вази бир-бирига шунча яқиндиким, Навоӣининг ўзи ҳам, мисолларини кўрсатганда аралаштириб юборадир<sup>8</sup>.

Менинг фикримча, бу йигирма тўрт вазни бир вазни санамоқ мумкиндир. Озгина ўрганиб турганим рубойига мисол:

• »

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,  
Ҳар кимки, жафо қилса жафо топқусидир.  
Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз,  
Ҳар кимки, ёмон бўлса, жазо топқусидур<sup>9</sup>.*

Турк адабиётида рубойининг яна икинчи бир шакли бордир. Бунга туюқ дейиладир. Туюқ қофия эътибори билан форс рубойиси кабидир. Вазни бошқа, Навоийи туюқни рамал баҳридан деб кўрсатадир. Ҳам шу вазнда шу мисолни кўрсатадир:

*Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур,  
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур,  
Жонима пайваста новак отгали,  
Ғамза ўқин қошига ёлабмудур<sup>10</sup>.*

Кўриладурким, бунинг қофиясида сўз ўйунларидан тажнис<sup>11</sup> бордир. Шунгатаяниб, “туюқтўрт мисраъли, қофияси тажнисия тизмалардир”, деб таъриф қиладилар, Ҳолбуки, Навоийнинг “Мезону-л-авзон”ида кўрсатилганига кўра, туюқ учун тажнис, албатга, лозим эмас. Навоий бу ҳақида мана шундай дейдир: «Бириси туюқдурким, ики байтга муқаррардир. Ва саъй қилурларким, тажнис этилғай» (“Мезону-л-авзон”).

Менинг фикримча, бармоқ вазнимиз билан ёзилган тўртлик тизмаларнинг оти бўлган, сўнгралари араб-форс арузи билан ёзиб бошлаган шоирларимиз унинг вазнига яқин бир аруз вазнига айлантириб жинсли қилурга ҳам тиришкан бўлсалар керак.

#### МУСТАЗОД

Бир ғазал ёзиладир. Ҳар мисраъ ҳар байтидан кейин шул мисраънинг бир бўлаги вазнида сўз орттириладир. Бунга мустазод дейиладир<sup>12</sup>. Мисол:

*Не ўсмаю, не кесмадур ул зулфи сумансой,  
Машишота сенга зотм фа/шкдур магар, эй ой,  
не ғамзаи жоду,  
хуришид анга кўзгу.*

*Қош ёси била киртик ўқин ҳар сори отсоқ,  
имкони хато йўқ,  
Ҳар кимсаки, бўлғай унга бу наф ўқу ёй,  
туз бўлгуси қобу<sup>3</sup>.*

Навоийи “Мезону-л-авзон”да мустазод тўғрисида деган: “Ва яна халқ орасида бир суруд (ашула) борким, ҳазажи мусамман вазнида унга байт боғлаб, ҳар мисраъидин сўнгра ҳамул баҳрнинг ики рукнини бир қилиб суруд (ашула) нағмаотиға (қуйиға) рост келтирарлар эрмиш” (“Мезону-л-авзон”). Навоийнинг шу сўзларидан мустазод шаклининг турк қуйларига тўғри келтириб ўқумоқ учун сўнгра тузулган бир шакл экани онглашилади.

#### МУСАММАТ

Узун бир тизмани тўртлик, бешлик, олтилик парчаларига ажратадилар. Биринчи парчасининг ҳамма мисраълари қофиядош бўладир. Қолган парчаларининг сўнг мисраълари айрича қофиядош бўлуб, сўнг мисралар эса биринчи парчанинг қофиясиға бойланадир.

*Мусаммат* неча турлик бўлади: 1) тўрт мисраълик бўлса *мураббаъ* (тўртлик); 2) беш мисраълик бўлса *мухаммас* (бешлик); 3) олти мисраълик эса *мусаддас* (олтилик) дейиладир...

Навоий, Лугфий, Ҳусайний, Комил, Рожий, Амирий каби кўб чигатой ўзбек шоирларининг мусамматлари (мухаммас, мусаддас, мураббаълари) бордир.

Баъзан бир шоир ҳурмат қилгани бир шоирнинг бир ғазалини олади. Унинг ҳар ики мисраъининг устиға уч ёки тўрт мисра бойлаб, бир мухаммас (бешлик) ёки мусаддас (олтилик) тузадир. Бу адабий йўлдошликка *мухаммас ё мусаддас боғламоқ* дейиладир. “Мусаммат”га мисол учун Ҳусайнийнинг Навоийи ғазалиға боғланға(н) мухаммасини ёзамиз:

#### *Ҳусайнийнинг Навоийиға мухаммаси*

*Лаъли жон баҳшингдин<sup>1</sup> айру оби ҳайвонни нетай<sup>2</sup>,  
Ҳар дам ар<sup>3</sup> юз жон берур жононасиз жонни нетай,*

<sup>1</sup> Лаълбахш - жон бағишловчи лаб.

<sup>2</sup> Обихайвон - ҳаёт суви.

<sup>3</sup> Ар — (форсча) асар.



*Гар эмас манзур хуснунг, хуру гилмонни нетай,  
Гулиани күйингдан айру боги ризвонни<sup>4></sup> нетай,  
Бдишма гар гул сочар, сонсиз гулафшонни<sup>5></sup> нетай<sup>5)</sup>.  
Ҳажр<sup>6></sup> андуҳида<sup>7)</sup> то гулиан аро ҷилдим гузар<sup>8></sup>,  
Сарв бӯйи қоматингни наҳлдан<sup>9></sup> берди хабар,  
Лек<sup>10)</sup> онинг васлидин не баҳра топдим не самар<sup>11></sup>,  
Наҳл қаддинг чун эмас гирён кӯзимда жилвагар,  
Жўйбор<sup>12)</sup> атрофида сарви хиромонни<sup>13></sup> нетай*

деб бошланган<sup>14)</sup>.  
Ҳа(р) бир бўлагида:

*Харобот<sup>4)</sup> аро кирдим ошуфтаҳол,  
Май истарға илгимда синган сафол*

мисраълари қайтарилган гўзал бир таржибанди бор<sup>15)</sup>. Шунинг  
бир бандини ёзиб кўрсатамиз:

*Кетур, соқиё, муждаи жомдин,  
Ки, пажмурда<sup>15)</sup> бўлмишмен айёмдин.  
Бу гулиан гулига чу йўқтур вафо,  
Не парҳез этай жоми гулфомдин<sup>16)</sup>.  
Чу йўқ шоми ҳижрон хуморига<sup>17)</sup> субҳ.  
Ичиб онгламай субҳни шомдин.  
Халос айлай ўзни маю нуқлнинг<sup>18)</sup>*

<sup>4)</sup> Боғи ри нон - жаннат.

<sup>5)</sup> Гулафшон - буюк байрамларда қилинатурган бир турли ўт ўйуни.

<sup>6)</sup> Ҳажр - нйрилик.

<sup>7)</sup> Андух - кайгу.

<sup>8)</sup> Гузар қилмоқ-ўтмоқ.

<sup>9)</sup> Наҳл - ниҳол.

<sup>10)</sup> Лек - лекки.

<sup>11)</sup> Самар - мева.

<sup>12)</sup> Жўйбор - ариқлар ораси.

<sup>13)</sup> Сарви хиромон - манғиб (хиром қилиб) юргучи сарв бўйли  
гўзалларга берилган сифат.

<sup>14)</sup> Ҳаробот - майхона.

<sup>15)</sup> Пажмурда - руҳсиз, сўлгин.

<sup>16)</sup> Гулфом - гул рангли.

<sup>17)</sup> Хумор- бош оғриғи.

<sup>18)</sup> Нуқл - газак.

*Суғу донаси бирла бу домдин<sup>19)</sup>.  
Булай дайр<sup>20)</sup> тирига андоқ мурид,  
Ки ёд этмайин шайхулисломдин.  
Қирай дайр аро ўйла мажнуну маст,  
Ки кетсун хирад<sup>21)</sup> хос ила омдин  
Солай бир алоло<sup>22)</sup> харобатда,  
Ки чиқсун фиғон<sup>23)</sup> аҳли айёмдин.  
Хароботий ўлмоқлигим, зоҳидо,  
Савол этма, мен зору бадномдин.  
Гарав қилгали майга чун қолмади  
Не тасбеҳу не хирқа<sup>24)</sup>, ноқомдин.  
Харобот аро кирдим ошуфтаҳол,  
Май истарга шкимда синган сафол<sup>16)</sup>...*

*ТАРЖИЪБАНД, ТАРКИББАНД*

Узун бир тизма бир неча қисмга айриладир. Ҳар бир қисмнинг ўзига махсус қофияси бўладир. Бироқ ҳар қисмнинг охиригисини бутунлари бошқа қофияда ё бир неча қисм билан бир қанча қофияда бўлади. Бунга таркиббанд дерлар<sup>18)</sup>. Биринчи қисмининг охириги ики мисраъи ҳар қисмнинг охирига қайтарилиб турса, таржиъбанд аталади.

Навойининг:

*Кетур, соқий, ул майки субҳи аласт<sup>25)</sup>,  
Онинг нашьасидин кўнглум эди маст...*

(деб бошланувчи таржиъбанди бор).

<sup>19)</sup> Дом - тузоқ.

<sup>20)</sup> Дайр - бутхона.

<sup>21)</sup> Хирад - онг.

<sup>22)</sup> Алоло - шовқин.

<sup>23)</sup> Фиғон - қичқирини.

<sup>24)</sup> Хирқа - шайхлар чопони.

<sup>25)</sup> Субҳи аласт - азалдан.

### «ФОРС ШОИРИ УМАР ХАЙЁМ»дан

< ... > Исломдан кейинги форс шеърининг шакл эътибори билан энг муҳим қисмлари маснавий, қасида, ғазал ҳам рубойидан иборатдир.

*Маснавий*: маснавий сўзи(нинг) бизчаси икиликдир. Бу шакл назмда ҳар ики мисраънинг махсус мустақил қофияси шарт бўлмоқ бўлуб, маснавий аталиши ҳам шунинг учундир. Маснавий шаклида бир асар ёзмоқчи бўлган шоир қасида ва ғазалда бўлгани каби ўз асарини маълум биргина қофия билан ёзишга мажбур бўлмайди. Шунинг учун назмнинг бу шакли шоирга озодлик беради. Турли ҳикоялар, достонлар, ваъз-насихатларга онд узун асарлар ёзиш учун назмнинг маснавий шакли бошқа шаклларга қараганда қулайроқдир. Бу шакл форсийларнинг бурунги миллий назм шакллариандир. Бунинг араб ислomidан бурунги сосонийлар замонида сулоласи борлиги маълум<sup>1\*</sup>. Ислом давридаги Эрон шоирларининг энг эскиларининг маснавий шаклида достонлар ёзганларини кўраимиз. Ҳижрий 4-асрда яшаган Бу Шакур Балхий<sup>1</sup>, Дақиқий<sup>2</sup>, Рудакий<sup>3</sup> ва 5-асрда (ҳижрий-Ҳ.Б.) яшаган Асадий<sup>4</sup>, Фирдавсий<sup>5</sup> турли достонлар ёзганлар. Бу достонларнинг муҳим қисми эронийларнинг миллий қахрамон достонларидан иборат эди. Араб истилосидан кутулган эронилар орасида миллий ҳис, миллий туйғулар кўзгаллишига хизмат қилгани учун бундай достонлар Эрон миллий буржуазияси томонидан ҳимоя кўрар эди. Қахрамон(лик) достонини энг юқори даражага чиқарган шоир машҳур Фирдавсий (ҳижрий 411). Фирдавсийдан кейин бу йўлда асар ёзиш давом қилган бўлса ҳам Фирдавсийдан юқорироқ ёхуд унга баравар келадиган бир шоир ундан кейин форсий адабиёт дунёсида етишмагандир.

Бу замонларда қахрамон достонлари билан ишқий достонлар ҳам ёзила бошлаган эди. Бунинг энг эски намунаси деб Дақиқийнинг ишқ ҳам уруш достони бўлган «Вомику

<sup>1</sup> Дайламийлар замонида «Қасри Ширин» атрофида топилган. Давлатшоҳ Самарқандий томонидан хабар берилган «Китоба»даги икки мисраъ ҳам маснавий шаклидадир.

Узро\*сини кўрсатиш мумкин. «Лутғети Ҳофизи Убаҳий»да машҳур Рудакийга нисбат берилган баъзи байтлардан унинг ҳам мутақориб вазни<sup>2)</sup> бирла «Юсуф, Зулайҳо» ёзганини гумон қилиш мумкин<sup>2)</sup>. Фирдавсийнинг ҳам «Юсуф, Зулайҳо» отли маълум бир достони бор. Лекин унинг «Шоҳнома»си даражасида юксак бир асар эмасдир. Ишқий достонлар ўзининг энг юқори босқ?<sup>2)</sup>иға милодий 12-асрда яшаган машҳур Низомий билан чиқа олди. Низомий ўзининг «Лайли, Мажнун», «Фарҳод, Ширин», «Ҳафг пайкар» каби ишқдосгонлари билан бу йўлда форс адабиётига абадий эсдаликлар бағишлай олди. Низомийдан кейин бу йўлни ундан илгарироқ олиб бориш ҳеч бир форсий шоирга насиб бўлмади.

*Қасида:* бир қофия билан айтилган узун манзумалардан иборатдир. Адабиёт қоидачилари унинг 12-15 байтдан ортуқ бўлушини лозим кўрадилар. Қасидалар, умуман, шоирнинг севганини макгаш, баҳор, куз, киш каби фаслларни тасвир қилиш, ахлоқий ва фалсафий дастурлар бериш билан бошланиб бир ҳукмдорнинг, бир вазирнинг ёхуд қандайдир бир тўрани макгаш билан тамомланган.

Қасида араб шеърининг эски бир шаклидир. Арабларда қасидачилик исломдан бурун бор эди. Форсий шоирлар бу шаклни араблардан олдилар. Бу шаклнинг форс адабиётига қачон киргани ҳақида қатъий бир нарса айтиш қийин. Бироқ баъзи маъхазларнинг хабарига қараб, масъалани озгина ойдинлаштириш мумкин: 186 ҳижрий (808 милодий)да машҳур аббосий халифаларидан Хорун ар-Рашид<sup>7</sup> ўз ўлкасини ўтулларига тақсим қилиб берганида Эрон, Афғонистон ҳам Мовароуннаҳрни ўгли Маъмунга берган ва Маъмун ҳукумати марказининг Марвда бўлишига қарор қилган эди. Мана шундан кейин Маъмун Марвга келганда Абул Аббос Марвазий томонидан унга форсча бир қасида тақдим қилинган. Бу қасиданинг бизгача қолган қисми унинг оҳангича Рудакий, Унсурийларга кўра жуда тубанлигини кўрсатадир. Абул Аббос Марвазий бу қасидасида «ундан бурун форсий тилда бундай бир шеър ёзилмаганини, Маъмуннинг мадҳ ва саноси билан форс тилини ҳам тузатмак учун бу қасида-

2) «Беҳишт ойн саройиро бипардохт, захаргуна дару тимсолҳо сохт зуд сандал чанд ошиёна дараш симну заррин полгона лугат» (Ўз кутубхонадаги нусха).

Абдурауф Фитрат

сини ёзганини сўйлайди<sup>3)</sup>. Ёлгуз шунинг билангина бу масъала ҳақида бир нарсани узулкесил қилиб айтиш мумкин бўлмаса ҳам бошқа қариналарни<sup>8)</sup> мунга қўшгандан кейин қасиданинг форсий адабиётига ҳар ҳолда ҳижрий икинчи асрнинг охирларида кирганини қабул этиш мувофиқ бўлиб қолади.

Эронда, Мовароуннаҳрда араб хулофат марказидан ажралган мустақил ҳукуматлар (тоҳирийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, салжукийлар, хоразмшоҳийлар)нинг саройлари форс адабиётини, форс тилини ҳимоя қилганда, айниқса, қасидачиликка катта аҳамият берилди...

<...> Зотан, арабларда ҳам қўбрак мадҳ ва марсия учун ишланган қасида шакли мазкур ҳукмдорларнинг ҳимоялари соясида жудаям гуллаб кетди. Сомонийлар, ғазнавий (ва) хоразмшоҳий саройларининг қасидачи шоирларини ҳимоя қилишлари ҳар қимга ҳайрат берарлик даражада буюк эди. Шоирларнинг оғизларини инжулардан тўлдириш, уларга обод қишлоқлар, олтин камар, қуллар, бедов отлар бағишламоқ бу ҳимоянинг кичкина намуналаридан саналади. Маҳмуд Ғазнавий ўзининг сарой шоирларидан «Ғазорий (Абу Язид Муҳаммад Ғазорий-Розий)га қадар инъом қилган, оқча берган эдики, Ғазорий уни оқча беришдан тўхтатмоқ учун янги бир қасида билан қичқиринишга мажбур бўлган эди<sup>4)</sup>.

<sup>3)</sup> «Кас бо ин манвол пеш аз ман чунин шеъре на ғўфт. Бар забон форсийро хаст. Бо ин навъ бубин («Мажмау-л-фусаҳо»да «нест боин навъ бубин» ёзилган). Лек азон ғуфтам ман ин мадҳро но тууроно лағат, гард аз мадҳ ва санойи ҳазрати ту зеб ва зин».

<sup>4)</sup> >«Қасидаи ломия» аталган бу қасиданинг баъзи байтлари шулардир:

Басе молеку, на лўлу фурухтам баслам, басе молик на гавҳар  
фурухтам ба жувол.

Басе молеку, аз ин шоири ва шеърамро, «молик фиреб» бихонанду  
«жодую маҳгал».

Басе молеку, зиёи ман аторамро, на оягоб масоҳат қунад, на боди шамол.

Басе молик, жаҳонро ба шубҳат афканди ки зарри сурхаст ин, ё  
шекаста санги сафол.

Таржимаси:

Эй подшоҳ, бас, мен сенга қоплаб инжулар, бриллиантлар сотмадим.

Эй подшоҳ, бас, бу қадар инъомингни кўрганлар, мени подшоҳни  
аддоъчи соҳир дейлар.

**Зи** подшоҳ, бас, мулкимни, нарсаларимни ўлчаб санашдан қуёш  
билан ел ҳам ожиз қолдилар.

Эй подшоҳ, бас, бу берганларинг қизил олтинми ёки синиксофолми,  
деб одамлар шубҳага тушдилар.

*Ғазал:* форс адабиётига ғазал шакли ҳам қасидага ўхшаб араб адабиётидан келди. Бу шакл қасиданинг кичкинаси (12 байтдан кам) бўлиб, ишқий савдо, гўзаллик, шароб мавзуларида ёзилиши шартдир.

Ғазалчилик йўли форс адабиётига янги эмас. Қасида, маснавий билан машғул бўлган форс шоирлари ғазал ҳам ёзар эдилар. Лекин, менинг фикримча, ғазалчилик йўли қасидачилик мўдадан чиқгандан кейин яхшироқ кўтарилди. Милодий 13-асрда энг буюк ҳукумат маркази Эрондан Хоразмга кўчадир. Қасидачи шоирлар ҳам хоразмшохийлар саройида йиғилиб ишга киришарлар.

Эронда ярим ё бутун мустақил кичкина ҳукуматлар майдонга келадир (Атобакон ҳукумати каби). Буларнинг мамлакатлари кичкина, ларомадлари оз, кучлари йўқ, ўлкани кенгайтиришдан умидсиз. Булар қўб оқча билан қасидачи шоирлар тута олмайдилар. Моддий куч бўлмағач, куруққасвдадан бир нарса чиқишини ҳам умид қилмайдилар. Мана шуларнинг атрофида биз қасидачиликнинг эътибордан туша бошлаганини кўрамиз. Бу даврда Шерозда Атобакон замонида етишган машҳур Саъдий Шерозий қасидачиликка қарши исён байроғини кўтарадир. Машҳур муболағачи талантили форс шоири бўлган Зоҳир Фарёбий подшоҳларни ёлғон махташларига қарши чиқади. Унга қараб:

*Чи лозимки на курси осмон,  
Неҳи зеру пойи Қизил Арслон.  
Мағу пойи иззат бар афлок неҳ,  
Бигў рўйи ихлос бар хок неҳ<sup>5</sup>.*

Зоҳир Фарёбийнинг салжукий султонларидан Қизил Арслонни мақтаган бир қасидасида шу байт бор:

*На курси фалак неҳат андеша зери пой,  
То бар сабр рикоб Қизил Арслон занад.*

Таржимаси:

*Андеша, хаёл тўққиз қабат кўкни курси каби оёғи остига қўймагунма,  
Менинг ҳукмдорим бўлган Қизил Арслоннинг узангисини ўполмайдир.*

Саъдийнинг юқоридаги байтлари шунга қаратилган. Саъдий байтларининг таржимаси: Тўққиз >кўк курсисини Қизил Арслоннинг оёқлари остига қўйишининг нима кераги бор? Сен ҳукмдорларга «кўкларга кадам қўй» дема, «ихлос юзини тупроққа қўй» деб насихат қил.

деб кичқиради. Саъдий ғазалчиликни ҳам маснавийчиликни илгари бостирмоқ истайди. Маснавийда ҳам урушлар, қаҳрамонлар мақгаши эмас, айниқса, ҳукмдорларга насихат бериш, уларни адолатга ундашни мақсад қилиб олади.

**Рубоий:** форс шеърда энг муҳим ўрин тутадиган шакллардан бири рубоий шаклдир. Юқорида деганимиз каби форс шоирлари қасида билан ғазал шаклларини араблардан алдилар. Лекин, маснавий билан рубоий шаклларини эски миллий адабиётлардан олиб таҳмил<sup>9</sup> қилдилар. Шарқшунос олимлар орасида форс адабиётида рубоий шаклининг энг бурунги турк шеърларининг таъсири билан майдонга келганлиги ҳақда баъзи фикрлар бор. Адабиёт қоидачиларининг айтганларига кўра, рубоийнинг энг кучли, энг чиройли мисраъи 4-мисраъда бўлади. Рубоийнинг мақсади ҳам шул 4-мисраъда ифода қилинади. Бу ҳол туркларнинг халқ шеърларида ҳам кўруладир. Ҳатто, бизнинг халқ шеърларимиз орасида 1-, 2-, 3-мисраъларнинг тамом муносибатсиз каби кўрулиб, асл мақсад 4-мисраъларда ифода қилинган тўрғликлар бор. Мана бунинг назарга олганда, рубоий маншани<sup>10</sup> бурунги турк адабиётидан ахтарганларга ҳақ бериш керак бўлади. Шундай эса ҳам бу фикрларнинг ҳэнунз қдгъий сурагда собиг бўлмагани каби бу шаклнинг энг эски Эрон халқ адабиётдан олинганлиги эҳгимоли ҳам кучсиз бир эҳгимол эмасдир.

Энг бурунги форс шоирларидан саналган машхур Рудакийга нисбат берилган рубоийлар маълум бўлгани каби машхур Унсурийнинг ҳам Маҳмуд Ғазнавий мажлисида айтган рубоийлари машхурдир. Ғазна шахрининг гўзал боғчаларидан биттасида Унсурий, Асжадий, Фарруҳий ва Фирдавсий томонлардан бирор мисраъдан айтилган тубандаги рубоий:

Унсурий: *Чун орази ту моҳ набошад равшан.*

Асжадий: *Монанди руҳат гул набуд дар гулшан.*

Фарруҳий: *Мужгонат ҳами кунад гузор аз жавшан.*

Фирдавсий: *Монанди синон Гев дар жанги Пашан.*

#### Таржимаси:

*Ой сенинг юзинг каби ойдин эмасдир.*

*Богда сенинг ёногинг каби гул тотилмайдир.*

*Китрикларинг совутдан (темир куйлакдан) ўтадир.*

*Пашан деган паҳлавон билан урушганда Гев деган*

*паҳлавон найзаси каби(!)*

**Форс шоири Умар Хайём**

Бир кўп таъкирларга кўчирилган ва машҳурдир. Яна Ғазнада Зийнатий<sup>61</sup> Асадий (Тусий), Фарруҳий ва Унсурий томонидан айtilган тубандаги рубойинингбордигидан Умар ибни Аҳмад Насафий ўзининг «Матлау-н-нужум ва мажмау-л-улум» отли асарида<sup>11</sup> хабар берадир:

Зийнатий: *Маҳ бо руҳи ту ба нур неми накунад.*  
Асжадий: *Лағл аз лаби ту баранг неши накунад.*  
Фарруҳий: *Чу зулфи ту таъбия нажосий накунад.*  
Унсурий: *Хўби чи қунадки, бо ту хеши накунад.*

Таржимаси:

*Ойнинг нури сенинг юзундан ортуқлик қилолмайдир.*  
*Лағлнинг ранги сенинг лабининг рангидан*  
*ўтолмайдир.*  
*Ҳабаши ҳукмдори ўз аскарини сенинг кокилинг қадар*  
*тортиб илолмайдир.*  
*Гўзаллик сенга хешилик қилмай нима қилсин..(!)*

Биз форс шеърининг шакл эътибори билан тўрт муҳим қисмга айрилганин ёздик. Бу форс шеърининг мусаммат, қитъа, мустаод каби бошқа шакллари эсламай қолганимиздан эмас, балки уларнинг иккинчи даражада аҳамиятли ҳамда бизнинг мавзуйимиз учун жудаям керакли бўлгани учундир. Шунинг ҳам айтиб қўйиш керакки, форс шоирлари бу шаклларнинг ҳаммаси билан ҳам машғул бўлганлар. Ҳаммасида ҳам ёзганлар, бироқ уларнинг ҳар шаклда ёзганлари санъат нуқтаи назаридан бир даражада бўлмаган. Баъзилари маснавийда, баъзилари қасидада, баъзилари ғазалда, баъзилари рубойида устунлик қилганлар. Юқорида Рудакий, Фирдавсий, Унсурий каби шоирларнинг ҳам рубойи ёзганларини кўрдик. Булардан бошқа Абу Саъид Хайр (ҳижрий 414), Абу Саъид Барҳаш Шерозий, Абул Ҳасан Ҳараконий (ҳижрий 425), Абул Фараж Руний (ҳижрий 4-5 асрда), Ибн Сино (ҳижрий 448), Абу Наср Форобий (ҳижрий 339), Арузий Самарқандий каби бир кўп шоирларнинг жуда чиройлик рубойилари бор. Лекин рубойичиликда ўзини бутун дунёга танита олган бирдан-бир шоир машҳур Умар Хайёмдан иборатдир.

\* Бу Зийнатийнинг ким эканлиги қақда маълумотимиз йўқ.



**МУМТОЗ ШЕЪР ТУЗИЛИШИ ВА УНИНГ  
МЕТРИК АСОСЛАРИ •**

Шеър тузилиши ҳар бир миллатнинг ўзига хос тили, тафаккури, шуури, сажияси билан боғлиқдир. Қадимги турк шеърининг тузилиши ҳақида гапирганда, кўпроқ олимлар тўртлик шаклидаги халқ кўшиқларини ва силлабик (ҳижо) вазнда яратилган назм парчаларини келтирадилар. Турк олими Рашид Раҳмати Арат кўҳна турк шеъри намуналарини келтириш билан бирга уларнинг ритмик асоси ҳижо асносида қурилганини қайд этган<sup>1</sup>. Қадимги ўзбек шеърияти араб шеър тизимига киргандан кейин унинг мавзу жиҳатлари ҳам ўзгарди. У энди силлабик тизимдан силлабо-тоник ва метрик шеър тизимига ўта бошлади. Бунга асос бўлиб бўғин ёки бўғинтовуш уйғунлиги эмас, балки ҳижоларнинг “кайфияти”, яъни бўғинларнинг сифати ҳал қилувчи моҳият касб эта бошлади.

Арабларда вазн тушунчаси жоҳилийя даврида ҳам мавжуд бўлган, ҳатто баҳр деб аталган вазн турлари мавжудлиги манбаларда қайд этилган. Бироқ араб халқ шеъри ва жоҳилийя даври шоирлари ижод намуналарини ҳам, саодат асри ва хулафои рошидинлар даври назм намуналарини ҳам изчил илмий тизимга солган, унинг қатъий қўринишларига қонуний тус берган, арузшуносликни фан сифатида шакллантирган олим Халил ибн Аҳмад ҳисобланади. Буни Алишер Навоий ҳам «Мезону-л-авзон» асарида «*Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возеъидир*» деб таъкидлаб ўтган<sup>2</sup>.

Низомий Арузий Самарқандийнинг ёзишича, “ҳар кимнинг шеър табъи мустаҳкам тортиб, унинг сўзлари ва фикри равонлашгач, шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади”. Худди шу каби ислоний фан ва маданиятнинг юксак даври аббосийлар халифалигининг етук филолог олими Халил ибн Аҳмад Фараҳидийу-л-

<sup>1</sup> Яа?|| КабтаП Ага1. Еж1 Тигк §шт. - 1з(аъби1: 1980. -8. 11.

<sup>2</sup> Алишер Навоий. Мезону-л-авзон. Асарлар. Ён бештомлик.Т. 14. ~  
Фан, 1967,- Б. 137.

### Мумтоз шеър тузилиши

Аздиййу-л-Басрий (715/719-786) Басра шаҳрида Абу Амр ибн Аъла (в. 771-776) ва Исо Сақафийдан таълим олгани ҳақида маълумотлар келтирилади. Олимнинг «Айн китоби», «Муъжам фи илму-л-арузи» («Аруз билими қомуси») каби асарлар битгани, араб филологиясининг мавжуд илмлари билан машғул бўлгани ва мусиқа назарияси (оҳанг ва ритм масалалари)га оид рисоалар битгани айтилади. Бироқ у асарларнинг бирортаси ҳам бизгача тўла шаклда етиб келмаган. Халил ибн Аҳмаднинг сарф ва наҳвга доир асарларининг баёини унинг шогирди Сибавайҳ (в. 796) «ал-Китаб» асарида, «Айн китоби»ни эса Лайс ибн Музаффар ва арузга доир ишларини араб арузидаги 16-баҳр ихтирочиси Абул Ҳасан ибн Саъид Ахфаш (в. 830) илмга маълум қилган. IX асрда Надр ибн Шумайл, Ибн Канноса, Асмаий, Али Райҳоний, Қосим Салом, Аҳмад Бахийлий, Абул Умайсал, Ибн Сиккит, Ибн Қутайба, Бухтурий, X асрда Абул Аббос Саълаб, Ибн Жинний каби олимлар шеър илмига доир асарлари таркибида аруз масалаларини ёритгани, Ибн Саррож (в. 920)нинг «Меъёр фи авзону-ш-шеър» («Шеър вазнларининг меъёри») асари билан кейинги давр арузшунослиги давом этгани қайд этилган<sup>3</sup>. Мумтоз араб поэтикасининг тадқиқотчиси А. Б. Куделин Ҳасан ибн Рашиқ (в. 1070)нинг «Таянч» ва Абу Ҳилол Аскарий (в. 1005)нинг «Китабу-л-санъатайн» асарларини ушбу йўналишдаги муҳим манбалар сифатида санайди.

Жоҳилийя даврида шеър поэтикаси ҳақида алоҳида асар яратилмаган бўлса ҳам ҳижрий I-II асрларда Қуръони карим ва ҳадислардаги шеърий намуналарга муносабат масаласида назарий қарашлар шакллана бошлади. Араб, форс ва турк шеърлари мана шу тилларнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда метрик тизимда ўрганила бошланган. Бу шеърий тизимнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мисралардаги бўгинлар сони эмас, балки сифати, хусусияти бирламчи моҳият касб этадиган бўлди. Араб арузшунослигининг асосий хизмати шундаки, асрлар давомида илмий

<sup>3</sup> Талабов Э. Араб арузи. — Т : 1977.

тизимга солинмаган бадавий (сахройи) шеърлар қатъий интизом асосида тартибланди. Шеърдаги ритмик бирликлар сифатида ҳихо, рукн ва байт олинди. Байтдаги рукнлар сони ва рукндаги ҳижола сифати асосида арузнинг хусусиятлари белгиланди ва булар асосида дастлаб 11, сўнгра 16 баҳр ишлаб чиқилди.

Марказий Осиёда яшаган ва араб тилида яратган асарлари билан кейинчалик ислом оламининг буюк алломалари сифатида тан олинган Абу Наср Форобийнинг «Китобу-ш-шеър», Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон», Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг қалитлари»), Абу Али ибн Синонинг «Маҳорижу-л-хуруф. Ҳикмати аруз» («Ҳарфларнинг маҳражлари. Аруз ҳикмати»), Маҳмуд Замахшарийнинг «Қустосу-л-аруз» («Арузий зехн тарозуси»), Юсуф Саққокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг қалити») асарлари таркибида ҳам шеъринг вазн муаммолари, араб, юнон ва ҳинд метрикасидаги умумий ва хусусий жиҳатлар қайд этилган.

Форобийнинг «Китобу-ш-шеър» асари араб ва юнон шеър тизимининг ўзаро қиёсланиши жиҳатидан эътиборли. Форобий масалага анча кенг қараган ва шеъринг асарнинг икки жиҳати тақлиду ташбиҳ, яъни маъно жиҳати билан унинг вазн жиҳати шеърнинг асоси бўлиши кераклигини уқтирган: *“Шеъринг сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеъринг бўлақларга бўлинсагина айтилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар - асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинма-кетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър тузилишида тўтилмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишинигина эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишининг энг кичиги вазн масаласидир»<sup>4</sup>. Шеър тузилишида ритм тушунчаси (Абу Наср Форобий асарида*

<sup>4</sup> Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри (арабчадан таржима. Изох ва муқаддима муал.Иффи А Ирсов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.'

“зарб” деб тушунтирилган) одатда бир хил оҳангга уйғун келган товушлар йиғиндисининг маълум бир муддат (вақт бирлиги) ичидаги такроридан иборат деб талқин этилди. Нутвда (шеърий нутқда ҳам) товушлар бирикмаси ўзаро бирор тизимга солиниб, ритмик бирлик ҳосил қилинади. Товуш ва товушлар бирикмаси бўғин (арузий истилоҳга кўра, ҳижо — Ҳ.Б.)ни, бўғинлар ўзаро бирикиб руқн ёки турокни, буларнинг тизимли йиғиндисидан эса, байт ва мисра каби ритмик бирликлар ҳосил қилинган. Шундан келиб чиққан ҳолда муайян бир тилнинг фонетик хусусиятларига мос келувчи ритмик бирликлардан ҳосил қилинадиган шеър тизимини қўллаш одат тусига кирган.

Берунийнинг «Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақидаги китоблари баёни» асарида эса қадимий ҳинд шеър тизими унинг араб ва ажам шеърига муносабати туфайли ўрганилган. *«Бу илм (яъни наҳе илми — Ҳ. Б.)дан кейин чанда деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтооклар, чунки уларнинг китобларида назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чанда, яъни шеър вазн санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчисининг исми билан айтилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган... Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз белгилаганидек, ҳарфларни санаида сукунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги / < билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ўзадилар) лаҳзу деб аталади. Бу енгил демакдир. Иккинчиси, яъни ўнг томондагиси сүру деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг (яъни енгилнинг), икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради...»<sup>5</sup> Айни ҳолат араб арузида хафиф (енгил) ва сақил (оғир) сабаб сифатида юритилганини унутмаслик керак. Форобий ва Беруний асарларда юнон, араб ва ҳинд шеър назарияси учун асос бўлган ритмик бирликлар ишлаб чиқилган. Бундай бирлик сифатида юнонларда “метр”, арабларда “руқн” ва ҳиндларда “шлока” олиниб, уларнинг ўзаро муносабати изчил тартибда*

<sup>5</sup> Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 2-жилд. - Т.: Фан, 1965. - Б. 121.

урғанилган. Араб арузи нафақат араб тилли мамлакатларда, балки Туронзаминда ҳам изчил суратда ўрганилган. Аруз вази ҳақида араб тилида қатор тадқиқотлар яратилгани бунинг далилидир. Қомусий луғат тарзида яратилган Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиб берилган. Асарнинг адабиётшунослик атамалари талқинига бағишланган жилди икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Ўз қомусини бундай фундаментаг асосга қуриш билан баробарида муаллиф ўз давригача яратилган арузшунослик илмини тизимли суратда ёритди, аруз тизимидаги барча истилоҳларни алифбо тарзида изоҳлаш билан чекланмай, уларнинг қатъий қоидалари, бу фаннинг таркиби, вази ва баҳр муносабатлари, ҳар бир баҳрнинг турлари ва вариантларини ишлаб чиқди. Маълумки, араб арузи квалитатив (лотинча «сифат») шеър тизимига кирсада<sup>6</sup>, у бўғин (ҳижо) асосига эмас, балки ҳарфлӣр асосига қурилган. *«Бунда уларнинг ўзига хос ҳаракатлари, талаффузига алоҳида эътибор берилди. Сўзнинг бутун таркиби «ҳаракатланган ҳарф» ва «ҳаракатланмаган ҳарф» терминлари ёрдамида белгиланади»*<sup>7</sup>. Абу Абдуллоҳ Хоразмий асарида араб арузининг мана шу ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб арузий истилоҳларнинг шарҳланганини кузатиш мумкин. Бу асар гарчи изоҳли луғат тарзида тузилган эса-да, кейинроқ Марказий Осиёда яратилажак Маҳмуд Замаҳшарий, Абу Ҳафс Насафий,

<sup>6</sup> Адабиёт назарияси. II том: Адабий-тарихий жараён. - Т.: Фан, 1979. - Б. 349-355.

<sup>7</sup> Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳал-Хоразмийнинг «Мафотуху-л-улум» асарида поэтика. — Т.: 2001. - Б. 82.

Юсуф Саккокий ва бошқа алломаларнинг арузий таджикотлари учун муҳим аҳамият касб этди.

Форс арузшунослиги, асосан, араб арузи йўлида шаклланган • бўлса ҳам унинг тараққиёти нафақат мумтоз форс шеърининг, балки форс арузийларининг кашфиётлари билан боғлиқ. Бу борада проф. Фитрат ёзади: *“Эрондилар араблардан нима олти бўлса, айнан алмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди... араб арузининг писбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси(й) шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира боилади. Шундай қилиб, айрим бир форси(й) аруз майдонга қўйилди”*<sup>8</sup>. Тил хусусиятларига кўра метрик тизимга яқин бўлгани учун ажам халқлари орасида дастлаб арузни форслар қабул қилдилар. Араблардаги тақтиб усуллари, асосан, қабул қилинди. Форс арузининг бундай бир тизимли ҳолга келишида Шамсиддин Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам фи маъойир ашъору-л-ажам” («Ажам шеърлари меъёрлари жамлангани»), Носириддин Тусийнинг “Меъёру-л-ашъор” (“Шеърлар меъёри”), Шамс Фахрийнинг “Меъёру-л-нусрати” ва “Меъёру-л-жамоли”, Воҳид Табризийнинг “Жамъи мухтасар”, Юсуф Азизийнинг “Аруз”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолайи аруз” ва Сайфи Бухорийнинг “Арузи Сайфий” сингари асарлари ўз хизматини қилди. Буларнинг барчасига ушбу сўзбоши доирасида кенг тўхталишнинг имконият бўлмаса-да, ўзбек китобхонига илк бор тақдим қилинаётган Шамси Қайс Розийнинг “Ал-Мўъжам...” асарининг таълиф тартиби ҳақида қисқача баён бермоқчимиз. Муаллифнинг ёзишчи, бу илм “манзум сўз мезони” бўлиши билан бирга *“Шеър жинслари ва вазнларини билши учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеър ноҳақиқидан ажратилишида яхши меъёр ҳисобланади”*<sup>9</sup>. Асарда дастлаб арузнинг луғавий ва истилоҳий маъноси тушунтирилади, сўнгра рукнларга ва бу илм доирасидаги фаол

<sup>8</sup> Фитрат. Аруз ҳақида (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изохпар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Уқитувчи, 1997. - Б. 25-26.

<sup>9</sup> Шамси Қайси Розий. Ал-Мўъжам (муаллифи сарсуҳани тавзеҳот ва хозирқунандан чоп У. Тоиров). - Душанбе: Адиб, 1991. - Б.33.

истилоҳларга шарҳ берилади. Иккинчи бобда аруз рукнларининг таркибидан ҳосил бўлган жузвлар ва вазнлар зикр этилади. Учинчи боб жузвларнинг афойил рукн тармоқларининг ўзгаришига бағишланган бўлиб, тўртинчи бобда қадимги ва янги баҳрларнинг яратилиши, арузий доиралар вазифалари ҳамда тақтиб қоидалари, баҳр жузвларини бир-биридан фарқлашда амал қилинадиган қонуниятлар борасида фикрлар айтилган.

Шуни ҳолислик юзасидан қайд этиш лозимки, форс арузи фақат XX асргача тараққиётда бўлиб, ундан кейинги даврларда унинг ўрганилиши тўхтаб қолмаган. Мумтоз форс арузи илми XX асрда собиқ иттифоқ ҳудудида форс-тожик арузшунослиш шаклида давом этди ва бу фаннинг тараққиётига Б. Сирус, М. Шарифов, Н. Мирзахўжаев каби тожик олимлари<sup>10</sup>, Ш. Шомухамедов, А. Рустамов, Г. Тўйчиева<sup>11</sup> сингари ўзбек олимлари ўз улушларини қўшдилар.

Араб арузи бағрида ўзига хос форс арузи вужудга келгани каби туркий аруз ҳам араб-форс арузи билан ўзаро муносабатда яшади ва қарийб минг йил давомида мумтоз шеъриятга зийнат бағишлаб келди. Турк арузшунослиги ривожига Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Зокиржон Фурқат, Абдурауф Фитрат каби миллат фидойилари тер тўқдилар. Натижада “Фунуну-л-балоба”, “Мезону-л-авзон”, “Мухтасар”, «Аруз ҳақида» каби фундаментал тадқиқотлар юзага келди.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий (XV аср) ҳақидаги дастлабки маълумот Бобурнинг «Аруз рисоласи» асарида учрайди. Бобуршоҳ баҳри тавилнинг ражазга оид намунаси сифатида Шайх Аҳмад байтини келтирганди. Олимнинг

<sup>10</sup> Сирус Б. Арузи тоҷики. Таҳқиқи интиҳоди. - Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963; Шарифов М. 111амс-и Қайс-и Рази ва ғоли литературно-критическые взгляды. АҚД. — Душанбе: 1985; Мирзахочаев Н. Илми аруз ва баъзи масъалаҳои назарияи он. / Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷикӣ ўзбек. Нов. сер. № 262. - Самарқанд, 1975.

<sup>11</sup> Шомухамедов Ш. Форс-тоҷик арузи. - Т.: ТошДУ, 1970; Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Т.: 1971; Тўйчиева Г. Аруз в контексте газелей Амира Хосрава Дехлави. - Т.: 2005.

«Фунуну-л-балога» («Балоғат илмлари») асарида «Арузи Қустос», «Арузи Андалусий» ва «Меъёру-л-ашъор» каби рисодалар тилга олинади, «булар Маҳмуд Замахшарий, Ибн Ҳоҳиб ва Носириддин Тусий қаламига мансуб асарлар бўлиб, Шайх Аҳмад Тарозий ўз асарини яратишда бу асарларга маълум маънода таянган: “Билгилким, араб уламосининг *иттифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажсам уламози сўнгра орий туруб, йигирма тўрт қилибтурлар. Фааммо, бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилти баҳрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, цар вазит туркий байттин мисол келтурса*”<sup>12</sup>. Ана шу мақсадда кўп китобларни мутолаа қилиб, аруз денгизида ғаввослик қилган олим мутақаддимлар, яъни 16 баҳрни ихгиро қилган араб уламози ва мутааххирлар, яъни унга форсий кўрк бағишлаб баҳрлар сонини 19 га етказган форс арузийлари меҳнати қадрланади. Аллома аруз баҳрлари сони мутааххирлар (сўнги арузшунослар — Ҳ.Б.) томонидан 34 тага етказилгани айтади: «*мутақориб, мутадорик, ҳазаже, рамал, ражаз, вофир, комил, сақил, муқорин, мувофиц, муталойим, мутаносиф, жсадиб, мадид, муҳит, басит, музорей, мушокил, саҳих, сарих, ҳафиф, мужаннас, ажиб, триб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сарий, бадий, цариб, салиб*». Сўнгра аллома руқн сифатини ўрганиш учун 6 усул (усули ситта) тавсия қилади. Шу олти асосни пайдо қилган жузвлар: сабаб, ватад ва фосила келтирилади. Ва олти асосдан ҳосил бўлган саккиз руқн таҳлил қилинади. Буни олим *ажзойи афойил* деб атади. Шу билан бирга баҳр ўзгаришлари, яъни зиҳофлар ҳақида маълумот беради.

Алишер Навоий “Мезону-л-авзон” асарида араб ва форс арузи хусусиятларини тушунтирар экан, нгу билан бирга туркий аруз асосига қўйиладиган лисоний сифатларни ҳам белгилайди. Навоий асарида биринчи марта аруздан бошқа вазн тилга олинади: «*Яна бир неча вазнки, баъзини ажсам шуароси мутааххирлари айттитурлар ва баъзи бу замонда*

<sup>12</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-баллога. — Т.: Хазина, 1996.



*назм тоғибдур ва ҳеч арузга дохили бўлмайдур*<sup>13</sup> ва унга мисол келтирилади. Иккинчидан, Ҳазрат Навоий аруз назариясига ^ жами тўққизта доирани бирлаштирган «доираи мужтамиа»ни яратди ва уни назарий жиҳатдан асослаб берди<sup>14</sup>. Навоийдаги фикрлар Бобурнинг «Аруз рисоласи» (нашрда «Мухтасар») асарида давом эттирилган. Бобур тўққиз доирани асослаш баробарида «доираи мужталибаи музахафа», «доираи мужталибаи мухтариъа» орқали бахрлардаги ўзгаришлик руқнлар, яъни зиҳофлар билан бирга киритади. Тавил доирасига кирувчи Аруз ва Амиқ бахрларини алоҳида ҳисоблайди<sup>15</sup>. Бобур асарини юртимизда илк бор нашр эттирган Саидбек Ҳасанов унинг арузшуносликдаги ўрнини белгилаб, «классик поэзиямизда қўлланилиб келинган 289 вазн ва уларнинг шаклларини таъриф қилиб, умумаруз илмини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умумаруз илмига бениҳоя қатъа ҳисса қўшган»ини эътироф этади<sup>16</sup>. Бобур асарининг яна бир муҳим жиҳати шуодаки, аллома ҳар бир тилнинг фонетик хусусиятларидан келиб чиқиб арузни асослашга аҳамият берган ва «лафз вазни» юзасидан икки тоифа ўртасидаги баҳсни кузатиб, *«алфоз вазнининг икки тоифа баҳс қилурлар. Бири сарфийлар, яна бири арузийлар»* деб ёзганди. Бу билан аруз вазнини нафақат адабиётшунослик нуқтаи назаридан, балки тил жиҳатидан ҳам ўрганиш натижасида поэтик нутқдаги рангин тўзалликларни инкишоф этиш мумкинлигини аниқлатганди.

\ Манбаларда Фурқат аруз илмига доир рисола битгани қайд этилади<sup>17</sup> ва бу «Илми ашъорнинг қоидаи авзони» номли рисола орқали ҳар бир вазнга ўзига мос тамсиллар бериб, уни Гимкон қадар ихчам шарҳлашга ҳаракат қилгани Цулахассисларга маълум. Фурқатнинг ушбу рисоласи шундай

<sup>13</sup> Алишер Навоий. Мезону-л-авзон (критик текстни нашрга тайёрловчи И.Султонов). - Т.: 1949. - Б. 90-91.

<sup>14</sup> Мирзаев С. Навоий арузи. НДА. - Т.: 1946.

<sup>15</sup> Бобур Захир ад-дин Мухаммад. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи, вступительная статья и указатели И. В. Стеблевой. — М.: Наука, 1972. - С.11.

<sup>16</sup> Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисоласи» асари. — Т.: Фан, 1981. - Б. 94.

<sup>17</sup> Юсуфов Ш. Фурқат дастхатлари. // Адабий мерос. - 1983. 4-сон.

бошланади: «*Алиш бмгилким аруз фани назм авзонини(нг) мезонидур, тариф фандур... шеър илмининг рутбаси багоят буюк мартабадур... Андоқки Ҳақ субҳанаху таъолопингЖаломи мажидида кўп ерда назм воқе бўлбдур*». Фурқат илми шеърнинг қоида авзонини бераркан, уни кўпгина эътиборли тамсиллар орқали баён қилиш йўлидан боргад.

Фитратнинг “Аруз ҳақида”ги рисоласи нафақат аруз тарихи ва техникаси, балки, умуман, вазн назарияси ва унинг қўлланилиш тарихидан ҳам сабоқ берувчи назарий-методик қўлланма ҳисобланади. Чунки олим ўз асарида вазн масаласига бир бутунликдаги шеърый асарнинг энг муҳим узв (аъзо)ларидан бири сифатида қараган: “*Қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарақ бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши десак ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз*”<sup>18</sup>. Ушбу таърифни тугалроқ тушуниш мақсадида шеър назарияси соҳасидаги илк илмий рисо-лалардан бири Абу Наср Форобийнинг “Китобу-ш-шеър” асаридаги “қоида”га мурожаат қиламиз: “*Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлақлари тартибининг муайян чегараси бўлади. Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан ва тартиби билан бошқа қисмидаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак*”. Мана шу ҳамоҳанглик, Фитрат таърифидаги “шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазни воҳид қиёси бўлиб такрорланган нарса” гапнинг маълум бир ўлчовидир. Фитратнинг таъбирича, шеър вазни орқали маълум бир қоида (ритмик тартиб) бўйича гап ва сўз билан ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижолаар билан бўлади. Фитратнинг аруз рисоласида арузнинг вужудга келиш манбалари, тарихий ўсиши, араб, форс ва турк арузининг хос хусусиятлари ва ўзгаришлари таҳлил қилинади. Дастлаб олим вазн тузилиши қоидаларига эътибор қаратади.

**ВАЗН БЎЛАКЛАРИ.** Ушбу истилоҳ Навоийнинг “Мезону-л-авзон” асарида (Навоийгача ўтган форс “арузий”ларида ҳам) руқн деб таништирилган, Бобур

<sup>18</sup> Фитрат. Аруз ҳақида (Нашрга таяёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). — Т.: Ўқитувчи, 1997. — Б. 16.

рисолаеида эса, “жузв”лар деб аталган ритмик бирликлар (сабаб, ватад, фосила) назарда тутилган.

Халил Ибн Аҳмад тизимида айtilган саккизта аслий руқнлар ва уларнинг қисқартирилиши-орттирилишидан ҳосил бўлган 27 фаръий руқн, ҳаммаси 35 та руқн бўлади: *«Бу 35 хил ҳиссо тўнламини “фаулун”, “мафойилун” қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушининг ўзи, албатта, энгил эмас»*. Шунинг учун рисолада бармоқ вазни тизимидаги каби соддароқ йўл тутилиб, “ҳар бир руқндаги тўлиқ ва қисқа ҳижо-ларнинг сифати”га асосланиб, унинг ҳар байтдаги миқдорий жиҳатларини ҳам ҳисобга олгани ҳолда улар ўн икки турқумга ажралган. “Байт” ва “мисраъ” истилоҳлари айнан сақлаган ҳолда ҳар бир мисрада бир ёки икки туроқ белгиланган; улар учун ишорат қўйилган ва “ист” исми берилган. Бир мисранинг “ист” билан бўлинган парчалари “бўлим” деб аталган. Бир мисраъда тақрорланган ҳижо тўдаларига “тўплам” (русча истилоҳ билан айтганда “стопа”) исми берилган. Бундан ташқари рус ва жаҳон шеършунослигидаги мавжуд чўзиқ (-) ва қисқа (у) бўғинлар учун жорий қилинган шартли белгилар ҳам аруз тарихида илк бор аруз вазни бўлақларини ифода қилишга йўналтирилган. Шу тариқа аруз қонуниятлари бизга ҳижо (бармоқ) вазнининг шакл қурилишидан таниш бўлган истилоҳлар асосида (“туроқ”, “тўплам”, “бўлим” каби) вазн шакллари вуҷудга келган. Ҳар бир “турқум” ўз шакли (схемаси) билан кўрсатилиб, шеърятимиздаги мавжуд баҳрлар ўзига хос “турқум”ларга ажратилади.

**БАҲРЛАР ВА ВАЗНЛАР.** Фитрат бу каби истилоҳларни айнан сақлагани ҳолда анъанавий аруз қонуниятларини тушунтиришда истифода этган. Мумтоз шеърятда мавжуд 19 баҳрни (Бобур ўз рисоласида бу баҳрлар қаторида *“Яна ики баҳрким, Арид била Амиқдур, Тавил доирасидан ҳосил бўлур, ул гайри машҳурдир, бу баҳрлар била жамъи бухур йигирма бир бўлғай”* деб ёзган) анъанавий тартибда эмас, балки тарихийлик тамойилини сақлаган ҳолда аввал шеърятда қўлланган беш баҳрни, сўнг араб ва форс шеърятда

баробар истеъмолда бўлган ўн баҳрни, ундан сўнгра эса “форс арузийлари” томонидан қўшилган уч баҳрни келтиради.

Фитрат бу шакл орқали анъанавий аруз баҳрларини тарихийлик вукан назаридан кузагиб, улар ҳақида маълумот берган бўлишга қарамай, унинг “ўз йўли” бу баҳрлар орқали кечмайди. Бу 19 баҳр асосида *“олтилик, саккизлик, тўнқизлик, ўнбирлэж... йигирмаликдан иборат 12 хил вази (эски арузчиларча айтганда 12 баҳр) чиқади. Бу ўн икки баҳрнинг ҳар бирдан қисса, тўлиқ ҳиссаларнинг жойўзгарилари билан айрим, айрим вазнлар йитилгани кўринди. Мана шу тариқа 80 га яқин вазн тартибга олинди”*.

**ТАҚГИЪ ҚОИДАЛАРИ.** Аруз илмида мисраларни алоҳида ритмик бўлакларга ажратиб, уларни ўлчаш одат қилинган бўлиб, бу усул тақтиъ (кесил) деб юритилган. Бобур рисоласида ёзгандек: *«Тақтиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳлилидур, ул навъким байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афойду тафотийли билаким, бу байт ул баҳрдадур»*. Шу билан бирга муаллиф ўз рисоласида туркий алфоз (сўзлар)нинг айрим товуш жиҳатларини ҳам кўрсатиб ўтган. Бироқ Фитрат бу каби араб ёзувида акс этиши қийин бўлган барча ҳодисотларни шаклларга кўчиради ва замонавий шеършунослиқда белгиланган белги ва шакллардан фойдаланади. Шу усул билан “араб, эрон тилларидаги ҳижо қурилишини текшириб”, уларнинг олти турини аниқлаган.

Фитрат, аввало, “фаулунчилик, зиҳофотчилик каби чатоқ схоластик қоидалардан қутулмоқ” мақсадида аруз вазнини “чирмавда усули”га кўчириш тажрибасини қўллаган, бу усул *“аруз тарихида биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлиши мумкин. Масаланинг муҳим жиҳати шуки, эски схоластик ва чатоқ қоидалар билан арузни ўрганиш қийин. Ёш шоирларимизни аруз билан яхшилаб таништирмоқ учун махсус схоластик қоидалар рамкасида арузни чиқариш лозим. Менинг “чирманда усули”ни олишдан мақсадим шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги “чирманда усули”дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл*

Ҳамидулла Болтабоев

*топилиб қолса, албатта, хурсандчили билан қабул қилалин*". Олимнинг қайта-қайта таъкидлашча, мақсад араб ёки форс арузи назарияси билан тушунтириш эмас, балки ўзбек арузи ва унинг амалда қўлланишидир.

Аруз илми Фитратга қадар мавжуд бўлганидек, унинг қатлидан сўнг ҳам бу соҳа давом эттирилди. Айниқса, 60-70-йиллар адабиётшунослигида форс-тожик арузини ўрганиш билан бир қаторда, туркий тиллардаги арузнинг табиатига дохил бир неча илмий тадқиқотлар яратилди<sup>19</sup>. Ўзбек олимларининг бу соҳадаги изланишларининг самараси сифатида А. Рустамов, У. Тўйчиев, А. Ҳожнаҳмедов ва бошқа олимларнинг рисола ва қўлланмалари<sup>20</sup> чоп қилинди. Кейинги амалий қўлланмалар воситасида ўзбек арузи методикаси ҳам шаклланиш даврига кирмоқда.



<sup>19</sup> Ҳамраев М. Очерки теории тюркского стиха. — Алма-ата: 1969; Джафар А. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. - Баку: Маариф, 1977; Усманов Х. К. Древние истоки тюркского стиха. - Казань: 1984

<sup>20</sup> Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. - Т.: 1972; Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. - Т.: Фан, 1985; Ҳожнаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. — Т.: Ўқитувчи, 1995; Ҳожнаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. - Т.: Шарқ ИМК, 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. - Т.: Ёзувта, 2002.

ШЕЪР ТУЗИЛИШИ. АРУЗ ИЛМИ

АБУНАСР ФОРОВИЙ

«КИТОБУ-ШИ-ШЕЪР»дан

Биз шеърятдан <sup>1</sup>Хабар<sup>^</sup>э<sup>р</sup> бўлган кўпгина халқларга қараганда араблар ўз шеърларида байтларнинг охирларига кўпроқ эътибор берадилар. Шунинг учун ҳам араб байтлари маълум ўлчовдаги *махдуд'* сўзлар билан мукамал ва гўзал бўлади, бу ҳол эса уларда кам қўлланиладиган ё бўлмаса кўпчилик орасида машҳур бўлган сўзларни ишлатиш билан юз беради. Мазкур байтлардаги сўзлардан тушуниладиган маъноЛуар ўша сўз бораётган нарса ва ҳодисаларга ўхшайдиган-тақлидий бўлмоғи керак. Шуниси ҳам борки, унда ишлатиладиган иборалар *ритми*<sup>2</sup>, маълум бўлақларга ажратилган бўлиши керак: ҳатто ундаги ҳар бир ритм (*зарб*<sup>3</sup>), *турок*<sup>4</sup>, *сабаб*<sup>5</sup>, *ватад*<sup>6</sup>лар сони ҳам чегараланиши зарур. Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлақлари тартибининг ҳам муайян чегараси бўлади.

Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидан вазн тартиби бошқа қисмдаги тартиб билан ҳамоҳанг бўлмоғи керак. Натижада мана шу юқоридаги шартларга риоя қилинар экан, унинг ҳар бир бўлақлари ўқилиш пайтида бир-бирига баробар вақтда ўқилади ва силлиқ чиқади. Ҳар бир вазнда ишлатиладиган байт сўзларининг маълум бир тартиби, чегараси бор. Бунда байт сўзларининг охирлари ҳам чекланган: ё товушлар худди ўзидагидек ёки уни талаффуз қилганда баробар келадиган сўзлар бўлмоғи керак<sup>7</sup>. Байтлардаги сўзлар ҳақида гап кетаётган бўлса, ўшанга ўхшатма тарзда ифодаланиши лозим\*. Шу билан бирга байтларнинг бир-бирига ҳамоҳанг бўлиши ҳам талаб қилинади.

Баъзи халқларда олдин нағма - куй яратилиб, кейин унга ҳамоҳанг қилиб шеър боғлайдилар. Бунда шеърнинг бўлақлари куйга боғланган нуқтаи назардан худди баъзи бир ҳарф-товушларга ўхшаб қолади. Бордию, шеърнинг<sup>9</sup> маълум қисмига оҳанг боғланмай қолган бўлса, у ҳолда вазн бузилади. Бу худди шеърда ҳарфларнинг биронтаси

тушиб қолган тақдирда вазннинг бузилганига ўхшаб кетади<sup>10</sup>. Баъзи халқлар эса, араблар шеърларни куйга солгани каби ўз шеърларига куй басталамайдилар. Лекин шеър фақат бўғинлардангина тузилади, холос. Бу эса худди араб шеъриятидаги ҳолатга ўхшаб кетади. Бунда агар шеърга куй боғланса, оҳанг вазни (ритм) шеър вазнига қарама-қарши келади. Шу билан куйга солинган сўз (яъни, шеър)нинг вазни бузилади. Шунинг учун кимда-ким сўзга нағма-куй боғлар экан, шеърнинг баъзи бир сўзларида юз берганидай, вазн бузилишидан эҳтиёт бўлиши керак<sup>11</sup>.

Одамлар ва кўпчилик шоирлар тушунчасича, сўзлар маълум тартибли бўлақларга бўлиниб, бу бўлақлар муайян ва баб-баравар *мавзун* - *вазний* дейиш мумкин. Шеър бирор нарсага тақлид қилиб тўқилганми-йўқми масаланинг бу томони эътиборга олинмайди. Шу билан бирга ўша шеър битилаётган тилда ишлатиладиган сўзларнинг *фасоҳати*<sup>12</sup> ҳам эътиборга олинмайди, бу сўзлар машҳур ва енгил бўлса бас, ўшанга кўпроқ эътибор берадилар<sup>13</sup>. Шеърда келган сўзларнинг кўпи юқорида шартли равишда айтилган томонларни ҳисобга олган ҳолда шеърнинг охирида ишлатиладиган сўз бўлақлари билан баробар тугалланишни тақозо қилади<sup>14</sup>. Бу эса ё бир хил ҳарф-товушлардан иборат сўзлар бўлиши, ё бўлмаса, иккаласи ҳам баб-баравар бир вақтда талаффуз этиладиган сўзлар<sup>15</sup> бўлиши керак.

Аммо юнон шоири Ҳомер феълидан маълум бўлишича, у ўз шеърлари охиралининг баробар келишига риоя қилмаган. Агар сўзлар бирор нарсага қилинган тақлиддан ташкил топган бўлсаю, лекин улар бирор оҳанг билан вазнга туширилган бўлса, ундай тизма сўзлар шеър саналмайди, балки бундайлар шеърини сўз - мулоҳаза деб юритилади, холос. Шу билан бирга агар бу айрилган «шеърини сўзлар» маълум вазнга туширилиб, шеърини бўлақларга бўлинсагина айрилган сўзлар шеър бўла олади. Қадимги шоирлар наздида шеър тузилиши ва унинг жавҳар-асоси ана шулардан иборат бўлган. Шеър бирор нарсага тақлид қилинган сўзлардан ташкил топиши керак<sup>16</sup>. Шеър маълум бўлақларга бўлинган бўлиб, бу бўлақлар (олдинмакетин) баб-баравар вақтда ўқиладиган бўлиши лозим. Шеър табиати-тузилишида бошқа қонун-қоидаларга риоя қилиш унчалик зарурий саналмаган, ваҳоланки, бу қонун-қоидаларга риоя қилишнинг ўзи шеърининг энг афзал ва улутвор

бўлишига сабаб бўлган. Шеър тузилишида тutilмаган мана шу икки хил йўл фақат тақлид-ташбиҳ бўлишликни эмас, балки улар орқали тақлид қилиниши мумкин бўлган нарсаларни ҳам билишни тақозо қилади. Бундай қонун-қоидаларга риоя қилишнинг энг кичиги вазн масаласидир.

Хигоба (риторика)да ҳам тақлидий нарсалар ишлатилади. Шуниси борки, бу хил нарсалар кўпчиликка жуда ҳам яқин, аён ва машхурдир. Балки шунинг учун ҳам нотиқларнинг кўп табиатларида асли шеъррш мулоҳаза юритиш қобилияти бўла туриб, хитоба талаб қилганидан ортиқроқ даражада тақлидни ишга солмоқчи бўлганлар ва шу билан хатога йўл қўйганлар. Аммо уларнинг бу мулоҳазаларига ҳеч ким ишониб қарамаган, балки, аксинча, уларнинг бу хил сўзлари кўпчилик назарида жуда муболагали хитоба сифатида қабул қилинган. Аслини олганда эса уларнинг бу сўзлари шеърый мулоҳазаларнинг ўзигина бўлиб, нотиқлар бунда фақат хитоба йўлидан бормасдан, балки шеърый йўлга майл қўйган эдилар, холос.

Кўпчилик шоирлар ҳам ўз фикр-мулоҳазаларини бошқаларда қаноат ҳосил бўладиган даражада ифодалаш қобилиятига эга бўладилар. Улар ўзларининг ўша қониқарли мулоҳазаларини шеърый йўл билан ифода этганлар<sup>17</sup>. Бунинг оқибатида улар кўпчилик наздида шеър билан битилгани учун уни шеърый асар сифатида қабул қилганлар, ваҳоланки, аслида у хитобий бир мулоҳаза бўлиб, ўша шоирларнинг шеърый йўлдан чекиниб, хитобий йўлга майл этганлари эди, холос.

Нотиқлар кўпинча ўз нотиқларида мана шу икки ҳолатни жамлаган бўладилар<sup>18</sup>. Кўпчилик шоирларда ҳам аҳвол худди шундай. Масалан, мавжуд шеър ва шеърый мулоҳазаларнинг ҳаммаси нима ҳаққа сўз кетаётган бўлса, ўшаларга бориб тақаладиган нарсалардан тузилган бўлади. Нарсаларга тақлид этиш эса ҳам феъл билан, ҳам мулоҳазалар билан билдириш йўлида амалга оширилади. Феъл билан юзага келадиган тақлид икки хил бўлади: уларнинг бири шуки, инсон ўз қўли билан бирор нарсага ўхшаган шаклни ясайди, чунончи, инсон бировнинг тимсолини ишлаб, уни муайян бир кишига ёки бошқа бирор нарсага ўхшатмоқчи бўлади. Ёки бўлмаса инсон бирор бошқа одамнинг хатти-ҳаракатига ўхшаган ҳаракатлар қилади. Сўз билан юзага келадиган тақлид шундаки, ўша сўз бораётган ҳаракатлардан бирортасига ташбиҳ қилинган



сўзлардан тузилган ё айтилган бўлиши керак. Бу сўзлар ўша нарсалар ташбиҳ қилинган ҳаракатларга ишора қилади ва ўша нарсалардан тузилган сўз сифатида ҳаёл ҳам қилинади. Ва бу ҳаракат ё ўша нарсаларнинг ўзида ёки бошқа нарсаларда бўлади, деб ҳаёл қилинади.

Шундай қилиб, сўз - мулоҳаза билан бўладиган *тақлид-ташбиҳ* ҳам икки турли бўлади: бир турида тақлид ўша нарсанинг ўзида деб тасаввур қилинса, иккинчисидан эса бир нарсанинг борлигини бошқа нарса орқали тасаввур қилинади. Бу ҳол илмий мулоҳаза юритилганда худди шундай бўлади. Улардан бирида нарсанинг ўзида борлиги ҳақида маълумот беради, чунончи, айтишлик, таъриф; иккинчисидан эса, бир нарсанинг борлиги бошқа бир нарсанинг борлиги билан юзага келиши ҳақида маълумот беради. Масалан, айтишлик бурҳон - исбот. Демак, бундан маълум бўлишича, исботда илм, тортишувда иқад&ниш, хитобда ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърийда ҳам ҳаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ ҳаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа нарсада бор деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлигини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлигига ишониб ўшандай қилиши мумкин. Ҳатто бу ишда унинг борлиги ёлгон бўлиб, фақат ҳаёл қилинган тақдирда ҳам бу ҳаракат-феъли амалга оширади. Чунончи, одамлар айтишади-ку, агар киши бирор нарсага назар солса, ўша нарса унинг хуш кўрмайдиган нарсасига ўхшлаган бўлса, у ҳолда унинг тасаввурида ўша заҳотиёқ бу нарсани хуш кўрмаслик ҳисси пайдо бўлади. Шу билан ҳалиги киши у нарсадан ўзини авайлаб-асраб, четлатиб юришгаурунади. Ваҳоланки, аслини олганда бу нарсанинг ўзи ўша ҳаёл қилингандай ёмон нарса бўлмаслиги ҳам мумкин<sup>17</sup>.

Мулоҳазалар ичида тақлид ишлатилган гапларни эшитган одамда ҳам худди шундай ҳолат пайдо бўлади. Бунда у бир нарсада бирор бошқа нарса тимсолини кўз олдига келтиради. Бу эса, ўз навбатида, у нарсани ўша киши илгари ўз кўзи билан кўрган бўлиши ва шунинг учун ҳам у нарсанинг тимсоли унинг кўз олдига келган бўлиши мумкин. Бордию, агар ўшанда у кишига бирор нарсанинг ўзини сўз билан тавсифлаб берилса борми, унда ўша сўз мулоҳазаларда ўзи

илгарилари тасаввур қилиб юрган бошқа нарсаларнинг тимсолини кўз олдига келтиради. Шу тариқа ўша сўз-мулоҳазаларда иштилатилган ҳар бир нарса ичида яхшилик ё ёмонлик, адолатсизлик ё тубанлик ва ё бўлмаса, ҳалолликни тасаввур қилганига ўхшаб келади. Шундай қилиб, инсоннинг феъл-атвори кўпроқ ўзининг хаёлларига боғлиқ бўлади. Булар, албатта, унинг билим ё андипасига боғлиқдир. Аммо шуниси ҳам борки, кўпинча, унинг билим ва андипаси хаёлидаги нарсаларга тескари келиб ҳам қолади. Бундай пайтларда унинг феъл-атвори ўз билим ва андипасига кўра эмас, балки хаёлига кўра иш тутади.

Бас шундай экан, хаёлга келган сўзлардан қузатилган мақсад ҳам эшитувчини унинг хаёлига келган нарсани қилишга ундашдан иборат бўлади. Унинг хаёлига келган нарса ё исталган нарсалардан бирига интилиш, ё бўлмаса ундан қочиш, унга мойил бўлиб берилиш ва ё бўлмаса, уни ёмон кўриш ё ундан ёмонлик ё яхшилик қутиш каби ишлардан иборат ҳис пайдо бўлади. Уша нарсалардан унинг хаёлига келадиган нарса хоҳ тўғри бўлсин, хоҳ нотўғри бўлсин бунинг фарқи йўқ. Шунда иш ҳақиқатан хаёлига келган йўсинда бўлганмиди ёки хаёлига келгандек бўлмаганмиди, бунинг ҳам фарқи йўқ, масаланинг бу томонига қаралмайди. Бу худди бир киши ўзи бажараётган ишینی бир нарсага тақлиддан қилаётган бўлса, у баъзан ўша тақлид қилаётган нарсанинг айнан ўзини бажараётгандек бўлади. Баъзан эса инсон ўзи тақлид қилаётган нарсага тақлид қилаётган нарсанинг ўзини бажарган бўлади. Чунончи, у *Зайд<sup>19</sup>нинг* афт-ангорини акс эттирган ҳайкал тимсолини ишлаган бўлиши мумкин. Шу билан бирга у Зайднинг тимсоли акс этадиган кўзгуни ҳам ясаган. Худди шунингдек, биз, эҳтимол, Зайдни танимаслигимиз ҳам мумкин, лекин биз унинг ишланган тимсолини кўриб уни билиб оламиз. Биз бунда Зайднинг ўз шаклини эмас, балки унинг афт-ангорига тақлид қилганини, яъни ўхшатирилганлигини кўриб билиб, олдик. Кўпинча, биз унинг тимсолини-шаклини кўзгуда акс этиб турганини кўрамиз. Шунда биз уни ўхшатилаётганига ўхшаб қолганидан билиб оламиз. Бу ҳолда биз Зайд шакли ҳақиқатини билиш борасида икки поғона узоқлашган бўламиз. Худди мана шунинг ўзи мулоҳазаларни тақлидга илаштирадиган томонлардан саналади. Бу мулоҳазалар баъзан ўша нарсаларга

Ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Баъзан эса бу тузилган нарсалар, ўз навбатида, унинг ўзига ўхшайдиган нарсалардан, бу ҳам ўз навбатида, унинг ўзига ўхшаган нарсалардан тузилган бўлиши ҳам мумкин. Нажижада тақлид - ўхшатиш борасида нарсалар аслидан бир неча поғона узоқлашади. Ўша мулоҳазалар хусусида ҳосил қилинган нарсалар тасавури мана шулардан иборат. Бу тасавурларни ҳосил қилишга эса мана шу каби қатор поғоналар илашиб келади. Ҳар бир нарса бир нарсага бевосита ўхшаган бўлгани учун у нарсани тасаввур қилинади. Ёки бўлмаса бир ёки ики нарса воситаси билан тасаввур қилинади. Бу эса ўхшатиш билан нарсани билдирилган мулоҳазаларга кўра бўлилади. Кўпчилик одамлар аслига яқин бўлган нарсаларга тақлид қилишдан кўра аслидан узоқ бўлган нарсаларга бўлган тақлид-ташбиҳни энг мукамал ва афзал бўлади, деб ўйлашади. Уларнинг фикрича, бундай ҳолатда туриб мулоҳаза юритувчилар тақлид борасида ишловчилар орасида энг лаёқатли киши саналади, ундай киши бу санъат аҳлига жуда муносиб келади ва тақлидни ўз йўлига мослаб улардан фойдаланади<sup>20</sup>.

**АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ**  
**(973-1048)**

*Абу Райҳон Беруний Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган, 22 ёшида ўз ватанидан чиқиб кетган (Берун — «ташқари» нисбасига эътибор беринг). Жўржонда ва бошқа ўлкаларда яшаган. Шартли равишда Маъмун академияси деб номланган илмий анжуман фаолиятида муҳим рол ўйнаган. Фаннинг эликдан ортиқ соҳалари бўйича илмий тадқиқотлари маълум.*

*Абу Райҳон Берунийнинг бадиий адабиётнинг назарий масалаларига бағишланган «Фазл аҳлининг шеърда айтилган фикрларини баён қилиш китоби», «Танланган асарлар ва шеърлар китоби» маълум. Шунингдек, буюк қомусий олим «Ҳиндистон», «Маъданиунослик», «Китобу-с-сайдана» асарларида ҳам санъат ва адабиёт муаммоларининг айрим қирраларига очиқлик киритган. Қуйида олимнинг «Ҳиндистон» (тўла номи «Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби») асаридан ҳинд шеър илмига оид фасл тавсия қилинди.*

«ҲИНДЛАРНИНГ ГРАММАТИКА ВА  
ШЕЪР ҲАҲИДАГИ КИТОБЛАРИ БАЕНИ»дан .

Илмлардан шу *и*ки *фан*<sup>1</sup> бошқа илмларни ўрганишга восита бўлади. Ҳиндлар *Въякарана*<sup>2</sup> деб аталадиган тил илмини бу икки фаннинг олдига қўядилар. Въякарана - уларнинг сўзларини тузатадиган наҳв, хат ёзишда балоғатли, нутқ сўзлашда фасоҳатли, етуқ ва уста қиладиган *шитиқоқ*<sup>3</sup> илмидан иборатдир. Биз бу илмини ўргана олмадик, чунки бу биз ўргана олмаган асл илдиз, яъни луғат ва тилнинг шоҳобчасвдир...

Ҳиндларнинг айтишларича, уларда наҳв илмининг бошланиши мана шундай бўлган: уларнинг подшоҳларидан Самалвоҳана, дурустроқ айтилиши Сотавоҳана исми бир подшоҳ бир кунни ҳовузда хотинлари билан ўйнашиб туриб, уларнинг бирига: «Моудакам деҳи», яъни менга сув сепма, деган. Хотин: «Подшоҳ, модакам деҳи, яъни ҳолва олиб кел, деябди», деб гумон қилиб, ҳолва олиб келган. Подшоҳ: «Сенга ҳолва келтир демасан-ку» деганида, хотин дағал гапириб, қўпол жавоб берган. Шу сабабли подшоҳ хафа бўлиб, ўз ўрдаларидаги одатга кўра овқат емай пардага кириб олган, ниҳоят, ҳинд олимларидан бири подшоҳнинг олдига келиб, унга наҳв ва сарф илмини ўрганишга ваъда қилиб, унинг ғам ва ғуссасини кетказган. Уша олим *салавот* ва *масбеҳ*<sup>4</sup> айтиб, рўза тутиб, ялиниб-ёлбориб Маҳодевага борган. Охири Маҳодева унга кўриниб, *Абул Асад Дуалий*<sup>5</sup> араб тилида тузган қоидалар сингари энгил қоидаларни унга ўргатиб, бундан кейин шоҳобча қоидаларини ўргатишни ваъда қилган. Олим подшоҳ олдига қайтиб келиб, унга уша қоидаларни ўргатган. Наҳв илмининг бошланиши ана шундай бўлган.

Бу илм (яъни наҳв илми - Ҳ. Б.)дан кейин *чанда*<sup>6</sup> деган илм келади. Чанда аруз илмига муқобил турадиган шеър вазнларидан иборатдир. Ҳиндлар чандага жуда муҳтожлар, чунки уларнинг китоблари назм билан тузишни мақсад қилиб олганлар. Чунки кишининг кўнгли келишган ва тартибли ҳар бир нарсага қизиқади, тартибсиз нарсдан нафратланади. Шунинг учун ҳиндларнинг кўплари маъносини билмасалар ҳам, манзум асарларни бериб ва қизиқиб<sup>7</sup> ўқийдилар, подланиб ўйнаб бармоқларини шақиллатадилар. Ўрганиш осон бўлса ҳам, *сочма*<sup>7</sup> асарларга рағбат қилмайдилар.

#### Ҳиндларнинг шеър китоблари

Уларнинг кўпроқ китоблари ишшллардан иборатдир. Мен *Иқлидус ва Алмажастий*<sup>9</sup> китобини ҳиндларга таржима қилиб кўрсаткишда ва асролаб санъатини ёзиб беришда шу шлокалар сабабли қийналмоқдаман. Чунки илм тарқатишга ва уларда йўқ илмнинг уларда ҳам бўлишига қизиқаман. Агар ўзларида йўқ илмий бир нарса уларга қолса, унинг маъносини фаҳмлаб бўлмайдиган шлокаларга солиб ишлаш билан шуғулланадилар. Чунки назмда такаллуф ва қийналишга эҳтиёж тушади. Бу ҳол уларда ишлатиладиган сонларни баён қилганимизда равшан бўлади. Бўлмаса, асролаб санъатини сочмалигича ёзишга уриналади. Лекин улар сочма асарга нафрат билан қарайдилар. Улар тўғрисида гапирётганимизда Худо менга инсоф ва адолат берсин.

Чанда, яъни шеър вази санъатини дастлаб Пингалу ва Чалиту юзага чиқарган. Бу бобда ишланган китоблар кўп. Уларнинг энг машҳури «Гайситу» китоби бўлиб, тузувчисининг исми берилган, ҳатто аруз ҳам шу исм билан аталган...

Улар Халил ибн Аҳмад ва арузчиларимиз тасвирлаганидек, ҳарфларни санада сукунли (ҳаракатсиз) ва ҳаракатли ҳарфларни мана шу икки белги /< билан тасвирлайдилар. Буларнинг биринчиси, яъни сўл томондагиси (чунки улар сўл томондан ёзадилар) *лағху*<sup>10</sup> деб аталади. Бу енгил демакдир. Икинчиси, яъни ўнг томондагиси *ғуру* деб аталади. Бу оғир демакдир. Оғир вазннинг миқдори аввалгининг, (яъни енгилнинг) икки баробари бўлиб, икки енгил бир оғир ўрнида туради...

Сўнгра мен сенга айтсам, бизнинг арузчиларимиз шеър ясаш учун феъллар(афоил)дан қолиплар тузганлари ва сўзларнинг ҳаракатли ва сукунли ҳарфларини рақам билан баён қилганлари сингари ҳиндлар ҳам енгил ва оғирни оддинма-кейин қўйиб, ҳарфларнинг сонидан эмас, миқдор ва ўлчовларида вазни сақлаш билан енгил ва оғирдан таркиб топган калималар учун номларгайин қиладилар ва шу номлар билан белгиланган вазни кўрсатадилар. Миқдор ва ўлчовдан мақсад шуки, лағху бир миқдор, гуру эса икки миқдордир. Шундай ёзувдаги сонга қаралмайдию, ўлчовдаги сонга қаралади. Масалан, *маддал*<sup>11</sup> ва *танвинли*<sup>12</sup> ҳарфларнинг ҳар бири ёзувда битта бўлса ҳам, маддалиси сокин ва ҳаракатли, танвинлиси ҳаракатли ва сокин деб ҳисобланади...

Абу Райхон Беруний

---

Юнонлиларнинг китобларидан тушунишимизга кўра, улар *шеър оёқларица*<sup>13</sup> хиндлар йўлида юрганлар. Чунки Жолинус ўзининг «Қатожанус» китобида шундай дейди: «Менекратос юзага чиқарган турли ширалар билан тайёрланган дорини Демократес вазнга туширилган уч мисрали шеър билан тавсиф қилган...»

### **ЛБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ (Ҳаср)**

*Абу Абдуляоҳ Муҳаммад б. Аҳмад б. Юсуф котиб Хоразмий X асрда яшаган ва унинг бизгача етиб келган ягона асари «Мафотиху-л-улум» («Илмларнинг калитлари») сомонийлар сулоласининг учинчи вакили Нуҳ б. Мансур (975-997) халифалиги даврида ёзилган. Вазир Абул Ҳасан Убайдуллоҳ Утбийга бағишланган бу асар араб тилида битилган бўлса ҳам, унинг мундарижасидан муаллифнинг форс, юнон ва қадимги сурёний тилидан хабардорлиги маълум. Қомус шаклида ёзилган бу асарда ўша давр фанларининг муҳим соҳаларига оид атамаларнинг маънолари очиб берилган.*

*Асар икки бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимнинг 5-боби илми аруз, қофия ва саноеъга оид истилоҳларни ёритишга бағишланган. Боб ўз навбатида беш қисмдан иборат: 1-қисм мазкур фаннинг таркиби, аруз тизимидаги атамалар; 2-қисм аруз вариантлари ва иллатларнинг номлари; 3-қисм қофия ва унинг таркиби; 4-қисм мазкур атамаларнинг келиб чиқиши ва улардан фойдаланиш усуллари, 5-қисм шеърят танқиди ва ундан фойдаланиш йўллари ҳақида. Шунингдек, тўртинчи бобнинг 8-қисми «котибларнинг сўздан фойдаланишидаги маҳоратлари»га бағишланган.*

*Абу Абдуллоҳ Хоразмий ўзгача яратилган араб тилидаги поэтик манбалар Халил б. Аҳмад лугати, Ибн Муътазнинг «Илму-л-бадеъ», Қудам б. Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» каби асарларидан унумли фойдаланган.*

*Қомуснинг Лейден, Берлин ва Лондон фондларида сақланувчи бешта қўлёзмаси асосида яратилган танқидий матн голланд олими Ван Флотен томонидан 1895 йилда нашр қилинган ва кўнлаб Оврўпа тилларига таржима қилинган. Мазкур асар Ю. И. Крачковский, В. В. Бартольд, П. Г. Булгаков, М. Хайруллаев, Р. М. Баҳодиров, М. Зиёвуддинова томонидан ўрганилган.*



«МАФОТИҲУ-Л- УЛУМ»дан

Бешинчи боб. Шеър илми. Аруз.

I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида.

II бўлим. Арузда учрайдиган иллатлар ва зиҳофлар ҳақида.

III бўлим. Қофия ва унинг истилоҳлари зикри ҳақида.

IV бўлим. Истилоҳларнинг келиб чиқиши ва ишлатилишдаги ўзига хослик ҳақида.

V бўлим. Шеър танқиди ва мунаққидларининг сўз ишлатиш хусусияти ҳақида.

*I бўлим. Аруз илми истилоҳлари ва унинг таркибий қисмларининг номлари ҳақида*

*Аруз*<sup>1</sup> — бу байт биринчи мисрасининг охириги қисми. Бу сўз муаннаса бўлиб, аруз фани шу ном билан аталади. Агар байтнинг биринчи мисраси вазни маълум бўлса, бошқа қисмларини вазнга солиб ўқиш осон кечади.

*Зарб* - байтнинг охириги қисми.

*Хафиф сабаб* (*енгил сабаб*) - бу ики ҳарфдирки, уларнинг бири ҳаракатли, икинчиси сукунли «қад» сўзи каби, унинг белгиси: »|

*Сақил сабаб* (*оғир сабаб*) - иккита ҳаракатли ҳарф: — каби, унинг белгиси: оо

Шундай қилиб, мутахассисларда ҳаракатли ҳарфнинг белгиси думалок, худди «ҳойи ҳавваз» ҳарфига ўхшаш таёқча (чизикча) - о |

*Бирлашган ватад* (*ал-ватаду-л-жамъ*) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва иккинчиси ҳаракатли, учинчиси эса сукунланади: «лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>оо</sub>

*Ажралган ватад* (*ан -ватаду -л-фаруқ*) - бу уч ҳарфдан иборат, улардан биринчиси ва учинчиси ҳаракатли, уларнинг ўртасидаги сукунланади: «қал» сўзи каби ва унинг белгиси: о<sup>1</sup><sub>о</sub>

*Кичик фосила* (*ал-фосилату-л-сағир*) - тўрт ҳарфдан иборат, уларнинг белгиси учта ҳаракатли, тўртинчиси сукунланган: «ва лақад» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>о</sub>о«

*Катта фосила* (*ал-фосилату-л-кабир*) - беш ҳарфдан иборат, уларнинг тўрттаси ҳаракатли, бешинчиси сокин: «малкана» сўзи каби ва унинг белгиси: |<sub>ооо</sub>«

*Баҳр*<sup>2</sup> - аруз истилоҳларидан бири ва у ўн беш турга бўлинади:

*Биринчи тури - тавил*, унинг учта варианты мавжуд:  
 Биринчи варианты: унинг арузи мақбуз, зарби эса мабсут.  
 Икинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб ҳам мақбуз.  
 Учинчи варианты: аруз - мақбуз, зарб эса маҳзуф.  
 Тавил биринчи вариантнинг шакли шундай:  
*Фаъълун мафойилун фаъълун мафойилун*  
*Фаъълун мафойилун фаъълун мафойилун*  
 (Абу Манзир, сен барчани нобуд қилдинг, лекин улардан баъзиларини қолдир.  
 Сенинг раҳминг ёвузликнинг бир қисмидан енгил)<sup>3</sup>.

*Икинчи тури - мадид*, унинг олти варианты бор:  
 Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.  
 Икинчи варианты: аруз маҳзуф, зарб эса мақсур.  
 Учинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.  
 Тўртинчи варианты: аруз мажзу маҳзуфдир, зарб эса маҳзуф мактуъдир.  
 Бешинчи варианты: аруз ва зарб — мажзу маҳзуф маҳбун.  
 Олтинчи варианты: аруз - мажзу маҳзуф маҳбун ва зарб - мажзу абтар.  
 Байтнинг мадид баҳри биринчи вариантнинг шакли:  
*Фойлотун фойлотун фойлотун — Фойлотун фойлотун*  
*фойлотун*  
 (Эй, Бақр авлоди, менга Қулайбни жонлантинг!  
 Эй, Бақр авлоди, қаерга, қаерларга қочяпти?)

*Учинчи тури - бу басит*, унинг олти варианты бор:  
 Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим маҳбун.  
 Икинчи варианты: аруз - маҳбун, зарб - мактуъ.  
 Учинчи варианты: мухалла бўлиб, унинг тўрт навъи бор:  
 Биринчи навъи: аруз - мажзу ва зарб - музал.  
 Икинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг тўртинчи варианты: аруз - зарб мажзу.  
 Учинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг бешинчи варианты: аруз - мажзу ва зарб мактуъ.  
 Тўртинчи навъи: мухалла ва бу баситнинг олтинчи варианты: аруз ва зарб мажзу мактуъ.

Абу Абдуллоҳ Хоразмий

*Байтдаги басит баҳрининг биринчи вариантнинг шакли:  
Мустафъилун фоилун мустафъилун фоъилун — Мустафъилун  
фоилун мустафъилун фоъилун:  
(0, Хари (Харис), мен сизлардан қонли (сам бўлиши ҳам  
мумкин) қутмайман, у хоҳ оддий, хоҳ шох йўлиқадиган).*

*Тўртинчи тури — вофир бўлиб, унинг уч варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - мақгуфъ.  
Иккинчи варианты: аруз ва зарб - салим мажзу.  
Учинчи варианты: аруз мажзу, зарб эса маъсуб.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли:  
Мафоъилатун мафоъилатун фаъулун - Мафоъилатун  
мафоъилатун фаъулун:  
(Биз ҳайдаётган чорва жуда бой, уларнинг катта подаси-  
даги шохлар худди таёқлар).*

*Бешишти тури - бу камил бўлиб, унинг тўққиз варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Иккинчи варианты: аруз - салим ва зарб - мақгуъ.  
Учинчи варианты: аруз - тамм ва зарб - ахазз музмар.  
Олтинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу мураффал.  
Еттинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу музал.  
Саккизинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу салим.  
Тўққизинчи варианты: мажзу мақгуъ  
Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мутафоъилун,  
мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун, мутафоъилун,  
мутафоъилун.  
(Душёрлигимда ҳам сахий бўламан,  
Менинг хислатларим ва кенг қалблилигимни қандай  
англадинг).*

*Олтинчи тури - бу ҳазаж бўлиб, унинг икки варианты бор:  
Биринчи варианты: аруз ва зарб - мажзу.  
Иккинчи варианты: аруз - мажзу, зарб - мажзу эса маҳзуф.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли: Мафоъилун,  
мафоъилун, мафоъилун, мафоъилун.  
(Қабиланинг душманлардан ҳимоячиси ердаги илонлар экан).*

*Еттинчи тури - ражасз бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:  
Биринчи варианты: салим.*

Икинчи варианти: аруз - салим, зарб эса макгуъ.  
Учинчи варианти: аруз ва зарб мажзу.  
Тўртинчи варианти: маштур.  
Бешинчи варианти: манхук.  
Биринчи вариантли байтнинг шакли:  
*Мустафъилун* - олти марта.  
(*Салманингуйи Сулаймага кўшни, ҳеч ким йўқ, бироқ излари  
Забур оятларига ўхшайди*).

*Саккизинчи тури - рамал* бўлиб, унинг олти варианти бор:  
Биринчи варианти: аруз - маҳзуф, зарб эса салим.  
Икинчи варианти: аруз - маҳзуф ва зарб - мақсур.  
Учинчи варианти: аруз ва зарб маҳзуф.  
Тўртинчи варианти: мажзу мусаббағ.  
Бешинчи варианти: аруз ва зарб — мажзу.  
Олтинчи варианти: аруз - мажзу, зарб эса мажзу маҳзуф.  
*Биринчи вариантли байтнинг шакли:*  
*Фоъилотун фоъилотун фоъилун*  
*Фоъилотун фоъилотун фоъилотун*  
(*Ҷирган шалаи каби сендан кейт унинг уйининг ҳам-масини  
шимолдан тўхтовсиз келаетган шамол бузиб ташлади*).

*Тўққизинчи тури - сарий* бўлиб, унинг етти варианти мавжуд:  
Биринчи варианти: аруз матвий макгуф, зарб эса матвий мавкуф.  
Икинчи варианти: аруз ва зарб — матвий макгуф.  
Учинчи варианти: аруз - матвий макгуф, зарб эса аслам,  
Тўртинчи варианти: аруз ва зарб - махбул макгуф.  
Бешинчи варианти: аруз - махбул макгуф, зарб эса аслам.  
Олтинчи варианти: салим маштур мавкуф-  
Еттинчи варианти: маштур машкуф.  
Биринчи вариант байтнинг шакли:  
*Мустафъилун мустафъилун фоъилун*  
*Мустафъилун мустафъилун фоъилун*  
(*Ровийларнинг Шом ва Ироқда кўрганларини  
Салманнинг замонасида кўрмайдилар*).

*Ўнинчи тури - бумунсарих* бўлиб, унинг уч варианти мавжуд:  
Биринчи варианти: аруз - салим, зарб - матвий.  
Икинчи варианти: манхук мавкуф.  
Учинчи варианти: манхук макшуф.

Биринчи вариантли байтининг шакли:  
Мустафъилун мафъълоту мустафъилун  
*Мустафъилун мафъълоту мусргафъилун*  
*(Мисрда хайр-эхсон тарқатган Ибн Зайд яхшилик*  
*қилишдан тўхтамаяпти).*

Ўн биринчи тури - *бухафиф* бўлиб, унинг бешта варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Икинчи варианты: аруз - салим, зарб эса маҳзуф.  
Учинчи варианты: аруз ва зарб маҳзуф.  
Тўртинчи варианты: аруз ва зарб салим.  
Бешинчи варианты: мажзу мақбун мақсур.  
Биринчи вариант байтининг шакли:  
*Фоълотун мустафъилун фаъилатун*  
*Фоълотун мустафъилун фаъилатун*  
*(Бизнинг оидамиз Дурна ва Бодав ўртасида тўхтади, менга*  
*Улвийя ҳам Сихалда тўхтагандек туюлди).*

Ўн иккинчи тури - *музориъ* бўлиб, битта варианты мавжуд:  
аруз ва зарб - мажзу.

Байт ва унинг шакли:  
*Мафоиъилун фоълотун - Мафоиъилун фоълотун.*  
*(Мени Суад олдига чақирди.*  
*Суаднинг мухаббати менинг давоимдир).*

Ўн учинчи тури - *муқтазаб* бўлиб, унинг битта варианты бор: мажзу матвий.

Байт ва унинг шакли:  
*Фоълотун муфтаъилун - Фоълотун муфтаъилун.*  
*(У тескари қараганда, унга худди дўл ёққандек кўринди).*

Ўн тўртинчи тури - *мужтасс* бўлиб, унинг ҳам битта варианты бор: аруз ва зарб - мажзу.  
*Мустафъилун фоълотун - Мустафъилун фоълотун .*  
*(Унинг қорни таранг (силлиқ, тортилган), юзи эса ойга*  
*ўхшайди).*

Ўн бешинчи тури - *мутақориб* бўлиб, унинг беш варианты мавжуд:

Биринчи варианты: аруз ва зарб - салим.  
Иккинчи варианты: зарб - мақсур.  
Учинчи варианты: зарб - маҳзуф. ,  
Тўртинчи варианты: зарб - абтар.  
Бешинчи варианты: аруз ва зарб - мажзу маҳзуф.  
Байт ва унинг шакли:  
*Фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун, фаъълун,  
фаъълун, фаъълун, фаъълун.*  
(Тамим, Тамим ибн Мурра ҳақида гапирадиган бўлсак,  
уни ширакайф ва уйқусираган ҳолда топадилар)...

Тўртинчи боб. Мавзу ва номларнинг келиб  
чиқиши ҳақида<sup>4</sup>.

Асрам - олдинги тишнинг синиши.  
Аслам - тешиги бор нарса.  
Аҳсам - эчкининг орқага эгилган шохи.  
Ажаим - шохи йўқ (эчки).  
Мавқус - томоғи ингичкалашган.  
Мажзул - туя ўрнагин жиндириш.  
Аҳазз - *Хазз* (сўзи)дан олинган бўлиб, бу тез кесиш  
(маъносини англатади).  
Аҳрам - бурунни кесиш.  
Аҳраб - ҳарбдан олинган бўлиб, бурунни тешмоқ.  
Аштар - қовоғни тешмоқ.  
Маҳбул - қўлда юрмоқ.  
Мусабағ - «субуғ» сўзидан олинган бўлиб, «камол» яъни  
«мукаммал» маъносини англатади.  
Музал - «зайл» сўзидан, «дум» маъносида.  
Мураффал - этакни узайтириш.  
Муъокаба - (от, туяга) миннишдаги қийинчилик.  
Мурокаба - юлдузларни кузатиш.  
Ҳазм - туя бурнига ҳалқа тақмоқ.  
Қатф - дарахтдан мева термоқ.  
Катий - дарахтдан мева узмоқ.  
Маҳбун - ўгирилмоқ.  
Манфуф - кўйлакни калталатмоқ.  
Машқул - «шикол»дан: қийинчилик йўллари  
Маъқул - «иқол»дан олинган: «кишан» (бадавий бош кийими).  
Маъсуб - «исоба»дан олинган: «рўмол».

Абу Абдуллох Хоразмий

Рамал - тўқилган патак, яна сайрда тез чопмоқ маъноси ҳам бор.

Ҳдзаж - овозни яхшилаш ва қайтариш.

Муҳаллаъ - қўли чиққан.

Манҳук — кучсизланган, озиб кетган.

Мутановис - қофияда ҳаракатларни сиқиб чиқариш.

Бешинчи боб. Шеър танқиди<sup>5</sup> ҳақида

*Ташибих* - бир нарсанинг икинчи бир нарсага ўхшаши. Умрул-Қайс сўзи сингари: *Қушларнинг шилари олдидаги хўл ва қуруқ юраклари Худди унноси ва қуритилган хурмога ўхшайди.*

*Истиъфа* - худду у (умрул-қайс) сўзидек тун васфида: «*У елкасини чўзибсағрисини қимирлатаётганида ва қийинчилик билан кўкрагини кўтараётганида унга гапирган эдик*»

*Мужсонаса* - турли маънодаги ики ёки ундан ортикўхшап сўзларнинг мослашуви.

«*Чексиз саҳройи биёбонга қасамки, мен уни мудраб босиб ўтдим*».

*Мутобақа*. Бу «тобақа» феълидан олинган бўлиб «туя орқа оёғини ўзининг олдинги оёғининг изига қўйиб юриши» маъносини беради.

Бу худди шоирнинг қуйидаги сўзидек:

«Ажойиботлардан бири - бу ҳақиқатда ҳам қилишларимиз ярақи қора ўлимни туғади, бироқ қилиш музаккарда-ку!» Бу ерда мутобақа «ярақи» ва қора ҳамда «туғади» ва «эркак» сўзларида яширинган қарама-қаршиликдир.

Ал-Мазҳаб ал-Каломий Абу Таммом сўзи каби: «Шон шуҳрат сен коникқандек коникмайди, коникишдан ташқари (сендан) нима баланддир коникиш олишга умид қилади».

*Илтифот* («бурилиш»). Икинчи шахсга мурожаатдан бевосита нутққа ўтилади ва тескари».

Жарир сўзи каби:

«*Зу-Тулуҳда чодир бўлганда-Эй, чодирлар, устингизга ёмғир ёғсин!*».

Яна бир байти:

«*У тишларини башам шохлари билан силлиқлаган кунни сен унута оласанми? Башам дарахти сўғорилсин*».

*Иътирод* (эътироз). Жаъдий сўзи каби:

Мафотиху-л-улум

*«Бану Саъд қабиласи таъкидлашича, мен, улар алдаяпти, ёшим катта бўлиб қариб қолган эмасман».* Бу ерда «улар алдаяпти» (сўзи эътироздир).

*Ружсуъ.* Башпор сўзи каби:

*“У ўз онасини ҳимоя қилиб, мени амир олдида ҳақоратлаганидан хабардорман, энди у мен учун амир бўла оладими?”*

*Тажоҳул.* Бирор кимсани ҳажв қилувчи сўзи каби:

*“Агар доялар сўти уни оталарининг олийжаноб ва нурли ҳаракатидан ўзгартирмаган экан, нима учун эр кўпинча хотинининг олдида бўлмайди?”*

*Иънот.* Бу шоирнинг у учун юклатилган мажбуриятни ўз зиммасига олишидир.

*Тасриъ.* Бу қасида биринчи байтидаги мисраъларнинг ўзаро қофияланиши.

*Тариъ.* Байт мақгъ (бўлак)ларининг қофияланишидир. Бу бир ёки икки байтда ички бўлақлар қофияланишидир.

*Тасмит.* Тасмили қасида ёки қасида мусаматада унинг барча бўлақлари қофияланади.

*Итмом.* Тарафа сўзи каби:

*«Баҳорги жала ва тинмай ёгаётган ёмғир, сенинг диёрингни, зарар етказмай, сув билан қондирди».* «Зарар етказмай» деган ифода итмом.



**ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ**  
**(Ж-ХШаср)**

Тўла номи Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайс Розий. Эроннинг Рой шаҳрида туғилган (санаси номаълум). Унинг ҳаёти воқеалари 1205 йили Бухорога келганидан бошлаб илм аҳлига маълум бўлган. 1207 йили Хоразм шоҳи Муҳаммад Хоразмишох Бухорони забт этганида, олимни Хоразмга таклиф этган. 1207-19 йилларда Хоразмда шоҳ саройида яшаган. Мўғул истилоси тўғайли 1219-26 йиллари Ироққа хижрат қилган. Сўнгра Форс (Эрон)га келиб, ҳукмдор Атобак Саъд Зангий Мавдуд хизматида бўлган. Китобининг бир ўрнида унинг ўғли Абубакр ибни Саъд олимга эҳтиром кўрсатгани ва 1238-39 йиллари Баҳрайн ва Уммонни фатҳ этгани айтилади.

1233 йили «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарини ва унга илова равишида «Тибъёну-л-луғати-т-турки ало лисону-л-қанғали» («Турк тилининг қанғали тилидаги муфассал баёни») асарини ҳам эълон қилган. Бундан ташқари «Ал-уйуб фи муқоффи ашъору-л-араб» («Араб қофиясининг айблари») китобини ҳам ёзган. Олимнинг барча асарлари араб тилида бўлгани учун у Форсга келгач, замондоштарининг илтимоси билан машҳур асари «Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам»ни форс тилига ўғирган ва тўлатган. Айрим манбаларда асар «Ҳадойиқу-л-мўъжам» («Сўз (луғат)ларнинг боғчалари») деб ҳам юритилади. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, аввалги қисми «аруз фани ҳақида», иккинчиси «шеър илми ва қофия маърифати»га бағишланган.

«Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам» («Ажам шеърлари андозалари лугати») асарининг аввалги қисмидан намуналар келтирилди.

### «Ал-МЎЪЖЛМ...»дин

#### АВВАЛГИ ҚИСМ

##### Аруз фани ҳақида

Ва бу қисм тўрт бобдан иборат: аввалги боб аруз маъноси ва аркон (руқнлар) шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдир\*.

Иккинчи боб ажзоъ (жузвлар) ва авзон (вазвлар) зикридаким, аруз аркони таркибидан ҳосил бўлмай.

Учинчи боб *тағйирот*<sup>2</sup> зикридаким, *ажзоънинг афойил фуруълариға*<sup>3</sup> кўшилган ҳолида вужудга келмай.

Тўртинчи боб қадим ва ҳадис (янги) баҳрлар зикри, доиралар нақши, байтлар *тақтиъи*<sup>4</sup> ва баҳр жузвларини бир-биридан фарқ қилиш тўғрисида.

#### АВВАЛГИ БОБ

*Аруз маъноси ва аркон шарҳи, номлар ва лақаблар ҳақидаким, бу фан илм аҳли орасида истилоҳдир.*

Билгилки, аруз манзум сўз мезонидир, *наҳв* мансур сўз мезони бўлгани каби. Ва уни шунинг учун аруз ўқийдиларки, шеърни унга арз қиладилар, токи мавзун (ваззли) шеър номавзун (вазсиз)дан аниқ бўлсин ва мустақим (тўғри) номустақим (нотўғри)дан саралансин.

Ва у фаулдирки, *мафъул* маъносида, *руқуб-марқуб* ва *хулуб-махлуб* маъносида бўлгани каби.

Ва аруз вази биносини «*фо*», «*айн*» ва «*лом*»дан иборат қилиб қурдилар, чунончи араб тили авзони биноси, луғавий ва шеърый авзон бир тартибда бўлсин, яъни луғавийлар айтурлар: зарб-феъл вазнида, зориб фоил ва мазруб-мафъул вазнидадир. Арузийлар айтурлар, *нигорино* «мафозийлун» вазнида, *нозанино* «фоилотун» ва *дилдори ман* «мустафъилун» вазниданур. *Танвин* «нун»ини аруз афойилида ёзадилар, токи ёзув ва талаффуз авзони ҳарфлар сонидан тенг бўлсин ва баҳрлар жузвларини бир-биридан ажратганда янглишмасинлар.

Шеър *жинслари*<sup>5</sup> ва *вазвларини* билиш учун бу фаннинг аҳамияти катта ва у ҳақиқий шеърни ноҳақиқийдан ажратишда яхши меъёр ҳисобланади. Ва баъзи калтафаҳм шоир-

#### Шамсиддин Қайс Розий

лар айтадилар, *аруз* илмидан мақсад шудирки, мардум назм каломига қодир бўлсин ва мавзун сўзни номавзундан ажратиш учун юксак диднунг бўлишига эҳтиёж йўқ. Ва шуурсиз (дидсиз) шоирни, унда вазн истеъдоди ва маърифат завқи бўлмаса, аруз илми фойдасиз ва уни ўрганишга эҳтиёж йўқ деб ҳисобласа, бу жуда катта хато ва нодонлик аломатидир ва унга амал қилувчи на шоирлик илми сирларидан огоҳбўлади ва на илмлар маърифатию фойдасидан баҳраманд бўлади...

Ва билиш лозимдирки, арузийлар аввалги мисраъдаги биринчи жузвни *садр* ўқийдилар ва сўнгги жузвни *аруз* дерлар, икинчи мисраъдаги аввалги жузвни *ибтидо* ўқийдилару охириги жузвни *зарб* дерлар ва садру аруз ҳамда ибтидою зарб орасидаги жузвни *ҳашив*<sup>6</sup> ўқийдилар...

Ва садру ибтидо лафзидан мақсад мисраълар аввали эрур ва истилоҳий номларни бир-бирдан фарқ қилишдир. Ва мумкин эрурки, ҳар ики мисраъ дебчасини садр ё ибтидо ўқирлар ва аммо аввалги мисраънинг охириги жузвини *аруз* ўқийдиларки, гўё байтнинг асоси удир. Ва *аруз* чодир *чўпидирки*, уни устувор қўядилар ва биринчи мисраъ шу жузв билан тамом бўлади. Ва маълум бўлғайки, бу байт қайси вазн била рост келгай ва қайси баҳрдан келиб чиққай, икинчи мисраъни ҳам шу қоидага биноан қурадилар, токи шеър бўлғай. Байтнинг охиридаги жузвни шунинг учун зарб ўқийдиларки, *зарб* ва *зариб* — араб тилида *навъ* ва *мисол* эрурким, байт охиридаги сўзлар баъзан сифат ўхшашлигига эгадирлар ва аксарият ҳолларда бу жузв қофия билан рост келур. Ва қофия ҳам шеър няв&идурким, унга қофия қисмида шарҳберилгай...

Аруз авзонининг асоси уч рукндан иборатдир: *сабаб*, *ватад* ва *фосила*. *Сабаб* (сўзининг луғавий маъноси) аркон бўлса, *ватад* (сўзининг луғавий маъноси) қозикча ва *фосила* (сўзининг луғавий маъноси) ики этак орасидир.

Ва сабаб икки турлидир: *хафиф* (енгил) ва *сақил* (оғир). Сабаби хафиф (енгил сабаб) бир *мутаҳаррик* (ҳаракатли) ва бир *соқин* (ҳаракатсиз) ҳарфлардан иборат, масалан, «дам» ва «нам». Ва уни шунинг учун хафиф ўқийдиларки, лафз учун енгил келгай ва нутқ асбоби унинг талаффузидан тез фориг бўлғай. Ва бу рукннинг «син»га ўхшатилишига сабаб шуки, чодирнинг арқонини гоҳида тўлалигича

торгадилар, гоҳида қисқароқ қиладилар. Шунингдек, бу рукнни арузнинг баъзи афойилларида тўлалгича ва дуруст ҳолда келтирадилар ва, баъзида эса *хаби'у қасрца*. қисқартирадилар ва унга сокинни жойлаштирадилар, токи ўз жойида айтилсин.

Аруз авзони усуллари орасида бу рукнга ўнта мисол бор: *фоилун* ва *фоилотундан* «фо» ва «лун», *мустафъилунини* \**муо* ва «таф», *мафойилундан* «ий» ва «лун», *мафъулотундан* «маф» ва «у», *фоилотундан* «ло», унинг шакли бир кўзли «ҳо»га ўхшашдир ва ҳинд маъхазларида уни «сифр» ўқийдилар. Ва «алиф»<sup>4</sup>, *урки*, *жумал*<sup>5</sup> ҳисобида уни бирга ўхшатурилар. Бу мисолда: ўн-«ҳо»-ҳаракатли ҳарф ва «алиф» сокин ҳарф белгиси...

Ва сабаби сақил ики ёндош мутаҳаррик ҳарфлардан иборатки, у ҳеч қачон сокинли талаффуз қилинмайди. Масалан, «ҳама» ва «ирама»даги «ҳо» ҳарфи талаффуз этилмайди. Ва уни шунинг учун «сақил» ўқийдиларки, ики ёндош мутаҳаррик ҳарф талаффузда бир мутаҳаррик ва бир сокин ҳарфдан оғирроқдир. Ва аруз афойилида унга мос келувчи ики мисол бор: *мафоилатунини* «ила», *мутафоилундан* «мута» ва унинг аруздаги шакли ики сифрдан иборатдир, яъни 00<sup>9</sup>.

Ва ватад ҳам ики навълидир: *мақрун*<sup>10</sup> ва *мафруқ*<sup>11</sup>. Вагадий мақрун ики мутаҳаррик ва бир сокиндан иборатдир, масалан, «агар», ва «магар». Ва унга кўра ҳар ики мутаҳаррик бу рукнда бир-бирига яқин бўлганлиги учун уни *мақрун* (яқин) ўқийдилар ва баъзан *мажмӯ*<sup>12</sup> ҳам дерлар. Бу рукннинг ватадга ўхшатилишига сабаб шуки, мих қанчалик чуқур қокилса, шунчалик собит ва мустаҳкам бўлади ва бу рукн аруз афойилида ҳамма рукнлардан кўра собит ва тугалдир. Ва тағйиротни, сабаблар қўшилганда, ундан кейин йўл топа олмас, агарки, байтнинг аввалида дастлабки ҳарфни кессалар ёки байт охирида сўнгги ҳарф ва ҳаракатни қамайтирсалар. Ва унга аруз афойили усуллари орасида тўртта мисол бор: *фаулундан* «фау», *мафойилун* ва *мафоилатундан* «мафо», *фоидун* *мустафъилун* ва *мутафоилундан* «илун», *фоилотундан* «ило». Ва унинг аруздаги шакли қуйидагичадир: 100.

ШАЙХАҲМАД ибн ХУДОЙДОД ТАРОЗИЙ

«ФУНУНУ-Л-БАЛОҒА»дан

IV АЛ-ФАҲН-УР-РОБИЪ ФИ  
АВЗОН-УШ-ШЕЪР'

Билгилким, араб уламосининг игтифоқи бирла баҳр ўн олти келибтур. Ажам уламоси сўнгра *орий*<sup>2</sup> туруб, йигирма тўрт келибтурлар. *Фааммо*<sup>3</sup> бу заиф тиладиким, ул азизларнинг пайдо қилган баҳрларини қаламга келтурса ва туркий иборат бирла баён айлаб, ҳар вазнга туркий байгтин мисол келтурса.

Бу \авастин кўп нусхаларни мутолаа қилди, нетокким «*Арузи Қустос*»<sup>4</sup> ва «*Арузи Андалусий*»<sup>5</sup> ва «*Меъёр-л-ашъор*»<sup>6</sup> ва бу тариха нусхаларнинг баҳрларинда кўп ғаввослик қилдик. Эрса мулоҳаза андоғ туштиким, бу илмда уламо ихтилофи *басе*<sup>7</sup> қилибтурлар. Баъзилар ўксултурлар. Ваул қондаларким, уламоий салаф кўюбтурлар, аларнинг қондаси бирла амал қилсалар, ўн олти баҳр пайдо бўлурга *мақдури*<sup>8</sup> бор. Ул сабабтин бу заиф ҳам андоғ ихтиёр қилдиким, бу баҳрларга аввал ўн олти баҳрким, мумкину-л-вужудтур, изофат қилиб, тамомин қирқбаҳр уза муқаррар айлаб ва ул ўн олти баҳрким, *мутақаддимлар*<sup>9</sup> таркиб қилибтурлар, бурун они кўргузуб, ондин сўнгра *мутааххирлар*<sup>10</sup> пайдо қилганни тағи эмди зиёда бўлган баҳрларни барчани бир *силк*<sup>11</sup> узра тортиб *мушаррах*<sup>12</sup> ва *мунаққаҳ*<sup>13</sup> баён айлаб ва бу қирқ баҳрдин нечаси хосдур ва неча баҳрнинг асли зиҳофтин кўпор ва ҳар баҳрнинг муштарак шўъбаси нечадур ва хос шўъбаси қайсидур - мажмуъини собит қилиб, шарҳ қилсаким, барчаси ўқуган кишиларга маълум бўлса.

*Ва биллоҳу-л-авн ва-т-тавфиқ.*<sup>14</sup>

*Фасл.* Билгилким, баҳрнинг биноси аркон узадур. Ва аркон аслидин кўпар. Ва аруз аҳлининг истилоҳи бирла асл олти келибтур. Они *усули ситта* ўқурлар. Ондин икисини *сабаб* дерлар. Ва иклин *ватад* ўқурлар. Ва икисини *фосила*. Аммо икки сабабтин бирисин *сабаби хафиф* дерлар. Ул ики ҳарф бўлур. Бириси мутаҳаррик, икинчиси сокин, нетокким: «*фо*», «*мо*». Икаласи мутаҳаррик, нетокким «*ала*» бўлғай. Ва икиси

ватаднинг бирисин *ватади мажмуъ* ўқурлар. Ул уч ҳарф бўлур. Икиси мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: *фаал* бўлғай. Ва бирисин *ватади /уафруқ* дерлар. Ул ҳам уч ҳарф бўлғай. Аввал ва охири мутаҳҳаррик, ўртаси сокин, нетокким: «лот» бўлғай. Ва ики фосиланинг бирисин *фосилаи суғродерлар*. Ул тўрт ҳарф бўлур. Уч ҳарфи мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*мутафо*» бўлғай. Ва бирисин *фосилаи кубро*<sup>16</sup> ўқурлар. Ул беш ҳарф бўлур. Тўрти мутаҳҳаррик, бириси сокин, нетокким: «*фаалатун*» бўлғай. Ва бу олти аслини устодлар тартиб бирла *зобита*<sup>17</sup> қддибтурлар. Ул будурур: «*лам*» - сабаби хафиф; «*ар*» - ватад, «*Али*» - мажмуъ; «*рааса*» - мафруқ; «*жабала*» - сугро, «*самака*» - кубро.

*Фасл.* Бу олти аслдин секкиз аркон пайдо бўлурким, они аруз аҳли *аокзойи афойи*<sup>18</sup> ўқурлар. Ва рукнини гоҳи жузв дерлар, гоҳи рукн. Ул секкиз рукннинг фикрести будур: *фаулун, фоилун, мафоилун, фоилотун, мустафъилун, мафоилатун, мутафоилун, мафъулоту.*

Бу секкиз рукндин икисини *хумосий*<sup>19</sup> дерлар. Ҳар бириси беш ҳарфтин бўлур. Ва олти жузвни айюн дерлар. Еттироқ ҳарф бўлур. Бу секкиз рукн ул усули ситтадин бу тарика куборким, *фаулун* мулоҳаза қилсанг, ватади мажмуъ бирла сабаби хафифдан мураккабтур. «*Фау*» - ватади мажмуъ, «*лун*» - сабаби хафиф ва «*фаулун*» ҳам сабаби хафиф бирла ватади мажмуъдин мураккабтур.

Фо сиб алан - ватад. Бу ики жузв бири-бирининг *ухтидур*<sup>20</sup> - ул ваҳждинким, икаласининг таркиби мувофиқтур. Мафойилун ҳар бир ватади мажмуъ бирла ики сабаби хафифтин мураккабтур. «*Мафо*» - ватади айюн, «*ийлун*» - ики сабаб ва фоилатун ҳам ики сабаб, бир ватадтин мураккабтур, нетокким «*фо*» бир сабаб ила ватад, «*тун*» - бир сабаб.

Ва *мустафъилун* ики сабаби хафиф, бир ватади мажмуъдин мураккаб. «*Мустаф*» - ики сабаб ва «*илун*» - ватад. Булар барча бири-бирининг ухтидур.

Ва *мафоилатун* ватади мажмуъ бирла фосилаи суғродин мураккабтур. «*Мафо*» - ватад, «*илатун*» - фосила.

Ва *мутафоилун* ҳам фосилаи суғро бирла ватади мажмуъдин мураккаб бўлур. Ики жузв бири-бирининг ухтидур.

*Фаммо.* *Мафъулоту* ялғуз ики сабаби хафиф бирла ватади мафруқтин мураккабтур: «*лот*» - ватади мафруқ. Ва

Шайх Ахмад Тарозӣ

мунунг ухти йўқтур, магар бир важҳдин «*фоилотун*» анинг ухти бўлур, зероки «*фоъ*» ватади мафрук, «*лотун*» ики сабаб ва *фоилатун* ҳам бу жиҳадтин анинг ухтидур.

Ва *мустафъилун* тақи бу сабабтин анинг ухти бўла билур: *мус тафъ илун* - ватади *ирода*<sup>21</sup>.

*Фасл*. Билгилким, бу секкиз рукни *аркони солима*<sup>22</sup> дерлар. Ва ҳар солимдин *музоҳифлар*<sup>^</sup> кўпор. Солим они айтурларким, дуруст бўлса, нетокким асл *вазъи*<sup>2\*</sup>н,ур.

Ва зиҳоф улдурум, солимни бир иллат ва жиҳат бирла ўқутуб, тағйир ва табдил қилурлар. Ва бу баҳрларким пайдо бўлубтур, барчаси бу секкиз аркони солимадин кўпубтур. Ва не тариқа кўпор ани кўргузоли. Ва баҳрларнинг отин ва вазнин ҳам баён қилоли.

Билким, бу баҳрлар ики қисмдур. Бириси улким, баҳрнинг тамомин бошдин аёқбир жузвдин таркиб этарлар, нетокким, ҳар мисраи тўрт қатла: *фаулун фаулун фаулун фаулун* келур, они *муттафиқу-л-аокзо*<sup>25</sup> ўқурлар, нетокким, бир мисраи тўрт қатла: *фаулун мафойилун фаулун мафойилун* келур - муни *мухталифу-л-ажзо*<sup>26</sup> дерлар. Ва шарт улдурум, ул икки жузвниким, таркиб этиб, баҳр қилурлар, бири-бирининг ухти керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қаршинда раво эрмас.

*Фи асмору-л-бухур*<sup>21</sup>: *мутақориб, мутадорик, ҳазаж, ра-мал, ражас, вофир, камил, сақил, муқорин, мувофиқ, муталойим, мутаносиф, жаидид, мадид, муҳит, басит, музореъ, мушокил, саҳих, сарих, хафиф, мужаннас, ажиб, гариб, мунтахаб, муқтазаб, музҳар, музмар, мунсариж, мундариж, сарий, бадеъ, қариб, салиб.*

*Фи-авзону-л-бухур*<sup>26</sup>. Биз ул *муттафиқу-л-ажзони* кўргузуб, андин *мухталифу-л-арконни* келтурули ва ибтидо «*фаулун*»*ву*н қилоликим, ул барчадин садрдур. Ва барча баҳрларнинг тартибин бу қонда бирла риоят қилоли.

Билгилким, ҳар баҳр уч мартабадур: *аъло ва авсат ва адно*. Аълоси секкиз жузвдир. Они *мусамману-л-аркон* ўқурлар. Ва *авсати*<sup>29</sup> олти жузвдур. Они *мусаддасу-л-ажзо* дерлар. Ва *адноси*<sup>30</sup> тўрт рукндур. Они *мураббаъу-л-ажзо* атарлар. Биз ҳар жузвдин бир мисраънинг мезонин битили...

*Фасл*. Бу секкиз аркон олти аслдин не *тавр*<sup>31</sup> пайдо бўлди билдинг. Ва баҳрлар бу секкиз аркони солимадин не тариқа таркиб топти - они ҳам маълум қилдинг. Эмди ҳар рукни

солимдин неча *музаҳиф* кўпор ва ҳар баҳрдин неча шўъба ҳосил бўлур - барчасини баён қилиб, ҳар бирининг мисолин ва шоҳидин келтурули.

Билгилким, аруз аҳлининг истилоҳи бирла ўтуз беш зиҳоф келибтурким, бу секкиз аркони солимнинг нафсида амал қилурлар. Ва ҳар рукн тағйир ва табдил қилурлар ва бу зиҳофларнинг маъниъи луғавийсин шарҳ қилсоқ, баҳс ўзга ерга тушар, сўз *мутававал*<sup>32</sup> бўлур.

Эмди маъно истилоҳисини баён қилоли ва зиҳофнинг баёни бу турур: «*Ҳабз*» жузви солимдин бешинчи сокинни соқит қилмоқ. «*Қаср*» сабаби ҳафифнинг сокинни *исқот*<sup>n</sup> қилиб, ҳаракатин таскин қилмоқ турур. «*Жазф*» - сабаби ҳафифнинг тамомин соқит қилмоқ турур. «*Салм*» аввалги ҳаракатни соқит қилмоқ турур. *Хумосийаа. сарм-салм* бирла қабзнинг ижгимоидур. Бир ҳазф қилгандин сўнфа қатъни айтурлар. «*Қатъ*»<sup>34</sup> ватаднинг сокинни исқот қилиб, мутаҳаррикин таскин қилмоқ турур. «*Ҳабн*» икинчи сокиннинг исқотидур. «*Каф*» бешинчи сокиннинг исқотидур. «*Харм*» аввалги мутаҳаррикинни соқит қилмоқ турур...

*Фасл.* Билгилким, бу баҳрларнинг ҳар биридан шўъба ва зиҳоф кўп кўпор. Агар борининг нагойир ва амсолин кетурсак, асру мутававал бўлғай деб андоғ иттифоқ қилдукким, ҳар баҳрдин неким муншаибот ва музоҳифот ҳосил бўлур, борисининг вазнин кўргузуб, мисолин мавқуф қилоли ва баъзи *матбуъ*<sup>^</sup> вазн келса, мисолин келтурули ва баъзи асру номатбуъ вазн пайдо бўлса, ғаройиб учун анинг ҳам мисолин кўргузоли ва мисол келтургон байтларнинг тақтиъ ва тақсимин баён қилоли ва бу қирқ баҳрдин уч баҳрни ихтиёр қилдукким, ҳар бирининг мусамман ва мусаддас ва мураббаъининг солимин музоҳифотни тамом кўрсатиб, назир ва мисолин келтурули намудор учун то барча баҳрнинг қонунни маълум бўлғай ва ул уч баҳрким, ихтиёр қилдук - *ҳажаз, рамал, ражасдур*.

Ул сабабтин бу уч баҳрни айирдукким, буларнинг солими баса матбуъ ва *лушояндатур*<sup>36</sup> ва булардин кўп матбуъ шўъбалар кўпор ва илмининг муҳими тақтиъ билмактур ва тақтиъ улдукким, байтни жузв-жузв ва тақсим этиб, ҳар жузвни ўз муқобиласиндаги рукн бирла ҳаракат *саканотин*<sup>37</sup> мувофик қилмактур ва мунда эътибор лафзгадур, китобатқа эрмас.



**Шайх Ахмад Тарозий**

Ҳар ҳарфким, талаффуз бўлур, ул тақтиъга келур ва ҳар ҳарфким, китобатқа келур, иборатга келмас, тақтиъга тақи келмас, нетокким «*ва хува-р-ражал*<sup>№</sup>»нинг *алиф ломи* китобатга битилибтур, ўқурда лафзга келмас. Ани тақтиъ килурда кеторурлар ва ҳар ҳарфким, *мушаддад*<sup>39</sup>тур, ики ҳарф санарлар, нетокким, «*жадд\*0*» «*жадад*» бўлур. Ҳар ҳарфким, мадд бирла келса, они ҳам ики ҳарф санарлар, нетокким, «*самакатун*». Ва ҳарфи иллатким, «*вов*» «*бо*» дур, қоидаи куллийн аввалдурким, гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъда рост келмаса, кеторурлар. Ва гоҳи битилмаган бўлса ҳам, тақтиъ учун битирлар, то мезони рост бўлғай...

## АЛИШЕР НАВОЙ

«МЕЗ ОНУ-Л-АВЗ ОН»дан

Комил ҳамд ва *еофир'* шукр ул Соям&гаким<sup>2</sup>, инсон хилқаги байтининг *назмин<sup>5</sup> аносир'* тўрт рукни била тузди ва бу байт арконинг назм аҳлининг солим таъб ва мустақим зеҳни ики мисраи била манзум кўргузди. Ва жаид наът ва *қариб дуруд<sup>5</sup>* ул нозимгаким, олам аҳли интизоми учун шарият мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик *сиқли ҳашў* мезонига мадад еткурди...

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидир, шариф фандир. Невчунким, назм аҳлининг рутбаси бағоят бийик рутбадир. Андоқки, Ҳақ субҳонаҳу ва таъблонинг *каломи мажидида<sup>1</sup>* кўп ерда назм воқеъ бўлбтурки, аруз қавоиди била ростдур, Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан танолу-л-бирра хато илан»дур, «*рамалц мусаддаси маҳзуф*» воқеъ бўлбтур. Ва яна будурким: «Вал-мурсалоти урфан, фил-осифати асфан» ким, вазни: «*мафъулу фовилотун мафъулу фовилотун*»аур, «*музореъи мусаммани ахраб*» воқеъ бўлбтур. Ва яна: «*Жанноти аднин фадху-л-луҳо холидин*»им, вазни: «*мастафъилун мустафъилун мустафъилотцур* ва «*ражази мусаддаси музол*» воқеъ бўлбтур. Ва каломуллоҳца кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва Расул (с.а.в.) *аҳодиси<sup>10</sup>чя* даги ҳам бу тарик тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «*ман акрама олиман фақат акрамани*»кам, вазни: «*мафъулу мафоишун мафоишу фаул*»дур ва рубоий вазнида «*ҳазажси ахраби мақбузу мак-фифи мажбуб*» воқеъ бўлбтур.

Ва амири-л-мўъминин Али *каррамаплоҳу вазҳаҳўнинг* ашъори кўндир, балки девони бор. Яна машойих ва замма ва авлиёуллоҳдин ҳам кўп азимуш - шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тарикки била китоблари борким, *истишҳод<sup>10</sup>*га ҳожат эрмас, нечунким, халойик қошида равшандурур ва ҳам сўз *тавил<sup>11</sup>* топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзонига мавқуфдур.

Бас, собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур. Ва бу-ким, бу илми нечун «аруз» дедилар, *мухталиф ақво<sup>12</sup>* бор. Ул жумладин, бири била *иктифо<sup>9</sup>* килитур. Ва ул будур-

#### Алишер Навоий

ким, Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг *во-зипи*<sup>14</sup>дур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води(й) эрмишки, анц «Лруз» дерлар эрмиш ва ул води(й)да *а^роб*<sup>15</sup> уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға кийурурлар эрмиш. Ва уйни араб «*байт*» дер. Чун байтларни бу фан била қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «*аруз*» дептурлар. Байтники уй оти бирла атаптурлар, муносабати муну деб-турларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни *хайсияти*<sup>16</sup>та кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳзунот ва махфийти ўрнига ҳам мунда махфий ва *мак-тум*<sup>17</sup> хаёлот ва маъони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «*байт*» дептурлар.

Аммо маълум бўлсинким, аруз фани аҳли назм авзони биносин уч рукнга қўйуптурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дептурлар...

*Фасл.* Чун авзон ва баъзи *зиҳофот*<sup>18</sup> *фуруъи*<sup>19</sup>ким, муҳ-тожун илайҳ эди, билинди. Эмди бишким, бухуреки, баъ-зининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўккүздур, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва турк шуаросига миллати истеъ-молдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таъблиг нозимлар ҳар баҳр ва вазнда *кайфа муттафақ*<sup>20</sup> назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин оройи эрмишлар, то бу вақт Тенгри иноятиндин турк тили била шеър ажам шуаросига махсус бухур ва авзон-дағи назм силкига кирди.

Аммо бухур *асомиси*<sup>21</sup>: *тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражас, рамал, мунсарих, музориъ, муқта-заб, мужтасс, сарий, жадид, қариб, хафиф, мушокил, му-тақориб, мутадорик.*

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси ики мухталиф жузвгадур, бири ҳумосий ва бири субоий ...

*Фасл.* Шеър тақтиъи иборат андиндурким, байт алфозини бир-бириндин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушгай ул биҳорнинг афъийлидин биригаким, ул байт баҳрда вокиъдур, ва тарикки будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсига вокиъ бўлғай, йўқким, аҳво-лиғаки, ул *фатҳа*<sup>22</sup> ва *замма*<sup>n</sup> ва *касра*<sup>24</sup>а.ур ва малфуз эъти-

бор қилгай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келгай, агарчи китобатда бўлмагай, тақтиъда ҳисобга киргай, нечукким, мушаддад ҳуруф ва «алмф»декки, «ҳамза» *иш-бояи^тин* ҳосил бўлур ...

<...> *Ғарз*<sup>26</sup> бу мақолотдин ва мақсуд муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқий бўлбтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эрқондур ва ул фан ривожи учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур. Бу *хужаста*<sup>27</sup> замондаким, замон *подшоҳи*<sup>28</sup> девон тарғиб бердилар, муборак хотираларин шеър вазнига ва байтқитғиға машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул ҳаромға етти, ҳар ойинаким, мулойим табълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зеҳнлик шаҳзодалар бу шариф илмға ишғол кўргузадур эрдилар ва бухур авзони ва тақтиъи ва зиҳфоти ва *давоири*<sup>29</sup> илмидинки, араб фусаҳоси ва ажам *булағо*<sup>30</sup> ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султони-с-салотиннинг муборак хотирлари мунга *мултафит*<sup>31</sup> бўлб, андоқки, китобнинг ибтидое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмагайлар ва асбаб бўлди ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқий бўлмиш бўлса, эътироз ила ўтмагайлар ва ислоҳ калами била тузатгайлар.

Рубоий:

*То чарх давоиридин ўлгай айём,  
То шеър ҳаёлотига йўқтур анжом.  
То байт тароқибда бўлгай ибҳом*<sup>32</sup>,  
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР  
(1483-1530)

*Заҳириддин Муҳаммад Бобуришох ибн Умаршайх Андижонда туғилган. Ун икки ёшида Фарғона тахтига ўтирган ва умрининг асосий қисми от устида (жангу жадалларда) ўтган. 1508 йили подшоҳ деб эълон қилинган, 1526 йили эса Ҳиндистонда буюк империя қурган. 1530 йили Аграда вафот этган, васиятига кўра, шоирнинг жасади 1533 йили Қобулдаги «Боғи Бобур»га кўчирилган.*

*Бобуришох катта адабий-илмий мерос яратган бўлиб, унинг шеърлар мажмуаси, «Бобурнома» номли тарихий-қомусий асари машҳурдир. Булардан ташқари Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг «Волидия» асарини шеърый таржима қилган. «Мубаййин» исмида диний-фалсафий асар яратган. Шу билан бирга «Илми муסיқий», «Ҳарб шири» номли рисоалар ва «Хатти Бобурий» номида янги алифбо тартиб берган.*

*Бобурнинг адабиёт илмига доир қарашлари, асосан, «Аруз рисоластада ва «Бобурнома»да акс этган. Арузга доир асари айрим манбаларда «Муфассал» деб номланган, «Мухтасар» номи билан нашр қилинган. Шеър илмига оид қарашлари «Аруз рисоласи» бўйича келтирилди.*

(АРУЗ РИСОЛА СИ)дан

Билгилким, шеърнинг авзонининг *мадори'* уч *жузв*<sup>2</sup> биладур: *сабаб*, *ватад*, *фосила*. Сабаб ики навъдур: хафиф, сақийл. Сабаби хафиф ики ҳарфдин мураккабдур. [Сабаби сақийл] ики мутаҳаррик ҳарфтин мураккабдур, нечунким: *гала ва рама*, *неча ва кеча*. «Хо» ҳарфи, мундоқ калимотга *моқабл*<sup>3</sup> ҳаракатининг изҳори учундур талаффузга келмас. Ватад ҳам ики навъдур: мажмуъ ва мафрук. Баъзи мажмуъни мақрун ҳам дептурлар. Ватади мажмуъ уч ҳарфтин мураккабдур: ики ҳарф мутаҳаррик, учунчи сокин нечун: *чаман ва саман*, *хуёш ва Кӯёи?*. Ватади муфрук мураккабдур уч ҳарфтин: ики мутаҳаррик, бир сокин ораларида, нечукким, *кунда ва тунда*, *унда ва мунда*. Фосила ҳам ики навъдур: *сугро ва кубро*. [Фосилаи сугро] тўрт ҳарфгин мураккабдур: уч ҳарфи мутаҳаррик, тўртунчи сокин, нечукким: *чи кунам* ва *фиганам* - *не ҷилай ва ҷиқилай*.

...Хожа Насир «*Меъёру-л-ашъор*»и<sup>4</sup>л& келтуруптурким, фосила алоҳида рукне эмас, балки фосилаи сугро мураккабдур сабаби хафифдин ва фосилаи кубро мураккабдур сабаби сақийл ва ватади мажмуъдин ва бу ажзонинг учунчи *шаққи*<sup>5</sup>ни келтурмайду. Бас фосилаи узмо тартиб бўлғай уч сабабдин: ики сақийл, бир хафиф. Бас бунда шеър авзонининг мадори ики жузв била бўлғай: сабаб, ватад. Аруз[ий]ларнинг одати андоқтурким, мавзуъда бу ажзодин мураккаб абёт ирод қилурлар.

<...> Аруз аҳли қошида шеър авзони мутаҳаррики мутаволи тўртгин ортуқ мустаъмал эмастур. Тўртунчи ҳам захф тариқи била тушар. Бас бу мазҳаб била шеърнинг авзониди фосилаи узмо бўлмағай. Аларким «а»ни уч эътиробор қилиштурлар ва аввал мутакаллификим, бу байтни айтиштур истилоҳдин вукуфлари йўқ экандур, чун мавзун калом ҳар жузвнинг такроридин ала *сабили-л-инфирод*,<sup>1</sup> *мустаҳсани тибоб*<sup>8</sup> эмас эрди. Фусаҳо ажзони ҳар бири била таркиб қилиб рукнлар эътибор қилдилар. Бу аркон сувратга секкиздур, ҳақиқатга ўн. Арузийлар бу арконни усули *афъилу тафъил*, *авзони мавозин* дерлар: *фаъилун*, *фъилун*, *мафъийлун*, *мустафъилун*, *фъилотун*, *фъилотун*, *мафъилоту*, *мустафъилун*, *мафъилотун*, *мутафъилун*.

...Билгилким ҳар тағаййорким усулға кирар ани зихоф дерлар. Ул рукни *муғаййар*ни *музоҳафу фуруъ* дерлар. Бу тағаййор ё муфрад бўлур, ё мураккаб. Дуфрад улдуким, бир рукнда бир навъ тағаййордин кўпрак вокиъ бўл[ма]ғай. Мураккаб улдуким, бир навъдин зиёда бўлғай. Зихоф рукнининг мутаҳарррикини сокин қилмоқдур, ё рукндин ўқсутмак, ё рукнга ортурмоқ, *аъам*<sup>10</sup> андинким, бир ҳарф ё кўпрак ўқсутулғай, ё ортурулғай. Бу зихофотқа алқоб қўйубтурлар. Жамий зихофот кирктўрттур: *измор, асб, вақф, хабн, тайй, қабз, кафф, касф, ташъис, жазм, гасб, салм, ҳазф, ҳазаз, салм, рафъ, жабб, қаср, вақс, ақл, жазл, нақс, хабл, шакл, кабл, қатф, батр, жазъ, хатм, жаҳф, залал, наҳр, рабъ, қасм, жам, ақл, шатр, харб, сарм, тасбиғ, изола, тарфил, харм.*

<...> Билмак керакким, ажзонингтаълифидин аркон кўяр ва арконнинг такроридин вазн мисраъи ҳосил бўлур. Бу шарт билаким, бу такрор муътадил бўлғай. На дароз *мумил*<sup>11</sup> ва на кутох мумилл. Ва такрорнинг камроқ адади икидур, ва кўпраки тўрт ва мисраъ мукаррар бўлса байт бўлур. Бас, байте тўрт рукндин, ё олти рукндин, ё секкиз рукндин бўлғай, магар баъзи мавзудаки мазкур бўлгусидур. Ва байттин ғазал ҳосил бўлур, ё қитъа, ё рубоъи, ё қасида, ё ғайри ул. Арузийлар аввалги мисраънинг аввал рукнини *садр* дерлар ва охир рукнини *аруз*, икинчи мисраънинг аввал рукнини *ибтидо*, охир рукнини *зарб*. Аркониким садр била арузнинг ва ибтидо била зарбнинг аросида бўлғай, *ҳашив* дерлар, нечунким дебтурлар: *садр аст ва арузу ибтидо он гаҳ зарб ва он чиз, ки дар миёна офтад ҳашив аст*. Чун байтнинг мисраъларининг аввал ва охир рукнларини садру арузу ибтидо ва зарб дерлар, буларнинг орасидағи рукни ҳашив. Бас, абётиким маштур бўлғай анингҳашви бўлмашиш бўлғай. Яна неча лақабтурким билмак керак ҳар арузу зарбким нуқсон тағаййоридин холи бўлғай, *саҳиҳ* дерлар. Ҳар арузу зарбким тасниъу изола ва тарфилдин ҳеч нима анга зиёда қилмашиш бўлғайлар, *муғаййарий* дерлар. Байтнинг арконида агар «зе» ҳарфи вокиъ бўлмаса солим дерлар. Ул байтким, ҳар мисраъдин бир рукн андоқким, асл доирададур кам қилмиш бўлғайлар, нечунким, баҳрики асл доирада мусаммандур, мусаддас бўлғай, *мажзу*<sup>12</sup> дерлар. Ул байтким аркони аслийсидин нисф кам қилмиш бўлғайлар, *маштур*<sup>13</sup> дерлар.

Билгилким усулнинг такроридин, ё баъзининг баъзи била таркибидин баҳр ҳоил бўлур. Бу баҳрларким мустаъмал ва машҳурдур, ўн тўққуздур: 1. *Мутақориб*. 2. *Мутадорик*, 3. *Ҳажаз*. 4. *Раъсас*. 5. *Рамал*. 6. *Вофир*. 7. *Комил*. 8. *Тавил*. 9. *Мадид*. 10. *Басит*. 11. *Мунсарих*. 12. *Музориъ*. 13. *Муқтазаб*. 14. *Мужтасс*. 15. *Сариъ*. 16. *Жадид*. 17. *Қариб*. 18. *Хафиф*. 19. *Мушокил*. Яна ики баҳрким *Арид* била *Амиқдур*, тавил доирасидин ҳосил бўлур, ул ғайри машҳурдур. Бу баҳрлар била жамъиъ бухур йигирма бир бўлғай<sup>14</sup>.

<...> Арузийлар бухурнинг тафқиқи учун доира расм қилурлар. Ул доиранинг гирдида вазн, вазн баҳриким ўзга бухур андин фаққ била ҳосил бўлур. Сатрлар ул вазннинг рукнларининг ҳар қайси жузвидин қайси баҳр ҳосил бўлурини кўрсатурлар. Бу тарикни *фаққ ва тафқиқи бухур* дерлар. Масалан, чун мутақориб баҳридин мисрае ҳар доирада бити-либким, охири аввалга муттасил бўлғай. Агар ибтидо ватадтин бўлса, бу вазн бўлур *фаъулун* тўрт қатлаким мутақориб баҳридур. Агар ибтидо сабабтин бўлса, бу вазн бўлур *фоъилун* тўрт қатлаким мутадорик баҳрид[у]р...

Тақтиъ арузийларнинг истилоҳида байтнинг таҳлилдур ул навъким, байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афоъилу тафоъили билаким, бу байт ул баҳрдадур. Хуруфиким *малфуз*<sup>5</sup>дур, агарчи мактуб эмас, тақтиъда мўътабардур ва хуруфиким малфуз эмас, агарчи мактубдур, мўътабар эмас. Малфуз ғайри мактуб баёни бу жумладин «*алиф*»дур, бир «*ҳамза*» фатҳасининг иттибоъидин ҳосил бўлур. Нечунким, «*ойу об*», «*ойу от*»им *фоъ* вазнидадурлар, яна бир туркий лафзда *санга ва манга* нинг, «сп/»и била «*мимини*» асосида баъзи маҳалда алифи муталафаз бўлурким китобатта йўқдур, буким *фаъул* вазнида бўлғай. Асл қоъида туркийда улдурким, фатҳа ва дамма ва касрадин сўнгра «*алиф*» у «*вов*» ва «*ё*» келтургайлар, неча мавзийдурким, бу қоъида маърий эмас, ул булардур: *санга, манга, янглиг, яхши, ёмон, яна, қаро, роияташ, ёмон*.

Билгилким, шеърнинг авзонининг аросида ики сокин ёндоша келмайдур. Агар шеърда ики сокин жамъ бўлса, тақтиъ қилурда бириси мутаҳаррикка маҳсуб бўлур, нечукким, *даст бидеҳ ва торт қўлимим муфъташун* вазнидадурлар. Агар уч сокин жамъ бўлса, бири тақтиъда бўлур, бири мутаҳаррикка маҳсуб бўлур нечукким, «*рост дў*»ким



Захриддин Мухаммад Бобур

*фойигун* вазнидадур. Аввалеким, ҳар ики сокин мутаҳар-  
рикка маҳсуб бўлур нечукким, «*рост рӯ*»ким *муфтаъилун*  
вазнида бўлғай, туркийда бу навъ уч сокин ижтимоъи бўл,  
мас. Агар зиёда бўлса, тақийда соқит бўлур, шеърнинг  
авзонининг аросида ҳам ики сокин *мутаволи* баъзи маҳалда  
воқиб бўлубтур...

АБДУРАУФ ФИТРАТ

«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

*БАРМОҚ ВАЗНИ*

Миллий вазнимизда асос сўз бўғинларининг саногидир. Бир байтнинг биринчи мисраъи неча бўғин эса, икинчи мисраъи ҳам шунча бўтун бўладир.

Бўғинларнинг ҳарф<sup>1</sup>, чўзги<sup>2</sup> сонларига эса аҳамият берилмайдир. Бир ҳарfli бўғин билан ики ҳарfli бўғин барабар саналадир. Бир байтнинг вазнини кўрмакчи бўлганда, биринчи мисраъ бўғинларини бармоқ билан санаб ўқиймиз. Сўнфа икинчи мисраъи бўғинларини санаймиз, баравар келса вазн тузукдир деймиз. Бу вазини *бармоқ вазни* дейишимизга сабаб шудир:

*Кўнглимда бўлган севги тамуғи:  
Дардли кўнглимнинг севган озуғи,  
Бу тамуғдаги оловлар сўнса,  
Тириклигимнинг сўнар ёруғи<sup>3</sup>.*

Ботунинг мана шул ики байтининг вазнини кўрмакчи бўлганда шундай қиламиз:

*Кўн-глим-да бўл-ган сев-ги та-му-ғи = 10  
Дард-ли кўн-глим-нинг сев-ган о-зу-ғи — 10  
Бу та-муғ-да-ги о-лов-лар сўн-са = 10  
Ти-рик-ли-гим-нинг сў-нар ё-ру-ғи = 10*

Кўринадурким, Ботунинг юкоридаги шеърининг ҳар мисраъи ўнликлар бўғиндадир. Демак, бу шеър бармоқвазнининг “ўнлик” қисмидан(дир). Масалага шу билангина тўхтамаймиз. Ҳар мисраънинг ўрта ерида бир-ики туриш ўрни бўладирким, биз мунга туроқ деймиз. Бир мисраънинг бўғинларини, “туроқ”ларини санаганда шул “туроқ”ларни кўзда тутамиз. Туроқнинг ики ёғида бўлган бўғинларни айри-айри санаймиз:

*Кўнглимда бўлган / севги тамуғи 5+5  
Дардли кўнглимнинг / севган озуғи 5+5*

Абдурауф Фитрат

Демак, Ботунинг бу ўнлик тизмаси (5+5=10) шаклида экан. Вазнда кенглик истаганлар шу туроқ масъаласига аҳамият бермайдилар. “Ва^нда бу қадар ингичкалик шоирнинг илҳомини бўғмоқдан бошқа бир фойда бермайди”, дейлар. Бу сўз тўғридир. Бироқ биз бундаги мисолларимизни туроқлари билан кўруб чиқишни муносиб кўрдик. Бизда бармоқ вази тўртликдан ўн олтиликкача бўладир. Мисоллари шулардир:

Тўртлик:<sup>^</sup>  
*Ўлган келмас,  
Учқон ёнмас.*

(Эл сўзи)<sup>4</sup>

Бешлик:  
*Ёш қиз юзини,  
Ҳора кўзини  
Кўролмадим мен.*

(Боту)<sup>5</sup>

Олтилик:  
*Яҳши тоғиб сўйлар,  
Ёмон қоғиб сўйлар.*

Еттилик:  
а) *Чархим таноб / таилайдир, 4+3  
Бир балони / бошайдир. 4+3*  
б) *Сув келар / гулдир-гулдир, 3+4  
Севганим / қизил гулдир. 3+4  
Севганим / топилмаса, 3+4  
Ўнганим / ўшал кундир. 3+4*

Шоиримиз Чўлпон еттиликнинг икки турининг оғирроғини оралаштириб шеър ёзган<sup>6</sup>:

*Мен кучли / менда исён, 3+4  
Мен тўлқун / менда тугён, 3+4  
Кўпурарман / тошарман. 4+3*

Саккизлик:

<i>Кел ўтиргил / сажда қилгил,</i>	4+4
<i>“Лот, монатка” / Санда бўлгил,</i>	4+4
<i>Ё жонингдан / умид узгил,</i>	4+4
<i>Ёш ўғлон / келганинг надир ?</i>	3+5

(“Зайну-л-араб”)<sup>7</sup>

Тўққизлик:

<i>Юракда / умидлар / аламлар,</i>	3+3+3
<i>Тўзимсиз / қароқчи / босаркан,</i>	3+3+3
<i>Нега мен / чақмоқдай / юзурмай.</i>	3+3+3

(Боту)<sup>8</sup>

<i>Ёлгузликларда / чидагандим,</i>	5+4
<i>Чунки, мен сени / ўйлагандим.</i>	5+4

(?)<sup>9</sup>

Ўнлик:

<i>Отимдир Ўғуз / билинглар аён,</i>	5+5
<i>Ғанимдир Хирав / билинглар яқин.</i>	5+5

<i>ЭҶка малак / аччиғанмам сенга,</i>	4+6
<i>Учурсанг-да / кўкка юрак қулин.</i>	4+6

Ўн, бирлик:

<i>Ўтрук бўйидаги / барча ту(р)кманлар,</i>	6+5
<i>Дўстим, хабар бергил - омон-эсонми?</i>	(?)

(Ф>)<sup>10</sup>

Ўн иккилик:

*Сўзим қаттиг / тилим аччиг / ўзим золим,*

4+4+4

*Ғариб жоним / сарф айлайсан / йўқдур молим.*

(Яссавий)<sup>11</sup>

Абдурауф Фитрат.....

*Узун, узун арғамни / йўлда ётарми ?  
Эсизгина Маллахон / гўрда ётарми ?* 7+5

(Ашула)

*Кечаги қайнашлар / пасайган бўлса-да,  
Кечаги ҳужумлар / сусайган бўлса-да, 6+6*

(Боғу.)<sup>2</sup>

Ўн учлик:

*Салом сенга, малакларнинг / улуг раҳбари,  
Билим, ҳикмат кўжларининг / нурли хулқари. 8+5*

Ўн тўртлик:

*Дунё, дунё, сен дунё / кимга вафо қилибсан?  
Сендан вафо қутганга / сен кўн жафо қилибсан. 7+7*

*Уқтириш:* бир ўн тўртлик мисраъ ики (мисраълик)  
еттилик мисраъ бўла олгани учун бу вазнда оз ёзиладир.

Ўн бешлик:

*Гўзал юлдуз / еримизнинг / энг қудратли / тувгани,  
Нега биздан / қочиб мунча / узоқларга / тушубсан*

Ўн олтилик:

*Гашт этдим тоғу тузлари, / кўрдим ажойиб қизлари,  
Бизнинг ернинг канизлари / ҳур ила гилмон мани зор.*

**8+8**

*Уқтириш:* ўн олтилик вазнининг мисраълари жуда узун-  
дир ҳамда ҳар бир мисраъи икита саккизлик мисраъ бўлар-  
ликдир. Шунинг учун бу вазнда оз ёзиладир...

### АРУЗ

Юқоридаги фаслларда сўйлаганимиз каби тизимда вазн масъаласини миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилганлар. Бизнинг тилимизга уйғун келатурган вазн, албатта, миллий вазнимиз бўлган бармоқ вазнидир. Бироқ эрон-араб таъсири остида аруз вазни ҳам адабиётимизга

кирган, муҳим ўрин олган, муваффақиятли бир шаклда кенг суратда бу кунгача давом этиб келган...

<...> Аруз вази арабникидир. Араф шу вазнларда шеър ёзган. Хижрий 170-нчи йилда ўлган имом Халил ибн Аҳмад бу вазнларни йиғиб, белгили қоидалар остига киргизди, аруз қоидаларини тузди. Араб олими томонидан тузилган аруз қоидаларини форслар ҳам форси(й) шеърлар учун қабул қилдилар. Бироқ форсий шеър учун қабул этилган аруз араб арузининг худди ўзи эмас эди. Форслар араб арузини тузатдилар. Камчиликларини тўлдирдилар. Ўзларининг миллий вазларини ҳам шу қоидаларга эргаштириб арузга киргаздилар.

Мана шундай қилиб араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Урта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир. Бизнинг Урта Осиё халқларида қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ хижрий 462 да Қанғарда ёзилган машҳур “Қутадғу били” китобининг шу аруз вазида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўлади.

### АРУЗ УСУЛИ

Юқорида айтилган эдиким: бизнинг бармоқ вазимизда бармоқ асоси сўз бўғинларидир. Бизда тизим ўлчови сўз бўғинларининг санашидир. Аруз ҳам шундайдир. Аруз ҳам асос қилиб сўз бўғинларини оладир. Бироқ у чўзғиларнинг узунлик, қисқалигини ҳам кўзда тутадир. Бир неча сўз бўғинлидир. Ҳар бўғинида неча ҳарф, неча бўғин бор? Чўзғилари узунми, қисқами? Мана, араб-форс арузининг текширгани шулардир. Бу текшириш жуда айланмали йўлларини мунда чизиб кўрсатмак фойдасиз, қулунч бир иш бўлади. Шунинг учун биз уларнинг туб тилакларини ўз йўлимиз билан онглатарга тиришамиз.

Арузчилар сўз бўғинларининг, асосан, шу қисмларга ажратганини кўзда тутадилар:

- а) бир ҳарф, бир қиска чўзғили бўғин: *ма, ба* каби;
- б) бир ҳарф бир узун чўзғили бўғин: *ё, бу* каби;
- ж) ики ҳарф, бир қиска чўзғили бўғин: *гал, бул* каби;
- д) ики ҳарф бир узун чўзғили бўғин: форсча *шоҳ, хўб* каби.

Абдурауф Фиграт.

Аруз билан ёзилган бир тизимнинг вазини текширганда ҳар мисраънинг ҳар сўзининг ҳар бўғинида неча ҳарф қандай чўзғи борлигини текшириб турмоқ, албатта, оғирдир.

Шоирни(нг) илҳомини бўғуб, тил текширишга мажбур қилади. Арузчилар мана шу оғирликдан қутулмоқ учун юқоридаги чўзғи тақсимини кўзда туғуб, *ф, ь, л, н, т, с* ҳарфлари ҳам узун-қисқа чўзгилардан ўлчов сўзлар тузганлар:

*Қа-ни-сен* - фаълун, *кел-дим* — фаълун, *кел-дим бу-қун* - мус-тафъ-и-лун каби. Мана шу ўлчов сўзларига *арузнинг усуллари* дейиладир.

Аруз усуллари арабларда ўнтадир. Улар бу ўн усулни турли-турли ўзгартиб кўпайтирганлар. Бу ўн усул ўзгармалари билан жуда кўпаяди. Биз бу ерда ёлғуз ўзбек-чигатой тизимларида қабул этилганларинигина кўрсатиб ўтишни етарлик топдик.

Ўзбек-чигатой тизмаларида араб-форс арузидан олинган ўлчов сўзлари - аруз усуллари шулардир:

Мафъулун-мафъийлун<sup>14</sup> Муфтаълун-муфтаълун

Фаълун	Фоилун
Мафъулу	Фаъилотун
Мафойилун	Фаул
Мафойилу	Фаълу
Фаал	Фойлоту
Фойлотун	Фаъ-фоъ
Файлун-фаълун-файлун	Мустафъилун

Буларнинг маънолари йўқдир. Ёлғузгина “ўлчов” сўзларидир. Бир тизимни ўлчаганда шулардан бир қанчасини қаторлаб кўюб ўлчайди. Мисол учун Бобирнинг шу байтини ўлчаб кўрайлик:

Вазни: Мафойилун, мафойилун, фаълун

*Сени кўрмай йироқдин зор бўлдим,  
Бир оз ёд эт йироқдин зорларни*<sup>5</sup>.

Ўлчаш йўли: *Сени кўрмай* — мафойилун; *йироқдин зо-* мафойилун; *- р бўлдим* - фаълун.

Бир оз ёд эт — *мафойилун*; йироқдан зо — *мафойилун*; *-рларни* - фаълун.

#### Адабиёт қоидалари

Арузчилар юқорида кўрганимиз ўлчов сўзларидан турларини турли тартибда бирлаштириб, аруз “баҳр”ларини тузганлар. Аруз истилоҳида баҳр вазн, туркуми демакдир. Ҳар баҳрда бир-бирига яқин кўб вазнлар бордир. Араб арузида ўн олти баҳр бордир<sup>16</sup>:

- |          |               |
|----------|---------------|
| 1. Мадид | 9. Мужтасъ    |
| 2. Тавил | 10. Муқгазаб  |
| 3. Басит | 11. Музориъ   |
| 4. Вофир | 12. Ҳафиф     |
| 5. Комил | 13. Мунсарих  |
| 6. Рамал | 14. Сарий     |
| 7. Ражаз | 15. Мутақориб |
| 8. Ҳажаз | 16. Мутадорик |

Форс шоирлари араб арузининг ўн усулидан бептасинигина ўзгартмалари билан қабул қилганлар. Арабнинг 16 баҳридан бошдағи бептасида оз шеър ёзганлар. Ҳамда ўз миллий вазнларини *жадид*, *қариб*, *мушокил* исмли уч баҳр остида йиғиб, ҳалиги 16 баҳрга қўшганлар<sup>17</sup>. Шу йўл билан араб-форс арузидаги баҳрларнинг сони ўн тўккузга эришган.

Чигатой-ўзбек шоирлари эсалар, бу баҳрларнинг ҳаммасидаги ҳамма вазнларда шеър ўқуғанлар. Узларига қулай қурулган баҳрларнинг баъзи вазнларинигина ишлатганлар.



## «АРУЗ ҲАҚИДА» асаридан

### АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари “назм қоидлари”ни “илму-ш-шеър” исми б(и)лан юргиздилар ва буни уч қисмга бўладилар: 1. Шеърнинг таърифи. 2. Шеърнинг вазнлари.

3. Шеърнинг қофияси.

“Илму-ш-шеър”нинг мана уч қисмидан иккинчисини “илму-л-аруз” исми б(и)лан айрим бир “илм” санайдилар. Демак, мумкинки, араб адабиёт назариячилари арузни, умуман, шеър вазни маъносида олган ва онглаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масъалани худди (араб) назариячилари каби онглаганлари учун “аруз(и) арабий” ва “аруз(и) форсий” каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин (“аруз” деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани курунади. Бу ҳолни биз бошлаб чигатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг “Мезону-л-авзон” (“Вазнлар тарозиси”) аталган асарида араб, эрон “метрика”сини бутун тафсилоти б(и)лан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат б(и)лан гапириб қўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайдир: “чун ўзан<sup>1</sup> >ларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн б(и)лан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қилилмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир)лари бор, аммо анинг аруз илмига даҳли йўқтур” деб бошини қутқазади<sup>2</sup>. Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини “вазнсиз”, яъни у даврнинг онглашига кўра, “шеър эмас” дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига, асосан, тўғри келмагани онглашилгандан кейин буларга “ҳ(и)жо вазни”<sup>3</sup> ёки “бармоқ вазни” исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун “аруз вазни” деган термин қабул этилди.

" Вахши.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қоидалари (араб, эрон метрикаси) онглашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга “аруз вазни” исми берилган...

<...> Энди бу ики хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, *қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарақ бўлган гап нарчаларининг маълум қоида б(и)лан кетма-кет тизилиши* десак, ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазннинг шу таърифини, асосан, қабул этганимизда шу натижа келиб чиқади: демак, шеър б(и)лан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида *воҳид қ(и)ёси* бўлиб такрорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир. Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчап *ҳ(и)жолар б(и)лан* бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим ики система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари б(и)лан аруз вазнлари икаласи ҳам вазн ўлчамак учун *ҳ(и)жони* олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асл айирма *ҳ(и)жоларнинг кайфиятларини назар эътиборга олиб, олмаслик*дир.

Энди *ҳ(и)жоларнинг тузулишини текширайлик*: араб, эрон тилларида *ҳ(и)жо* қурулиши тубандагича бўлади:

1. Бир товуш + бир қисқа чўзги *ки, ду, ба*  
ё биргина қисқа чўзги *и, а, у*
2. Бир товуш + бир узун чўзги *ба, ра, та*  
ё биргина узун чўзги *а, и, у*
3. Бир қисқа чўзги + икки товуш: *дар, бар, сар, мур*
4. Бир узун чўзги + икки товуш: *дор, бор, сор, дур*
5. Бир қисқа чўзги + уч товуш: *ҳаит, баст, рафт, даит*
6. Бир узун чўзги + уч товуш: *даит, каит, бафт.*

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли *ҳ(и)жодан* биринчиси қисқа *ҳ(и)жо* саналади. Икинчи ва учинчиси *тўлиқҳ(и)жо* саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим *ҳ(и)жо* қимматида, яъни бир қисқа ва бир *тўлиқ ҳ(и)жо ҳсоб(и)ланади*.

Абдурауф Фиграт

Ўзбек тилида узун чўзгили баъзи шеваларни назарга олмаганимизда аксарият б(и)лан ҳ(и)жо тузулиши тубандагичадир:

1. Бир тов>тп + бир чўзги *ма, на*  
ё биргина чўзги *у, а(ка), и(диш)*
2. Бир чўзги + ики товуш: *ман, сан, сиз*
3. Бир чўзги + уч товуш: *торт, қирқ, сирт.*

Аруз вазнда бу уч хил ҳ(и)жодан биринчиси қисқа ҳ(и)жо, икинчиси ва учинчиси тўлуқ ҳ(и)жо ҳ(и)собланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада қисқа ҳ(и)жо мисранинг охирида ё ички туроқ<sup>2)</sup>ларининг бирида бўлса тўлуқ ҳ(и)жо қимматини олади.

Демак, биз араб, эрон ва ўзбек тилларидаги ҳ(и)жоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлуқ деб, асосан, иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайик:

V қисқа ҳ(и)жо  
- тўлик ҳ(и)жо

Шу ишоратлар б(и)лан бармоқвазвлари системасини ҳам аруз вазвлари системасини навбат билан текшириб, бу икки система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкин...

#### ***Аруз вазнининг тарихий ўсушига бир қараш***

Умуман, “тап ритми”нинг келиб чиқиши тўғрисидаги... қарашни аруз вазнининг ҳам келиб чиқиши устига татбиқ этсак тамоман мос келади. “Тап ритми” келиб чиқишининг меҳнат б(и)лан боғланиши, унинг меҳнат узаларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини н(и)зомга солишга ёрдами ва бопқалар, умуман, тап ритмининг айрим бир кўриниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазвларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар толиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал б(и)лан, бу асарда бу ҳақда узоқтура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазвлар

<sup>2)</sup> Мисраънинг маълум бир бўлагида дам олиш, туриш ўрнига “турок” дедик. Асарда (I) ишорати билан кўрсатиб борамиз: *Олмадай саргайди / гулдайин дийдор.*

ва, айниқса, халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнги давр/дерини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши б(и)лан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар б(и)лан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини<sup>4</sup> йўқотади. Мураккаб(и)лана бошлайди. Мен ўз замонда мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган “аруз” вазнлари системаси ҳдқида гапираман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг “ритм”идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни ривоят қиладилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катга роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиғарининг махсус ашулалари бор. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий “*Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб*”<sup>5</sup> каби форси(й) байтлар б(и)лан бу ҳодисага қандайдир... қимматлар бермакчи бўлади... Бу ҳодисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири ражазdir. Ражаз сўзининг маънолари орасида “дам юриб, дам турувчи туя” маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида қабул этилган ақл, ҳазм, касф каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкин<sup>11</sup>.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туя ва туячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирганини ва араб фольклорига суянган арузнинг ундан таъсирланганини кўрсатмақдadir.

Ҳар ҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Буқун ар.уз терминидан онглашултурган ҳолатга қира олган эди. *Тавил, вофир, комия, басит, ражаз, ҳазаж* баҳрларидан вазнлар тузилган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат

<sup>11</sup> Ақл - туя оёғини боғламоқ; ҳазм - туянинг бурнидан халқа >тказмак; касф - туянинг товонини кесмак.

ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўлларини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад<sup>6</sup> (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фольклорини) жиддий сувратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва, эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, бугун билганимиз аруз қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар “Араб арузи юнонлардан олинган” десаларда, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир. Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўтган араб шоирларига нисбат берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фольклоридан қанчалар таъсирланганлигини очиқ кўрсатмақдадир.

Халил томонидан, асосан, араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршиликларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)<sup>7</sup> бунга қарши янги бир система тузиб чиқарди. Б(и)роқ, Халил системаси<sup>2)</sup> бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан ҳ(и)моя кўриб, ўз мавқеини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам араб классик шеърининг “қонуний вазн” системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойиз араб шеърига суяниб тузулганини даъво қилиб, бу системага қирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий сувратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳар ҳолда

<sup>2)</sup> Халилнинг фикрига кўра, ики мисраъдан иборат байтгагина “шеър” дейиш мумкин. “Байт”нинг луғат маъноси “уй”дир. “Байт”нинг асосий ҳ(и)жо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган “рукн” исми берилди. Кучманчи араб уйи чодирдир. Чодирда турт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги т(и)рак “аруз”дир. Байт рукнларнинг ҳам таянч нуқтаси саналган бир рукнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), миҳ (ватад) ва чодир этақларини очиқ сақлашга ёрдам қилувчи таяклар (фосилалар) керак. “Байт рукнлари”нинг майда бўлақларига ҳам “сабаб”, “ватад” ҳам “фосила” исмлари берилган.

Халил системасида, асосан, араб халқ адабиётига суянган ҳолда, баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларуни сақлаш шарти б(и)лан баъзи янги, вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони(й)... даврида шох саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. “Барбод”, “Накиса”, “Саркаш” каби шоир-чолғучиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар “Шоҳнома”, “Ҳамсаи Низомий”, “Бурҳон Қотей”<sup>8</sup> каби маъхазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъхазларга суяниб, олимлар сосони(й) даври шеърининг назм б(и)лан наср орасида бўлиб ҳ(и)жоларнинг сонларигагина риоя қилиш б(и)лан тузулганини бир огиздан хабар берадилар. Бу, асосан, тўғри.

Лекин... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни “насири мусажжаъ” (қофияли наср) бўлган “ярим назм” тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳ(и)жоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамиятдаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунилар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби б(и)лан шеърда ҳам тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони(й) даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига (яъни, ҳ(и)жо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкин. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

а) “фаҳлавият” унвони б(и)лан машҳур ва қадим Эрондан қолгани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар “ҳазаж(и) мусаддас(и) маҳзуф” аталган вазнга тўғри келади;

б) яна шу “ҳазаж” баҳрининг “ахрам ва ахраб” навълари б(и)лан ўлчашга урунилган классик “рубои”ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги р(и)воятлар бунинг ҳам эски Эрон вазнлардан эканини кўрсатади. Рубоининг қурулишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс<sup>9</sup> рубоининг

Абдурауф Фиграт-----

Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-ики шоир томонидан тасодифан тузулган бир вазннинг бу кдлар севилиб қабул этилган булуши шубҳалидир;

д) “Табақоту-ш-шугаро”, “Табари(й)”, “Оғани” каби араб маъхазларидан<sup>10</sup> р(и)воят этилган бир-ики шеър:

*Об аст-у табизаст  
Асорат забибаст  
Самия рӯ сатид аст  
Аз Ҳўталон омадия  
Бару табох омадия  
Обар боз омадия  
Ҳўшк назар омадия*

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқгаи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун Эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатганини қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз коидалари) қабул этилди. *Байт, мисраъ, рукн, ажза, асли(й) рукнлар, фаръи(й) рукнлар, зуҳофот, баҳр, вазнлар тақсирмоти, баҳр ҳам вазн* исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир қўп нарсалар олмоқда эди. Икинчи ж(и)ҳатдан қараганда, Эрон аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб билар ва уларнинг ҳокимиятидан, тамсил сиёсатидан ўзини кутқармоқчун кураш олиб бормоқда эди<sup>3</sup>). Мана шу бир-бирига қарши ики таъсир

<sup>4</sup> Бу ҳаққа Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда<sup>4</sup> баъзи тафсилот бор.

натижасидирким, Эрон аристократияси араблардан н(и)ма олган бўлса, айнан олмади, ўзгартириб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди, ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида, ҳам айна шу ҳолни кўраемиз.

Эрон аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамадан форси(й) шеър вазнларнинг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб, айрим бир “форси(й) аруз” майдонга қўюлди. Мана бу “форси(й) аруз” назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда “араб арузи”нинг айнан деярли кўпияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

Эрон (форс) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларининг энг муҳимларидан шуларни кўрсатиш мумкин:

а) араб арузида шеърда воҳид қ(и)ёси байт, яъни ики мисраъ деб қабул этилади. Асосан, жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради. Араб шоирлари шу нуқтан назарга суяниб, баъзан бир сўзни ики мисраъга бўлиб берадилар, ал-Марри(й)нинг<sup>12</sup> шу байти:

*Ай шаби асобак мискин хати рамит болусуос.*

Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қ(и)ёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қўймайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқлайдилар:

б) араб арузи байтнинг бир мисраъдан икинчи мисраънинг бир, ики, ҳатто уч ҳ(и)жо камайтиришни қабул қилади, фақат бу камайтириш мисраънинг охириги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади;

с) араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охириги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ ҳ(и)жо тарғибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди;

д) араб арузида олти рукн (чтана)дан тузулган вазнлар эрон арузида 8 рукндан тузулади;

ж) араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр қўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади<sup>13</sup>.



Мана бу, хусусиятлар б(и)лан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёхуд эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, шу хусусиятларни қабул қилиб қиради.

Муносабат бор экан, шунини ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашуларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки(й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс<sup>14</sup> каби арузчилар томонидан “аруз(и) форси(й)” аталган аруздир. Биз бунга “араб-эрон арузи” деймиз. Турки(й) назмларга бу аруз вазнларининг қачондан қира бошлашганини билмаймиз. Аруз вазнида ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар “Қутадғу билиг” китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан “Шоҳнома” вазнида (“мутақориб мусаммани маҳзуф” вазнида) ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган... Вазн ўз замонида кўра мукамал деярлик даражада муваффақиятли тadbик қилинган. Б(и)рок унда турки(й) сўзларнинг баъзи чўзгиларини ортикча чўзиш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навоий, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлари каби ўз шеърларида ҳам бор...

#### *Аруз вазнларининг тузулиш қоидалари*

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Иккинчи ёқдан, ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўгини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир система қўйишга урунаман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қ(и)ёси қилиб байтни олади. Байт ики мисраъга бўлунади. Бир мисраъ ики, уч, тўрт х(и)жо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади. Ва бу тўпламларга рукн исми берилади. Жаъми аркон бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Буларнинг турларини белгилаш учун х(и)жога мурожаат қиладилар. Шунда х(и)жоларнинг, асосан, қисқалиқ, тўлуқлиқ с(и)фатларига диққат қилиб, шуларнинг тузулиш тартибини назарга олганда масалани жуда тўғри ҳал қилган бўладилар. Лекин шундай қилинмади. Ҳеч қандай илмий-л(и)соний асосга суйанмасдан,

Аруз ҳақида

ҳ(и)жоларнинг бир-бирига қўшулишлариға кўра тубандагича тақсим этдилар ва ҳар қисмға бир исм кўйдилар:

<i>ҳ(и)жсо:</i>	<i>исми:</i>
V V	<i>сабаб(и) хафиф</i>
V -	<i>сабаб(и) сақил</i>
-V	<i>ватад(и) мажмуъ</i>
V V -	<i>ватад(и) мафруқ</i>
V V V -	<i>фосилаи суғро</i>
	<i>фосилаи кубро</i>

Бу Халил мактабининг биринчи янглиши бўлди. Арузчилар бундан сўнфа шул юқоридағи: “сабаб”, “ватад”лардан байтнинг рукнларини туздилар.

1) V - -	фа у лун
2) - V -	фо и лун
3) V-----	ма фо и лун
4) - V - -	фо и ло тун
5) - V -	мус таф и лун
6) V V - V -	му та фо и лун
7) V - V V -	ма фо а ла тун
8) -----V	маф у ло ту.

Шу саккиз рукндан ҳар биртасининг саккиз дафъа ёки икисининг тўрт дафъа ё учтасининг ики дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади, дедилар:

*Фаулун фаулун фаулун фаулун*  
*Фаулун фаулун фаулун фаулун*

*Фошун мафошун фошун мафошун*  
*Фошун мафошун фошун мафошун*

*Фошлотун мустафилун фашлотун*  
*Фошлотун мустафилун фашлотун*

Шу тарика б(и)лан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин, иш бу б(и)лан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир анча вазнларнинг рукнлари юқоридағи саккиз рукндан бошқача. Бундан қутулиш учун

Абдурауф Фиграт

яна тамоман ҳаёлий ва ҳеч илмий асосга суянмаган бир “йўл” топилди. Юқоридаги саккиз рукнга *асли(й) рукнлар* дедилар. Бопқа формада бўлган рукнларни шу асли(й) рукнларнинг қисқартирилиши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган *фаръи(й) рукнлар*<sup>15</sup> деб олдилар. Йигирма еттита фаръи(й) рукн чиқди. Ҳамаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. “Зиҳфот”<sup>16</sup> деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) б(и)лан ҳосил этажаги фарз этилган 27 та фаръи(й) рукнлар булар:

Фаилоту	УУ - V	
Мафоилгун	у-у-	
Фаилотун	VV- -	
Фоилоту	у.у	
Муфтайлун	-УУ-	
Мафулгун		
Фаилгун	УУ-	
Фаилот	УУ-	
Мафоилу	У-V	
Мафъулу	-V	
Фоилот	-V-	
Фоъ	-	
Фоа	-V	
Фа	V	
Фаул	V-	
Фаълун	-	
Фаулу	У-У	
Фаал	V-	ваҳоказо...

Бу фаръи(й) рукнлардан ҳосил бўл хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукнлардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшилди. Шунинг(и)лан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилига бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 баҳр саналди. Сўнгра эрон назариётчилари яна уч баҳр қўшиб, 19 баҳрга чиқардилар:

1-тавил	Араб	
2-мадил	шеърда	
3-восиг	махсус	
4-комил		Ҳалил
5-вофир		томонидан тузилган

6-рамал	1	Эрон ва араб шеъриси		
7-ҳазаж				
8-ражаз				
9-мунсариҳ				
10-музориъ				
11-сариъ				
12-хафиф				
13-мужгасс				
14-муқтазаб				
15-мутиқориб				
16-мутадорик			Ахфаш томонидан тузилган	
17-қариб			)	Эрон назариячилари тузган
18-жадвд				
19-мушоқил				

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳ(и)жо тўп-ламлари (руқнлар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб зуҳофот қаби асоссиз ҳаёлий ва мушқул қоидалар б(и)лан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа-тўғри шу 25 руқнни кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузулишини кўрсатмак тузукроқ бўларди: 35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлиқ бўлсун деб уни саккизга тушурганлар; сўнфа фаръи(й) руқнлар ва зуҳофот қаби маъносизликлар б(и)лан аввалгидан ҳам ёмонроқ қ(и)йин ҳолга тушуб қолганлар. Бу уларнинг иккинчи хатолари.

Арузчилар ишни хато нуқтадан бошлаганлари учун (юқорида кўрсатганимиз ики хатога тушмаганларида ҳам) арузни букунги қ(и)йинчиликлардан қутқаза олмасдилар. *Сабаб, ватадларта* киришмаганда, руқнларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қ(и)йинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳ(и)жо тўп-ламани *фаулун, мафоиун* қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қ(и)йинликка тушурган бош хато - мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир...

### *БАДИИЙ САНЪАТЛАР ТАЛҚИНИ*

Минг йиллар давомида шаклланиб, санъат номини олган бадийлик воситалари фақатгина шеър беағи эмас, балки шоир нятини ўқувчига етказувчи восита, муаллифнинг ранги туйғулар олами ҳақида тасаввур берувчи манба ёки шоир кўнглини китобхон диди ва завқи билан боғловчи маънавий ришта ҳамдир. Ана шу маънода шеърӣ санъатлар мумтоз адабиётшунослиқда илми бадий унвони билан шарафланган ва унга илми адаб таркибига кирувчи мустақил илм турларидан бири деб қаралган. Бадий санъатлар ҳақидаги дастлабки илмӣ рисоалар жоҳилия даврида ёки илк ислом халифалари замонида шаклланишига қарамай, бу санъатлар халқ заковати ва бадий баҳоғатининг белгиси сифатида қадимдан мавжуд бўлган. “Авесто” таркибидаги мифлардан тортиб Ўрхун-Энасой обидаларига қадар кечган ҳеч бир бадийят намунаси йўқки, уларда кейинчалик санъат номини олган бадий тафаккур мевалари учрамаган бўлсин. Ёки “Девону луғатит турк” таркибига кирган мансур ёки манзум парчаларнинг ҳам бадийлигини текширганда, улар қайсидир маънода у ёки бу санъатга дохил бўлиб чиқиши шубҳасиз.

Инсоният маънавияти тарихида янги эътиқодий даврни бошлаб берган муслмонликнинг вужудга келиши ва тарқалиши муносабати билан саодат асридан XX асрнинг сўнгига қадар кечган исломий манбаларни ўрганганда ҳам унда ўткир дид ва чуқур санъаткорлик билан айтилган шеърӣят ва наср намуналарини учратамиз. Улар таркибидаги маънавий ёки лафзий санъатларнинг қайсидир кўринишлари мавжуд бўлганини ички бир шуур билан англаймиз. Шунинг учун ҳам мумтоз адабиётшунослигимизнинг шаклланишига сабаб бўлган рисоаларда, зукко алломалар поэтикага доир ишларида бадий санъатларнинг юксак намуналарининг Қуръони қарим ва Ҳадиси шарифда кузатилганлигини далилловчи фикрлар талайгина.

Араб мумтоз поэтикасининг пойдевори саналган Абдуллоҳ ибн Муътазнинг “Китобу-л-бадиъ” асарининг муқаддимасида “мазкур китобда биъг кейинги давр (уламолари) «бадиъ» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулulloх (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим (қадимги - Х. Б.) шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадний ифодаларни таснифлаб чиқдик” дейиш баробарида *истиора* санъатига мисол келтирилар экан, аввал “Аллоҳ таоло каломидаги бадиъ сўзларидан: *Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким... (Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-ки-тоб)дир ва у олий ва донийшмандона (аълиу-л-ҳаким)дир)*» каби иқтибослар тилга олинади. Сўнгра «Ҳадислардаги баднийят» рукни билан «*Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди бухл (бахиллик) ва ҳасад устараси бўзингизга тегибди*» сўзлари келтирилади<sup>1</sup>. Кейин «Али (р.а.) айтди: «*Билм қулфдир, савол қалитдир*» ҳикматидан сўнггина «Мутааххир (охирги — Х. Б.) шоирларнинг сўзларидаги баднийят намуналаридан Молик ибн Динор айтади: «*Фикрсиз кўнгли вайронадир*». Бу ва бунга ўхшаш мисоллар шуни далиллайдики, шеърини санъатлардан истиора ҳақида фикр юритиларкан, унинг мисоли сифатида аввал «китобларнинг онаси» деб таърифланган Каломulloх, яъни Қуръони каримдан, сўнгра Ҳадиси шарифдан ёки Пайгамбар сўзларидан, кейин эса хулафон рошидин ва саҳобалар, тобеъинлар ва ана ундан сўнггина эски ва янги шоирларнинг шеърларидан намуналар бериш илмий маданият саналган. Араб мумтоз поэтикаси асосчилари Наср бинни Ҳасаннинг «Маҳосину-л-калом» («Гўзал сўзлар»), Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» («Шеър танқиди»), Жохиз ва Ибн Халдуно асарларида ҳам мана шу жиҳат устивор ҳисобланган. Хатто X асрда араб олими Руммоний (909-916) фақат Қуръони каримдаги бадний санъат намуналарини тўплаб,

<sup>1</sup> Абдуллоҳ ибн Муътаз. Китоб ал-бадиъ / И.Ю.Крачковский. Избранные сочинения. Т.У1. - С. 179-257.

шарҳлашга махсус китоб бағишлаган<sup>2</sup>. Бундай қуръоний асос билан бадий санъатларга ёндашиш Абу Ҳилол Аскарӣ (в. 1004)нинг «Китабу-с-сина'атайн» («Санъатлар китоби»), Ибн Рашиқ (999-1064)нинг «Ал-Умда», Бақиллонӣ (в. 1013)нинг «И'жазу-л-Қуръон» асарларида ҳам акс этган бўлиб, сўнгра адабий-илмий анъанага айланган<sup>3</sup>.

Аввал араб (мамлакатлари)да бошланган бу интизом сўнгра ажам (форс ва турк)га кўчган. Бизнинг ватандошларимизнинг араб тилида ёзилган асарларида ҳам, жумладан, Абу Абдуллох Хоразмийнинг машҳур луғати «Мафотуху-л-улум» («Илмларнинг калитлари»)да ёки Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» («Илмларнинг калити») сингари асарларида ҳам шу тартиб иш берган.

Абду-л-Қаҳир Журжонийнинг ўнлаб рисолаларида поэтика масалалари акс этган бўлса-да, унинг ушбу мавзудаги «Китоби асрору-л-балоға» («Балоғат сирлари китоби») асарида бадий санъатлар муаммоси изчил ва анча кенг баён қилинган бўлиб<sup>4</sup>, бу соҳада қалам тебратган кўпгина форс шоирлари ҳам унинг асарига мурожаат қиладилар.

Форс тилидаги илми бадийнинг ибтидоси Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» («Балоғат таржимони») асари ҳисобланади. Муаллиф ҳақида деярли маълумот учрамагани ҳолда бизгача етиб келган бирдан-бир асари «Таржумону-л-балоға» орқали унинг тахминан XI асрнинг иккинчи ярмида яшаганини аниқлаш мумкин. Умар Родуёний номи Рашидиддин Ватвот, Ёқут Ҳамавий, Давлатшоҳ Самарқандий, Ҳожи Халифа, Лутф Алибек Озар, Ризоқулихон Ҳидоят асарларида ҳурмат билан тилга олинган.

<sup>2</sup> Ар-Руммани. Ан-Нукат фи и'джаз ал-Куран. - Салас расаил фи и'джаз ал-Куран. - Қоҳира, 1331.

<sup>3</sup> Бу ҳақда қarang: Чалисова Н. Ю. Рашид ад-дин Ватват и его трактат «Садг волшебства в тонкостях поэзии». / Рашид ад-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дақа'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. — М.: Наука, 1985.-С. 16-17.

<sup>4</sup> Куделин А. Б. Средневековая ирабская поэтика. — М.: Наука, 1983. — С. 150.

«Таржумону-л-балоға» ҳақида турк олими Аҳмад Оғаш «Ориенс» мажалласи (1948)да маълумот берган, орадан бир йил ўтгач, асарни нашр қилдирган<sup>5</sup>. Ушбу асар 4 961 йили эса Эронда чоп этилган<sup>6</sup>. Асарнинг ҳар иккинчи вашири (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Худой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб олиб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган<sup>7</sup>. Муҳаммад Умар Родуёний муқаддимада форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини, саноеъ илми ҳақида араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» («Сўз гўзалликлари») асарига суянганини баён қилади.

Узига Наср ибн Ҳасаннинг «Маҳосину-у-калом»и ва Муҳаммад ибн Умар Родуёнийнинг «Таржумону-л-балоға» асарларини ўрнатиб билган хоразмшохийларнинг сарой шоири Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатидан яратилган сеҳрли боғлар») номли эллик беш бобдан иборат бўлган асарининг ҳар бир боби бир поэтик санъатга бағишланган ва иловада яна 8 та санъат ҳақида тўхталади. Шундай қилиб, олим араб ва форс шеърятдаги 63 санъатнинг табиатини ўрганади ва уларга дастлаб Қуръони карим, Ҳадиси шарифлардан, сўнгра эса араб ва форс шоирлари ижодларидан намуналар (араб адибларидан 305, форслардан 209) келтиради. Маълумки, илми бадий илми адаб тизимидаги аруз ва қофия илмлари билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Ватвот асарининг дастлабки қисмида аруз ва қофия илми билан боғланмаган туққиз, сўнгра қасида ва рубоийларда фаол қўлланилган уч санъат тури ҳақида тўхталади. Айрим санъатларнинг турли қўринишлари, масалан, тажниснинг етти хил қўриниши, мақдубнинг тўрт хили ҳақида

<sup>5</sup> МеЪте111таг Ко(1уан1. Тагснат-1-Ва1й|а. На21г1ауал АЪта1 А(аф. - кшпъ!., 1949.

<sup>6</sup> Муҳаммад ибн Умар ар-Родуёний. Таржумону-л-балоға. Бо таснифи муқаддима ва зайлу ҳавоши ва тарожими аълум ба хомай қавим. - Техрон, 1339.

<sup>7</sup> Мунтахаби «Таржумону-л-балоға» (Таҳияи матн, муқаддима ва таълиқоти Худой Шарифов). - Душанбе: Дониш, 1987.



Ҳамидулла Болтабоев,

ҳам алоҳида тушунтириш беради. Асарнинг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, у фақатгина шеърӣ жанрларни қамраб олмаган, балки насрий асарлардан ҳам намуналар келтиради. «Тарҷумону-л-балоға» ва «Ҳадойиқу-с-сеҳр» асарлари гарчи бир тилда яратилган бўлса-да, айрим санъатларнинг номланишида тафовутлар бор. «Тарҷумону-л-балоға»да *муқтадоб*, *мутобақа*, *муҷаррад*, *иънату-л-қарина* деб номланган санъат турлари «Ҳадойиқу-с-сеҳр»да *иштиқоқ*, *радду-л-аъжуз*, *ҳазф*, *тазмину-л-муздавиҷ* деб юритилади. Тажнис ва ташбиҳнинг кўринишлари ҳам турлича изоҳотлар билан келади. Масалан, *тажниси мутлақ* - *тажниси томм*, *тажниси мураддад* — *тажниси муқаррар*; *ташбиҳи макний* — *ташбиҳи кинайат*, *ташбиҳи муздавиҷ* — *ташбиҳи тасвиййат* каби. Бироқ бу асарларда ҳали бадий санъатларни маънавий ва лафзӣ санъат турларига ажратиш урф бўлмаган эди<sup>8</sup>. Бундан ташқари форс тилида бадий санъатлар таснифига бағишланган Ҳусайн Воиз Еошифӣ, Шамс Фаҳрий, Тож Халавий ва Шараф Рамӣининг рисоалари ҳам ёзилган эди. Бироқ тожик олими Р. Муҳаммадҷуловнинг қузатишига кўра, улар илмӣ янгилик жиҳатидан у қадар аҳамиятли бўлмаган<sup>9</sup>.

Форсий «маҳосин»ларнинг етук намунасини яратган Атоуллоҳ Ҳусайнӣ «Бадоеъу-с-саноеъ» («Санъат янгиликлари») асарида 220 дан ортиқ санъат турларини фарқлаш билан бирга уларни *лафзӣ санъатлар*, *маънавий санъатлар* ҳамда *лафзӣу маънавий санъатлар* каби уч йўналишда тақсим қилади. Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнӣ Алишер Навоӣининг баҳосига кўра «*Бо вужуди донишмандлиц, шеъру муаммову санойиъда даги маҳорат пайдо ҷилди... Аммо санойиъда китобе тасниф ҷилиптур «Бадойиъ-и Атоӣи»га мавсумдур. Бо вужуди ихтисор,*

<sup>8</sup> Рашид ал-дин Ватват. Хада'ик ас-сеҳр фи дака'ик аш-ши'р. Перевод с персидского и факсимиле. - М.: Наука, 1985. - С. 161-172.

<sup>9</sup> Муҳаммадҷулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика. X-XV вв. — М.: 1989. -С. 14.

*мақлуби муставий санъатиндаким, андин мушқилроқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:*

..

*Шакардахано ҳаме надорид,  
Дайро данийи мугона даркаш.*

*Анинг таъби диққатиға бу байт далили бастур»<sup>10</sup>.*

Ҳазрат Навоийганг ушбу сўзларининг исботини нафақат бир байтда, балки форсий тилда яратилган илми бадийга доир асарларнинг энг комили экани орқали ҳам ўз исботини топади. Муаллиф ўзи ҳақида кўп ҳам камтарликка бормаи «Умримнинг бошиарида, фарозат ёшларида бу каминада дилрабо назму санъаткорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имкон борича ушбу фан била машғул бўлур эрдим. Тангрига ҳамду шуқрим, ул асарлардин ҳар неким, замона саҳифасида зоҳир бўлса, улуғу кичик қошида манзуру мақбул бўлди» деб ёзади. Яна муаллифнинг ниятича, балоғат ёшида бадийят илмига доир мукаммал бир китоб ёзмоқчи эканини ҳам эслатади: «Агар каромат соҳиби карам айласа, «Такмили-с-синоъа» («Мукаммал санъатлар») китоби ёзилгай ва анда шеърнинг жамийъ фунуни муфассалу мукаммал баён этилгай»<sup>11</sup>.

Туркий тилдаги поэтикага оид XV асрнинг нодир намунаси Шайх Аҳмад Тарозийнинг «Фунуну-л-балоға» («Балоғат фанлари») асарида форсий «илми бадий»лар тажрибаси умумлаштирилган, асарда таҳлилга тортилган санъатлар сонининг ортиши билан шеърят намуналарининг бадийяти ҳам чуқурлашиб, мавзу ва жанр доираси кенгайиб борган. Муаллифнинг ёзишича, «ҳар ақсоми синоат ва анвоъи балоғатким, фусаҳо ва булағо аросинда муътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла

<sup>10</sup> Алишер Навоий. Мажолисун-нафонс (Илмий-танқидий матни нашрга тавйёрловчи С. Ганнева). - Т.: Фан, 1961. —Б. 141-142.

<sup>11</sup> Атоуллоҳ Хусайний. Бадийиъ-с-санойиъ (Форсчадан А. Рустамов таржимаси). - Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.-Б. 8-9.

Ҳамидулла Болтабоев.

мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу синоат бирла тазийин қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алайҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдуқ». Демак, балогат навълари ва санъат тақсимларига доир барча фикрларни жамъ қилган аллома араб ва форс тилларидаги наср ва назм намуналарини терган ва қуйидаги бадний санъатларга таъриф ва мисоллар келтирган: Ва мажмуи саноеким, балогат аҳли эътибор қилурлар, бу «УРУР» тарсиъ, тарсиъ маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташибҳи мутлақ, тажбиҳу-л-маирут, ташибҳу-л-киноят, ташибҳу-т-тасвият, ташибҳу-л-акс, ташибҳу-л-измор, ташибҳу-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадҳ, бимо йушибҳуззам, таржима, таажжуб, тажсоҳилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашқол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, игроқ фи-с-сифат, шитиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақлубу-л-баъз, мақлубу-л-қулл, мақлубу-л-муъжаннаҳ, мақлубу-л-муставий, мутазод, мурут-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-д-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабих, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, муҷаррад, мувашиаҳ, муаммо, мағлата, лугз, рақто, хайфо, бароати истиҳлол, радду-л-матлаъ, радду-л-фажр, ала-с-садр, лаффу наири мураттаб, лаффу наири мушавваш, тард-ул-акс, хаиву-л-малиҳ, хаиву-л-қабих, хаиву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаворий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёку-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибҳу-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ват-тақсим, калому-л-муҷомеъ, хусну-л-матий, хусну-л-тахаллус, хусну-т-таълил, хуени талаб хусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ». <sup>12</sup>

<sup>12</sup> Шайх АҳмадТарозий. Фунуну-л-балога. - Т.: Хазина, 1996.

Шайх Тарозий домланинг улкан хизматларидан яна бири шуки, у ўз асарини туркий тилда ёзиш билан чекланмай, бу тилда ижод қилган эллиқдан ортиқ шоир ва носирларнинг сара асарларидан намуналар берган. Айрим ҳолларда мисоли учрамаган ўринларда ўз ижодидан намуналар келтириб, талқиндаги санъат турини ўзбек китобхонига тўла етиб боришига ҳаракат қилган.

Ниҳоят, XX асрнинг бошларида яратилган адабиётшуносликка доир илк назарий қўлланмалар саналган Абдурахмон Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари», Фитратнинг «Адабиёт қондалари» асарлари мафқуравий тазйиқ остидаги давр меваси бўлгани учун ҳам энди уларда Қуръони карим ва Ҳадиси шарифлардаги илохий калималар, Расулulloҳ сўзлари, хулафои рошидин ва саҳобалар нутқиға мурожаат қилишлар ўз-ўзидан тушиб қолган. Ҳар бир санъат ҳақида маълумот бериларкан, унинг қисқа таърифи билан мисол келтирилиш ва айрим ўринлардагина бу мисолларни шарҳлаш урф бўлган. XX аср ўзбек навоийшунослари Ойбек ва Мақсуд Шайхзода, Иззат Султон ва Алибек Рустамовнинг рисола ва мақолаларида Навоий «иждоҳонасида»ги гўзал адабий унсурлар сифатида шеърый санъатларға мурожаат қилинган. Бу йўналишда бир неча ўнлаб мақолалар яратган, «Навоий поэтикаси»ни жиддий ўрганган ва ўз қузатишларини қарийб эллиқ йилдан бери ўзбек китобхонларига етказиб келаётган олим Ёқубжон Исҳоқовнинг биргина «бадний санъатлар» талқинига доир ишлари билан чекланадиган бўлсак ҳам олимнинг мумтоз адабиётимизнинг билимдонларидан бири сифатида адабиётшунослик тарихига киришиға шубҳа йўқ. Хорижий олимларимиз томонидан «стилистические фигурм» деб талқин қилинган адабий ҳодисаларға назарий жавоб сифатида тайёрланган «Сўз санъати сўзлиги»<sup>13</sup> асари шеършуносликда барча шеърый санъатлар (холислик учун Анвар Ҳожиахмедов<sup>14</sup> ва Воҳоб Раҳмонов<sup>15</sup>нинг қатор рисолаларини

<sup>13</sup> Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. - Т.: 2006.

<sup>14</sup> Ҳожиахмедов А. Шеърый санъатлар на мумтоз қофия. — Т.: 1998.

<sup>15</sup> Раҳмонов В. Шеърый санъатлар. — Т.: 2004.

Ҳамидулла Болтабоев

эслаш баробарида) ҳақидаги рисолалардан тубдан фарқ қилади. Бойси бу илмий рисола алифбо тартибида шакллантирилгани, бизни қизиқтирган санъат тури ва намунаси осон топилишидагина эмас, балки уларга берилган таъриф ва изоҳлар аниқлиги, бугунги ўзбек китобхони диди ва малакасига мувофиқлиги учун ҳам ушбу сўзлик ҳар бир адабиёт муаллими, талаба ва иқтидорли ўқувчиларнинг столидан доимий ўрин олишга арзийди.

Демак, мумтоз адабиётшуносликда энг қадимги илм турларидан бири саналган илми бадий, яъни бадий санъатлар ҳақидаги илм доимо янгилашишда ва тараққиётда эканини унутмаслик керак бўлади.

## ИЛМИ БАЛИЪ (БАДИИЙ САНЪАТЛАР)

АБДУЛЛОҲИБН МУЪТАЗЗ  
(861-908)

Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Муъшазз аббосий халифалиги даврининг етук олими ва жасоат арбобидир. Аббосийлар сулоласининг бугини сифатида тилга олинса ҳам Халифа Муътазид даврида саройга яқинлашган ва атиги бир кун (908 йил декабрида) халифалик қилгани учун ҳатто сулолада номи кўрсатилмайди. Бироқ соҳиби девон шоир сифатида кўплаб тазкира ва баёзларда ҳурмат билан тилган олинган, этик шевърияда тарихий дoston жанрининг асосчиси сифатида кўрсатилган.

Ибн Муътаззнинг «Китобу-л-одоб», «Табоширу-с-сурур» («Шодлик тонги»), «Ашъору-л-мудук» («Подшоҳларнинг шевърлари»), «Китобу-л-бадий» («Бадияят китоби»), «Ал-жомеъ фил-ғино» («Оҳанглар тўплами»), «Китобу-л-жаворих ва ас-сайд» («Овчи қушиар ва ўлжалар китоби»), «Ҳалли ахбор» («Хабарлар зийнати»), «Китобу-з-заҳра ва ар-риъз» («Гуллар ва боғлар китоби»), «Китобу-с-суруқот» («Адабий ўришликлар китоби»), «Табоқоту-ш-шуаро» («Шоирларнинг табақалари»), «Мукотиботу-л-ихвон би-ш-шевър» («Шевърий ихвон мактублари») асарлари маълум ва машҳур.

Араб олимларидан Шарафиддин Муборак ибн Аҳмад Муставфий, Абу Закариё Табризий, Абдулқодир Богдодий, Халил Асоқир, Абу Ҳайюн, Ибн Рашиқ, Абул Фараж Исфаҳоний, «Табақоту-н-наҳвийийин ва ал-луғавийийин» («Грамматика ва луғат олимларининг табақалари») китоби муаллифи Жалолоддин Суйутий, «Иршод» муаллифи Ёқут Ҳамавий, «Вафоёту-л-аъён» муаллифи Ибн Ҳолликон, «Кашфу-з-зунун» муаллифи Ҳожи Халифа ўз асарларида устози аввал деб билганлар.

«Китобу-л-бадий» («Бадияят китоби») бадий санъатларнинг дастлабки 12 тури ҳақида илк тизимли маълумот берувчи асар бўлиб, унинг беши бобида мутлақ янги маҳосин - гўзал санъат турлари баён қилинган.

## «ШТОБ ЛЛ- БАДИЪ» дан

### *Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-раҳим (Муқаддима)*

Абдуллоҳ ибн Муътаз роҳматиллаҳи алайҳи айтади: Мазкур китобда биз кейинги давр (уламолари) «Бадий» деб атаган илмнинг боб ва фаслларида Қуръон тилида, Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларида, саҳобалар ва тобеъинларнинг сўзлашув тилида, мутақаддим шоирларнинг шеърларида учрайдиган бадий ифодаларни таснифлаб чиқдик. Бу китобни ўқиганларга маълум бўлсинки, Башшар<sup>1</sup>, Муслим<sup>2</sup> ва Абу Нувос<sup>3</sup> ҳамда кейинроқ уларга эргашган шоирлар (бадеъ санъатида) барчадан ўзиб кетган деб ўйла-масинлар. Бу санъат аввалдан бор эди, фақат зикр этилган шоирлар ижодида бадий (бадий воситалар — *тарж.*) аввал-гиларга нисбатан кўпроқ учрайди. Булардан сўнг Ҳабиб ибн Овс Тоий бу санъатни ўзлаштирди, турларга бўлди ва янада кўпроқ фойдалана бошлади. Бу соҳада унинг уринишлари гоҳ яхши, гоҳ ёмон чиқди. Одатда ҳар ишда ифрот яхши-ликка олиб келавермайди. (Бир) шоир ўз шеърларида ёхуд қасидаларида бадеъдан фойдаланади, баъзан унинг қаси-дасида, умуман, бу санъат учрамаслиги мумкин (1). Ҳар қандай санъат ноёб бўлса, кам учрасагина мақталади (2). Шунда у эркин нутқда салмоқчи кўринади. Баъзи (шеър-шунос) олимлар Ҳабиб Тоийни бадий санъатлари соҳасида Солиҳ ибн Абдул Қуддус билан қиёслайдилар ва айтади-ларки: «Агар Солиҳ мақол, маталларни (бир жойга йиғмай) барча шеърларига сочиб юборганида ва (мақол, маталлар) орасида ўзининг (оддий) сўзларини ҳам қўшиб қўйганида бу майдонда унга ҳеч ким тенг келолмасди. Бу адолатли фикр<sup>4</sup>.

### *Бисмиллоҳи-р-роҳмани-р-роҳим.*

Аллоҳ таоло каломидаги бадий сўзларидан:  
*Иннаҳу уммул китаби ли-дина-л-алиу-л-ҳаким...*  
(*Бу албатта, Китоблар онаси (умму-л-китоб)дир ва у олий  
ва донишмандона (аълул-ҳаким)дир*)  
Шоирнинг сўзларидан:

*Ва ас-субҳу бил-каваби ад-дуррийа манҳури  
«Тонг кўкси ярқироқ юлдуздан жасроҳатланди»<sup>5</sup>*

•• Бу сўзлардаги янгилик (бадиият) шундаки, бу ерда шу вақтгача ўхшаши бўлмаган ифодалар қўлланилган. Яна мисол:  
*«Фикр ишнинг мияси (боши)дир».*

Агар «Фикр-ишнинг энг яхши қисми» дейилса, бадиият бўлмас эди.

*Тажнис* ва *ташбиҳ* ҳам бадеъ санъатига киради. Қадимги шоирлар бу соҳада ҳам бизни ортда қолдирганлар, чунки кейинги шоирлар бу санъатларни биринчи бўлиб ишлатмадилар.

Биз китобимизда Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларининг исноди<sup>6</sup> ни келтирмадик. Агар келтирсак, ишимиз чўзилиб кетарди. Шунинг учун энг машҳур (ва саҳиҳ) ҳадисларни келтирамиз. Эҳтимол (бизга замондош ёки биздан кейинги), бошқа муаллифлар бу санъатларда биздан орқада эмаслигини, баъзи санъатларни ўзлари кашф этганлигини айтарлар. Эҳтимол, улар биз таҳлил қилмаган шеърларни ёки насрий сўзларни таҳлил этарлар ёки биз эсламаган шеърларни эсларлар, балки биз уларни мақсадга мувофиқ бўлмагани учун эсламагандирмиз. Эҳтимол, бошқалар уларни мақсадга мувофиқ деб билишлари мумкин. Бу китобда бизнинг вазифамиз ҳозирги шоирлар мутақаддиминлардан ўзиб кетмаганлигини (балки уларнинг издошлари эканлигини) билдиришдир. Эҳтимол, бошқа муаллифлар бадеъ санъатини тушунтиришда бизга нисбатан камроқ мисоллар билан ҳам мақсадга етишишлари мумкин. Тавфиқ Аллоҳқандир!

#### ***Бадиият санъатидан биринчи боб Иштиора'***

Аллоҳ таоло айтади: *«Хува-аллази анзала алайка минҳу айатун маҳкаматун, ҳунна умму-л-китоби».* Мазмуни: *«У шундай китобки, оятлари бир-бирига маҳкамланган (тартибли уланган, ва албатта, У китоблар онасидир)».*

Ҳақ таоло айтди: *«Ва ахфис лаҳума жанаҳа ан-нуззли мин ар-роҳматин».* Мазмуни: *«Ва уларнинг ҳар иккисига (ота ва онага) меҳрибонлик қанотини ёйгин»* (яъни ота ва онагни авайлаб, асра).

*Ва қола (айтди): «Ва аштаъала ар-раъсу шайбан».* Мазмуни: *«Бош ярқиради (сочи оқарди)».*



Абдуллоҳ ибн Муътазз.....

*Ва қола (айтди): «Ав йатийҳум азобу йавмин ақийм»,  
Мазмуни: «Еки улар учун мева бермайдиган кун (қиймат)  
келмайдими?»*

*Ва қола (айтди): «Ва айатун лаҳуму-л-лайлу наслагу минху  
ан-наҳор». Мазмуни: «Улар учун кечасидан кундузни  
чиқаришимиз мўъжиза (оят) эмасми?»*

#### **Ҳадислардаги бадийят:**

Расулulloҳ сўзидан: *«Инсонларнинг яхшиси, Аллоҳ йўлида  
(жиҳодга) отини жиловлаб, тайёр турганидир. У даҳшатли  
овоз (мадад сўровчи фарёдлар)ни эшитган заҳоти ўша тарафга  
учиб боради. Биз муширларнинг қаймоғини емаймиз (яъни  
улардан совға-салом олмаймиз)». Расулulloҳ (с.а.в.) сўзи:  
«Ё раббим, менинг тавбамни қабул қил ва гуноҳларимни ювгил.  
Яна айтди: «Сизни ҳам аввалгиларнинг касаллиги енгибди, бухл  
(бахиллик) ва ҳасад устараси бўғзингизга тегибди».*

#### **Саҳобаларнинг сўзларидаги бадийят:**

Али ибн Абу Толиб розияллоху анху Басрадаги ҳокимлик  
(ноиб) Ибн Аббосга деди: *«Қавмлар орасида очкўзларда  
очкўзлик уйғотиб, улардаги кўркүв туғунларини ечиб юбор»...*  
Абу Бакр Сиддиқ (р. а.) айтди: *«Аллоҳ кимга под-шоҳлик  
берса, унинг ўзи молини эҳтиётловчи ва ўзгалар молига кўз  
олайтирувчи қилиб қўяди. Қапбини ташвишга тўлдиради. Унга  
кўп нарсалар ҳам оз кўринади. Ташқариси хурсанд, ичи қайғу,  
ташвишлидир. Руҳи тубанлашганидан жон дарахти қуриб,  
соясини қуёшли (ёруғ) бўлиб қолади. Шундан сўнг Аллоҳ таоло  
унга ҳукмини кучайтиради ва раҳматини камайтиради».*

[Бу ерда одамнинг соясиз бўлиб қолиши, бошқаларга соя  
бермайдиган, хайр-эҳсон қилмайдиган бўлиши «қуриб» қол-  
гани бадий сўзи билан берилмоқда, бунда истиора санъати  
бор (*тарж.*). Абу Толиб бу ерда (хасис одамнинг) ҳаёт дарахти  
қуриб қолади маъносидаги истиорадан фойдаланган.]

Нақодирки, Али (р.а.) форс оқсоқолидан «Уларнинг мақтовга  
лойиқ подшоҳлари ким?» деб сўраганида у айтдики: *«Ардашер -  
бу соҳада аввалгилардан бўлгани учун «ўзган» ва лекин форс  
подшоҳларининг энг мақтовга муносиби Ануширвондир».* Али  
сўради: «Унинг табиатида қандай фазилатлари бор? (Оқсоқол)

айтди: «Вазминлик, сабру бардош». Али айтди: «*Бу иккков (вазминлик, сабру бардош) эгизаклардир. Бундай эгизаклар буюк ният, мақсаддан тугилади*» (Бу ўринда Али (р.а.) «эгизаклар» истиорасидан фойдаланган - тарж.).

Али (р.а.) деди: «*Билим қулфдир, савол калитдир*» (Бу ерда илмга қизиқиб сўайдиган одам олдида билимлар эшиги очилиши истиора билан берилган - тарж.).

Али розийаллоҳу анҳу хаворижийлардан<sup>1</sup> бирига деди: «*Сени аввал ҳеч ким билмасди, лекин ёлгончилигинг фарёд кўтариб, улоқчанинг шохи чиқаётганини билдириб қўйди*»...

Ойша розийаллоҳу анҳудан сўрадилар: «*Расулulloҳ (с.а.в.) баъзи кунларни бошқаларидан афзал деб айтганми?*» Ойша (р. а.) жавоб берди: «*У киши ҳафталаб тинмайдиган ёмғир эдилар*»...

Мутгақийлардан бири дунё ишларини ёмонлаб, деди: «*Дунё ғам, қулфат уйидир. Бу уйга шайтон кириб олган, Раҳмон уни лаънатлайди, инсон жазоланади*»...

Холид ибн Сафвон бир кишига деди: «*Отанг Худо раҳмати эди, у кўзларни жамоли билан, қулоқларни сўзларининг камоли билан меҳмон қилар эди*» (Бу сўзларда юз гўзаллиги ва сўзларнинг маънодорлиги ноз-неъматлар деб баҳоланган — тарж.).

Тобеъинлардан бири деди: «*Ким ёлгон отининг белига миниб олса, борар жойи афсус, надоматдир*»...

Имру-л-Қайс (шоир)нинг қуйидаги сўзларида ҳам истиора бор:

*Денгиз мавжсидай эди не-не кечалар,  
Ғам, қайғу чойшабларини менга ёндилар.*

Зухайр (шоир) деди: «*Қари камтир, зараркунанда, тишлоғич, сўйлоқ тишли уруш ҳомиладор бўлса, нафрат тугилади*»...

Абс уругидан Антара ибн Муовия айтади: «*Булутнинг қизи саховатли раҳматини ёғдирганида ерда дирҳамларни эслатувчи ўйиқлар пайдо бўлди*»...

Алқаб ва ибн Абдо айтади: «*Барча яхшилар, ҳатто машхур ва олижаноб кишиларнинг ҳам бошларига зулм тошлари ёғилади*»...

Абу Зуъайб Хузайлий айтиди: «*Тақдир чангал солганида ҳеч қандай тумор фоида бермайди*».  
 <...> *Муътааххир (охирги) шоирларнинг сўзларидаги бадияят намуналаридан:*

Молик ибн Динор айтиди: «*Фикрсиз кўнгли вайронадир*».

Маъмун (халифа) ўз фарзандларидан бирининг кўлидаги қоғоз, қаламни кўриб: «*Уғлим, бу нима?*» деб сўради. Бола жавоб бердики: «*Булар зеҳни ўткирлаштирувчи, ёлғизликда сирдош дўстларимдандир*». Маъмун айтди: «*Аллоҳга шукрки, авлодларимдан ақл кўзи билан қаровчиларни ато қилибди...*»

<...> Абу Абдуллоҳ Ҳасан ибн Саҳлдан ривоят қилади: «*Сувнинг жилдираши аҳоли бор жойининг кўшигидир*».

Абу Нувос деди: «*Тилларанг (май) ақлни пачоқлайди, лекин у еткизган жароҳат фақат мудроқликдир*»...

Ат-Табиъ деди: «*Бармакийлар<sup>1</sup> гуруҳ-гуруҳ бўлиб, йиғинларини бас қилмаяптилар. Буларнинг суҳбатидан дини иймоннинг юзи чандиқларга тўлди. Ушандан буён ўн ҳаж ўтса ҳам, улар қилчининг тиеш ислом қотга бўялган*».

#### **Бадияят санъатидан иккинчи боб** **Тажнис**

Шеърда ёки нутқда, ёзилишда, шаклда бир жинсли, лекин турли маъноларни англатувчи сўзлардан фойдаланиш ~ тажнис санъатидир. Асмоъийнинг «Китобу-л-ажнос» («Жинсдош сўзлар китоби») асари шу ҳақда. Халил (ибн Аҳмад) фикрича, турли одамларда, қушларда, вазнда, имлода (ўхшаш) жинслар учрайди.

<...> Абу Таммом деди: «*У жамоа чехрасидан зулм зулматини ҳайдади ва унинг осмонида ҳақиқат юлдузи порлади*».

Бу бадияятни шоир Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларидан ўзлаштирган.

Зиёд ал-Ажам айтиди:

*Менга хабар қилдилар Бану Коҳилдан,  
Улар тубанлиги ўрқач ва коҳилдан.*

Бу ерда *коҳил* сўзи ҳам қабила, ҳам отнинг ёли маъноларида келади. Бундан *тажнис* ва *истиора* санъати бор.

Хайён ибн Робия айтади: *«Менинг халқимнинг (жанг куни) ҳадид кийганида ҳадди ошади (қуввати кучаяди - тарж.)».*

<...> Умар ибн Убайда бир куни Волид ибн Хишамдан эшитган сўзларини келтиради: Бир куни Зубайрнинг наби-раси Амир ибн Абдуллоҳ йўлда бораётиб, Марра деган манзилда тўхтаганида Ҳасан унга дебди: *«Маррада тўхтадинг ва ҳаётинг муррира (вайрон) бўлди».*

Мутааххир шоирдан Тоий айтади: *«Сўбадат ҳижрат турбатини саъодат қилди».*

Бу ҳам унинг сўзларидан: *«Асли наслинг ҳаётингга ҳаё ёмғирларини ёғдирди».*

Саййид ибн Ҳумайд айтади: *«Ас-саҳаъбу йасҳабу ала-р-руба» (Булут қирларда қора этагини судраб юради).*

Бу ҳам унинг сўзларидан: *«Новдалар шамолда ошиқлардай кучоқлашади. Булут йиғлаганида боғлар кулади».*

(Бу сўзларда тазод санъати ҳам қўлланилган — тарж.).

<...> Абул Аббос айтди: *«Биродаримдан бири маюғубида бундай дебди: Ал-йафаъзу ан-назара ка афаъзу интазара. Яъни: Назарингни файзли қилгил, менинг сенга интизорлигим файзли бўлганидай».*

Муслим ибн Волид айтади: *«Куну-л-мулайим, иннамо лавмал оъшиқу ал-луъму. Яъни: Эй дўст, севгида мулоийим бўл, чунки ошиқни меҳрибонликда айблаш тубанликдир».*

Абу Таммом айтади: *«Ҳува би мазҳабиҳи ҳиа заҳабат, музҳибун ав мазҳабу. Яъни: Ер кетгач, саховат ҳам кетди. У ҳалок этувчи ё айрилиқ йўлидир».*

#### **Бадииятнинг учинчи боби Мутобиқа (ташбих)**

Халил (ибн Аҳмад) айтади: *«Мен ики нарсани бир вазнда бирлаштирдим».* Нотик ўз дўстига деди: *«Биз сенинг ҳузурингга келдик, бизни кенг йўлга бошлайсан деб, лекин сен бизни кафолатнинг тор йўлига бошладинг».* (Бу жумлада ўхшатиш ҳам, зидлантириш - тазод санъати ҳам бор - тарж.).

Расулulloҳ (с.а.в.) ҳадисларидан: У ансорларга деди: *«Сизлар хавф-хатар вақтида кўпчиликдирсиз, очкўзликда эса камчиликдирсиз»* (Бу ерда ансорларнинг яхши хислати айtilган - тарж.).

Ибн Умар розийаллоҳу анҳуга дедилар: *«Фалон киши юз минг (динор) мерос қолдирди».* У (Ибн Умар) деди: *«Аммо*

улар (динорлар) уни қолдирмадилар (яъни, тирик қолдирмадилар)».

Ҳажжож хутбада бундай деди: «Аллоҳ таоло бизга «Бу дунё неъматларига ғам еманглар, охираат неъматлари ҳақида ғам некинглар, деб фармон қилди. 0, қанийди Аллоҳ бизни охираат ғамидан қутқарса ва бу дунё ҳақида ғам едирса!».

Бошқа бир йўлбошчи деди: «Амалда қайтаргувчи амаллар бор, баъзан амал қилмаслик амалдир» (масалан, ёмон йўлга юрмаслик - тарж.)

Ҳасан (Басрий)нинг машҳур сўзларидан: «Мен (бу дунёда) шаксиз ҳақиқатни кўрмадим, шаксиз ҳақиқат фақат ўлимдир».

Абу Дарда (саҳоба) деди: «Ҳозир бизга маълум нарсалар аввалгиларга маълум эмас эди, бизга номаълум нарсалар эса келгусидаги маълум нарсалардир». (Масалан, ҳозиргиларга номаълум бўлган қиёмат, дўзах ва жаннат охираатда барчага маълум бўлади - тарж.). Бишр ибн Мансур ажали етганида шодланди. Ундан «Нечун ўлишингга шодланиясан? деб сўрадилар. Бишр айтди: «Махлуқлар орасида бўлишдан кўра Ҳолик ҳузурда бўлиш қувонарлидир».

Ибн Аббос айтди: «Шодланиб гуноҳ қилганларнинг кўпчилиги охири йиғлаб, дўзахга кирдилар, гуноҳ қилиб, йиғлаганлар (тавба қилганлар)нинг кўпчилиги, хурсанд бўлиб, жаннатга кирдилар».

Бир киши Шайбидан койиб, деди: «Агар ёлгон айтган бўлсанг, Аллоҳ сени кечирсин, рост айтган бўлсанг, Аллоҳ мени кечирсин».

Ҳасан деди: «Узоқ йиллар уялмаганингиздан уялмай-сизларми?».

Луқмон ўғлига деди: «Дангасалиқдан ва нушаймон бўладиган ишлардан сақлан. Агар дангаса бўлсанг, ҳақиқатга етолмайсан, нушаймонли иш қилсанг, ҳақиқатга чиқолмайсан».

Вонлардан бири деди: «Илгарилари одамлар тикансиз барг эдилар, ҳозир эса баргсиз тиканлардир».

*Бадииятининг тўртинчи боби  
Радду-л-ижозул калами ала ма тақаддам  
(Сўзнинг аввалги маъносига қайтиши)*

Мазкур боб уч навъдан иборат. Барчасида байтнинг сўнгида аввал келган сўз бошқа маънода такрорланади.

Шоир (эхгимол, Ибн Муътаз — тарж.) айтади: «Сен уни улўғвор кутасан, фикр қўишининг билан мустаҳкам ва улўғвор».  
Икинчи навъда сўнги сўз байтнинг биринчи қисмидаги сўзга мувофиқ бўлади:

Тез елар у жияни томон,  
Ва шаънига айтар ҳақорат.  
Аммо, саховат даъватига у тез елмайди.

Учинчи навъда сўнги сўз байтнинг аввалидаги бирорта сўзга мувофиқ келади.

Байт:

Бани Сулайм устунига етди ажсал ўцдхари.  
Бу уларнинг ўз ўқи эди.

Ҳадисдан: «Ўз наФСини ёмон қўрган одамнинг наФСини  
Худо ёмонликдан асрайди».

Абу Нувос айтади:

Меҳрибоним мен ҳақда ёмон сБикрда.  
Сабаби менинг ёмон фикрларимдир.

Муслим ибн Волид айтади:

Қўлиб бокди у мисли мойчечак,  
Ез булути мойчечакка қўлиб боккандай.

Мансур ибн Фараж айтади: «У мактовга лойикдир. агар қораласа мактовга лойик булмаган нарсаларни».

Яна унинг сўзларидан:

Йўқолса баҳор,  
йўқолса ҳосил,  
Унинг қўлларида баҳор йўқолмас.

Бадииятнинг бешинчи боби.

*Жоҳиз<sup>n</sup> жадалий*  
(диалектик) *деб атаган усул*

Камина, билганим шуки, бу усул Қуръони каримда уч-рамайди. Чунки бу усулда маълум сунъийлик бор<sup>2</sup>.

Абдуллоҳ ибн Муътазз

Абу Дарда (саҳоба) айтади: «Сизларнинг «сен биласан!» деган даҳшатли сўзингиздан кўрқаман. Яхшиси айтинг: «Сен нимани билардинг!».

Фараздак айтади: «Ҳар бир инсонда икки кўнгли бор: бири фазилатли, олийжаноб. Иккинчиси: йигит кўнглидай яхши ва ёмонликка ўзгариб турувчи. Сенинг кўнглинг фазилатлидир, ҳатто бу замонда фозилларни кам одам ёқласа ҳам».

Иброҳим ибн Маҳдий (шоир) Маъмун (халифа)га деди: «Менга меҳр-шафқатинг борлигидан менинг айбимни кечирмоқдасан. Мени яхши билганинг менинг ҳимоячим бўлди, бу ҳимоячим мендан шубҳаланмайди».

Иброҳим ибн Аббос айтди: «Менга қандай севишни ўргатдинг. Сенинг зулминга чидашларим сени зolim қилиб қўйди».

Бу ҳам унинг сўзларидан: «Маликам, биздан узоқлашганида биз унга ким эдик. У яқинлашганида биз унга ким бўлардик?»  
Камина (Ибн Муътазз) ҳам бу маънода дедим:

*Кўнглимда сир асрайвериб, ҳаддимдан ошдим,  
Шу ҳам мени адо қилди.  
Севгимни сир сақладим. Сир сақлаганимни ҳам  
яширгунимча  
Бу сир тилимга кўчиши муқаррар бўлди.*

(Шундан сўнг «Нутқ ва шеър зийнатлари» фаслида таъриз, киноя, хусну-л-хурун мин маъно илал маъно (бир маънодан бошқа маъно чиқариши), хусни таълил, тажсоҳили орифийн, хусни тазмин, ал-ифот фи-с-сифат, хусни ташбиҳ, хусни-л-ибтидоъ каби санъатлар ҳақида фикр юритилган - тарж.).

### МУҲАММАД ИБН УМАР РОДУЁНИЙ (XI аср)

Тарихий манбаларда Муҳаммад Умар Родуёний ҳақида маълумотлар учрамайди. Муаллифнинг бизгача етиб келган ягона асари «Таржумону-л-балога» бўлиб, бу асар тахминан XI асрнинг 80-йилларида ёзилган. Асар Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадоийику-с-сехр фи дақойику-ш-шеър», Ёқут Ҳамавийнинг «Муъжсаму-л-удабо», Давлатишоҳ Самарқандийнинг «Тазкирату-ш-шугаро», Ҳожи Халифанинг «Қашфу-з-зунун», Лутфалибек Озарнинг «Оташқада», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Маҷмаъу-л-фусаҳо» асарларида тилга олинган. Айрим манбаларда асар номи тўғри келтирилгани ҳолда муаллиф исми нотўғри кўрсатилган. Масалан, Давлатишоҳ Самарқандий ўз тазкирасида «Таржумону-л-балога» муаллифини Фарруҳий Сийистоний деб кўрсатган.

1948 йилда турк олими Аҳмад Оташ «Ориенс» мажмаласида ушбу китоб ҳақида маълумот бериб, унинг муаллифи Давлатишоҳ кўрсатган Фарруҳий Сийистоний эмас, балки Муҳаммад ибн Умар Родуёний эканини аниқлаган ва орадан бир йил ўтгандан сўнг асарни нашр қилдирган. 1961 йили эса ушбу асар Эронда чоп этилган.

Муҳаммад Умар Родуёний асар сўзбошисида форс тилида бундай асар йўқлиги туфайли уни ёзишга киришганини айтади. Саноеъ илми ҳақидаги дастлабки араб тилида ёзилган Имом Наср ибн Ҳасан Марғиноний «Маҳосину-л-калом» асарига таянади (унинг ягона нусхаси Испанияда сақланар экан). Бу икки асарни Аҳмад Оташ илк бор муқояса қилган. «Таржумону-л-балога»да ўз даврининг 60 га яқин шоири асарларидан намуналар келтирилган. Асарнинг ҳар икки наири (Истанбул ва Техрон) асосида тожик олими Ҳудой Шарипов ушбу асардан намуналар танлаб, «Мунтахаби «Таржумону-л-балога» ва «Ҳадоийику-с-сехр» номи билан 1987 йили Душанбеда нашр қилдирган. Ушбу нашрдан айрим шеърӣ санъатларга оид мулоҳазалар таржима этилиб мажмуага киритилган.



«ТАРЖУМОНУ-Л-БАЛОҒА»дан

*Муқаддима*

Муҳаммад ибн Умар Родуёний айтурки, давр донишмандларинингбалоғат шарҳи ва санъатлар баёнигадоир кўпгина таснифларини: арабий тилдаги аруз, шеър исмлари ва қофияга доир барча асарларни кўрдим ва бир гуруҳ жамоанинг шу иш билан махсус шуғулланганининг гувоҳи бўлдим. Абу Юсуф ва Абульало Шўшгарий арузни форсий тилда баён этдилар. Ва аммо балоғат навълари ва санъат синфларини аниқдаш, назмга солинган матни ва нозик маънони ажратишга доир форсий тилда ҳеч китоб кўрмадим. Бу борада кўп интизор бўлдим ва дедим: «Бу ишни ушбу илмдан хабардор, менга ўхшаш бир ҳунарманд (билимдон) киши амалга оширса ва бу иш илгари устозлар томонидан бажарилмаган ва бошқа мусаннифлар томонидан синфларга ажратилмаган бўлсин. Лекин интизорликда чегара билмйдим, зеро бу масъаланиҳал қилиши мумкин бўл"ан кишиларни кўрмадим. Шунда ўзимдаги барча билимларни, ишга солдим ва бу масъалани адо қилишга киришдим ўзим ўзимга айтдимки, бу илмни китобга жамъ қилай, унга монанд тасниф келтурай, балоғат навъларини арабийдан форсийга ўтқарай ва ҳар фаслга доир мисолларни устозлардан оқиб кўрсатай, токи раҳнамо бўлсун.

Аллоҳ таъолодан мадад ва зафар гиладим, қачамимни ушбу буюк ишга йўналтирдим, маълуму машҳур ватабимга маъқул бўлган девонларни тўпладим ва улардан фойдаланиб, ушбу китобни ёзмокқа бошладим, бобма боб номларга шарҳбердим.

Бадий санъатлардан энг машҳур ва маълумлари ва таъба яқинлари, хусусан, тарсий, тажнис, тақсиму истиора, ишпиқоқу игроқларга кенгрок тўхтадим, уларнинг қондалари ва уларга доир мисолларни кўпроқ келтирдим...

Бу китобни тартиб беришда Хожа Имом Наср ибн Ҳасан<sup>1</sup>нинг «Маҳосину-л-калом»идан фойдаландим ва асар номини «Таржумону-л-балоға» деб номладим.

Ва фалон мажлисда унинг нусхасини Фаррух<sup>2</sup>га тақдим қилдим. У улуг подшоҳ (садр) чуқур илм ва ҳунарга эга эди, донолар айтур: «Агар манфаат бўлмаса, дарёга ёмғир томчилари тушмайди».

У шундай фармойиш бердики, ҳар кимса ушбу илмдан баҳра олсун ва ушбу китобдан нусха кўчирилсун, унинг номи то дбадий тилларнинг бошида айtilсун ҳамда китобнинг ичига киритилсун.

**(1) Тарсийга доир фасл**

*Тарсий* — порсий<sup>21</sup>да “ишга гавҳар термоқ” бўлиб, бу ўринда унинг баёни шуки, котиб ва шоирлар назму насрда байтнинг қисмларини бўлак-бўлак қиладилар, токи ҳар ики сўз ўзаро баробар ва вазнда мувофиқ бўлсин ҳамда сўзларнинг аввалги ва охири ҳарфлари бир-бирига мос бўлсин. Абутайиб Мусъабий айтур:

*Шакаршикан аст, ё суҳангўйи ман аст?  
Анбарзақан аст, ё суманбўйи ман аст?  
(Мазмуни: Шакар (бозорини) синдирувчими ёки  
менинг сўзловчи ёримми?)  
Анбар<sup>22</sup> ияклими ёки менинг суман (ёсмин гули)  
ҳидли ёримми?)*

Ушбу байт таркибидаги ҳар ики сўз ўзаро тенг ва вазнда мувофиқдур, чунончи *шакар* ва *анбар*, *ишкан* ва *зақан*, *сухан* ва *суман* ҳамда *гўй* ва *бўй*. Агар шеърнинг қисмлари шу тарика тузилган бўлса, уни “тарсий” дерлар. Ва бу қисмлар балоғат илмида баланд даражада ва шариф мартабадалур...  
Бошқа бир мисол, Унсурий айтур:

*Гиреҳ гузошта аз қир бар саҳифаи сим  
Зиреҳ нигошта аз мушк бар гули бодом.  
(Мазмуни: Сиёҳдан отпоқ саҳифада доғ пайдо бўлди,  
Бодом гулига мушк (сиёхранг хушбўй модда)дан совет  
ясалди)...*

<...> Қамарий Журжоний ўз қасидасининг охири байтини бошдан-охиригача мурассаъ (тарсий қилинган) байт билан якунлайди:

*Улуғ тахтат, куфв бахтат, фарй корат, пари ёрат  
Қажин-мушқин, гузин-маскан, қарин-хубон,  
муин-Яздон*

Мухаммад Родуёний

(Мазмуни: *Тахтинг баланд, бахтинг ҳам шу монанд,*  
*ишинг эзгу, ёринг паридур,*  
*Либосиңг мушкин, масканинг муносиб, ҳамсухфатинг*  
*хублар, мадақоринг Яздон (Худо)дир)...*

(2) *Тажнисли тарсиъга доир фасл*

Ёдга олганимиздек, тарсиъ санъати олий ва баланд мартабададур, агар унга яна бошқа санъат, яъни тажнис ёки шунга ўхшашини қўшсалар, янада пурасос<sup>23</sup> ва баландлюя бўлур, чунончи Унсурий айтурки:

Фигон аз он ду сияҳ зулфу ғамзагон, ки ҳаме -  
*Бад-ин зиреҳ бибуриву бад-он зи раҳ бибарӣ.*  
(Мазмуни:  
*Ул ики қора зулфу кўзларингдан додким,*  
*Бири билан темир соевтни ҳам кеса оласан (ҳатто),*  
*икинчиси эса одамни йўлдан чиқаради).*

Бошқаси айтур:

Бемораму корзору ту дармонӣ,  
Бим ораму кор зорутудар монӣ.  
(Мазмуни:  
*Мен беморману, сенинг жанжалларинг менга*  
*дармондур.*  
*Қурқарманки, нола-афгонларинг тўхтаб қолмасайди).*

Аҳмад Вотикий Андароб<sup>24</sup> ҳокими уни жосуснинг туҳмати билан қўлга олган вақтда шундай деган эди:

Он кас ки Андароб шавад ў беопно  
Гўй, ки андар об шавад ў бе опно.  
(Мазмуни:  
*Ким Андаробдан бўлса у (бизга) дўст эмас,*  
*Айтгилким, у сув ичида (сузолмасдан) гарқ бўлсин)...*

(12) *Мутазодга доир фасл*

Мутазоднинг маъноси “зид”, “қарама-қарши”дир. Шоиру котиблар шундай шеър айтурларки, унда маъно жиҳатдан

Ўзаро зид сўзлар жамланган бўлур, яъни тун ва қун қамда очик ва боғлиқ сингари. Бу амалнинг номини форсий ўйлар “мутаход” дерлар, Аммо устодлар ва Халил Аҳмад , “мутобик”<sup>25</sup> (мувофик) демишлар. Шоир айтур:

*Бути турки хубрўй гирифта ба чанг, чанг  
Ҳамасола мекунад зи дил ў ба роҳиши жанг  
Қаду танани сарву симу руху зулф рўзу шаб  
Лабу ғамза нўшу заҳр, бару дил паранду санг.*

(Мазмуни:

*Гўзал юзли турк нигори қўлига чанг олганда  
Юрагим унга етишиши учун ҳар доим жанг қилади.*

*Унинг қоматию тани - сарву сийм, юзю зулфи -  
қун ва тун каби.*

*Лабию сўзи - асал ва оғу, баданию юраги — ҳарир ва  
тош сингаридир).*

Лабибий айтур:

*Гар Фарруҳи бимурд, чаро Унсурӣ намурд  
Циое бимонд деру жавоне бирафт зуд.  
Фарзонае бирафту зи рафтани ҳаст зиён.  
Левонае бимонду зи мондани ҳеч сӯд.*

Мазмуни :

*Фарруҳий ўтди оламдин, нечун Унсурӣ кетмади,*

*Қари бунда узоқ қолдию, ёш тез кетди.*

*Донишанд кетдию, кетмоғи кўп зиён,*

*Девона қолдию, қолмоғидан нафъ йўқ.)*

Қамарий айтур:

*Падидор аст адлу зулм тинҳон,  
Муҳлиф андаку носеҳ фаровон.*

(Мазмуни:

*Адолат ошкору зулм тинҳон,*

*Душман озу, насихатгўй кўп).*

Юқоридаги байтда ўзаро зид маъноли сўзлар жамланган, яъни: адл-зулм, ошкор-тинҳон, андак-фаровон сингари...

Муқаммад Родуёний

**(37) Таҷсоҳулу-л-орифга доир фасл**

“Таниб-танимасликка олиш” санъати бўлиб, мисолини  
Рудакий айтур:

*Танаи яку жсон якеву чандин дониш  
Эй ажабо, мардуми ту ё дарёи ?  
(Мазмуни:  
Танинг биру жсон ёлғизу ақлинг беадад  
Во ажабо, одаммисан ёки денгиз?)*

Яна Рудакий айтур:

*Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯй ?  
Зулф аст он ё чавгон, хол аст он ё гӯй ?  
(Мазмуни:  
Сарви бу ё қомат, ойми бу ёки юз,  
Зулфми бу ё чавгон<sup>26</sup>, холми бу ё гӯй<sup>27</sup> ?)*

Қареъу-д-дахр айтур:

*Замино, нурситора гаитӣ аз гул,  
Надонам к-осмони ё замини!  
(Мазмуни:  
Эй замин, гул кўплигидан юлдуз тўла осмондексан,  
Биюлмадим, ермисан ёки осмон?)...*

**(49) Аксга доир мисол**

Акс луғатда “қайта такрорлаш” бўлиб, байт таркибидаги жумла ва сўзларни ҳамда охириги сўзни мисра бошида такрорлашни “акс” дерлар. Акс ики турлидур: байт таркибидаги барча сўзларни қайта такрорлаш ҳамда фақат мисра таркибидаги сўзларни ўрин алмаштириб қўллаш.

Ва агар акс амали байт таркибида содир бўлса, бундай аксни “комил акс” дерлар ва агар мисра таркибида амалга охир, бундай аксни “махраж”, яъни нотаомом (тўлиқ бўлмаган) деб атарлар.

Ва махраж ҳам ики турлидур: биринчи турини *мутаҳодий* дерлар ва унда қайта такрорланган жумла ўз маъносини сақлар. Икинчи турини эса *мажро* дерлар ва унда қайта

такрорланган жумла бошқа маънода келур. Комили мажро санъатига мисолни Унсурий айтур:

*Агарчи бошад танҳо хама жаҳон бо ўст  
В-гарчи бо ў бошад, хама жаҳон танхост.  
(Мазмуни:  
Агар у ёлғиз бўлса, ҳамма жаҳон у билан бирга,  
Ва агар у билан бўлса, ҳамма жаҳон ёлғиздур)...*

<...> Ва аммо акси комили мутаҳодий будурким, шоир айтур:

*Бор баодорам в-азэ дар биравам.  
Биравам з-э дару бардорам бор.  
(Мазмуни:  
Ғамга ботсам, бу ердан кетаман  
Бу ердан кетсам, ғамга ботаман).*

Ва аммо акси махражи мутаҳодий будирким, Унсурий айтур:

*Бўса надихад моро, моро надихад бўса,  
Ғамгин дили мо дорад, дорад дили мо ғамгин.  
(Мазмуни:  
Бўса бермаса бизга, бизга бермаса бўса  
Ғамгин бўлур дилимиз, дилимиз бўлур ғамгин).*

*Савол ва жавобга доир фасл*  
Шундай санъат турларидан бирики, бунда шоир ҳар байт ёки ҳар мисрада савол ва жавобдан фойдаланади. Унсурий айтур:

*Ҳар суоле, к-аз он гули сероб  
Дўш кардам, ҳама бидод жавоб.*

*Гуфтамаш: - Хур ба шаб нашоҷд дид?  
Гуфт: - Пайдо, ба шаб бувад маҳтоб.*

*Гуфтам: - Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?  
Гуфт: - Аз ту кӣ бурда дорад хоб?*

*(Мазмуни:  
Тунда берган ҳар саволимга  
Ўл гули тобон жавоблар қилди.*

Мухаммад Родуёний

*Дедим: - Тунда офтобни кўриб бўлурму?  
Деди: - Бўлур, фақат тунда кўринадур ой.*

*Дедим: - Ким сендан меҳрни олиб қўйди?  
Деди: - Ким сенинг уйқунгни ўғирлади?*

Ва баъзан байт таркибида бирин-кетин савол ва жавоб келур:

*Дил ку? Бисатад. Ба чи? Ба лаб. Кай? Дирўз.  
Ногоҳ? Бале! Кужо? Ба раҳ, Кай? Имрўз.*

*(53) Тазминга доир фасл*

*Тазминнинг маъноси байтни шеърга бино қилиш (қуриш) бўлиб, аввалги байтнинг маъноси кейинги байтда ошкор бўлур, чунонки Унсурий айтур:*

*Агар шамшеру гарди лашкари ту  
Бихоҳад рўзи жангу рўзи майдон  
Яке дарё қунад саҳрои Омўй  
Яке саҳро қунад дарёи Уммон.  
(Мазмуни:  
Сенинг лашкарларингнинг қилчлари  
Хоҳлайдики, жанг қунида майдонда  
Омўй саҳросини денгизга айлантирмоқни,  
Уммон денгизини эса саҳро айламакни).*

Аввалги байтнинг мазмуни кейинги байтда ошкор (равшан) бўлди.

Ва тазмин яна шундай санъатки, шоирлар ўзга бир шоирнинг ўзларига хуш ёққан байтини ўз қасидаларига киритадилар- Тазминнинг қондасига кўра, шоир ушбу байтнинг ўзга шоир байти эканини очиқ айтади ва шоирнинг номини ҳам келтиради, чунончи Фирдавсий айтур:

*Ба ёди жавонӣ ҳаме мўя орам  
Чу он байти Бутоҳири Хусравонӣ.  
“Жавони ман аз кўдакӣ ёд дорам  
Дарёго жавонӣ, дарёго жавонӣ”.*

(Мазмуни:  
Ёшлигимни эслаб, нола-афгон қилурман,  
Абутоҳир Хусрав байтида ай/тилганидек:  
“Ёшлигимни мен болаликдан бошлайман,  
Эҳ, афсус ёшлигим, афсус ёшлигим”)

(55) *Мувашиша*га доир фасл  
*Мувашиша* “вашшаҳ” сўзидан олинган бўлиб, маъноси  
“бўйни боғланган” демакдир. Бунда шоир қасида байт-  
ларидаги аввалги ҳарфларни олиб, шеърнинг асосини пайдо  
қилур. Ажратилган ҳарфлар бирлаштирилса, маълум бир сўз  
ҳосил бўлади...

Муваққарий айтур:

*Дилдузду дилрабои ман он саътаритисар  
К-овард умри ман зи гами ҳажри худ басар.  
Расме ниҳод шиқаш бар ман, ки солу моҳ  
Шав, сабри худ фурӯшу гами шиқи ман бихар.  
Йо жон ба чанги шиқ супору мажъуй жанг,  
Йо йофа кун, ту жону дилу дини худ гузар.  
Қоре, киро фурӯгу дилу жон бувад чу ту,  
Чора набошадаи зи гами ҳолу дарди сар<sup>28</sup>.*

(Мазмуни:  
Дилни ўғирловчи менинг дилрабойим ёш  
йигитларнинг кўнглини овлайди.  
У менинг умримни ўз гаму ҳижрони  
билан поёнига етказди.  
Расму одатдир унинг шиқи менга  
Эй ёр, ойу йиллар бор бўлсину, ўз сабрингни менга  
сот, шиқимни сотиб ол.  
Йоки жонни шиқ урушига топширгилу,  
бошқа урули қидирма.  
Йоки йўқ қилгилу, дилу жонни ўз динингга ўтказ.  
Тўғри, кимники ёндирсанг, унинг дилу жони сенинг  
каби бўлур,  
0, бу халқнинг гамигаю, бошининг дардига чора йўқдир.

#### (56) *Муламмаъга доир фасл*

Шундай санъат турики, унга кўра шоир ўз қасидасида  
бир хил вазн ва бир хил қофияда бир байт форсийдан ва



Муҳаммад Родуёний

бир байт арабийдан айтув ва бунда байтларнинг таржимаси асосий мақсад ҳисобланмайди...

**(61) Муқаррарга доир фасл**

Бу шундай санъатлардан бирики, унда шеърнинг қофияси муқаррар бўлади, яъни ики марта такрорланади, чунонки Мунҷик айтур:

*. Мо май бихостем задан дўил жом-жом  
Чун ту биёмадиш, бимондем хом-хом  
Аз одам андарун зи таборат касе намонд  
К-уро ҳижо накардаст Мунҷик ном-ном  
(Мазмуни:  
Биз тунда қадаҳ-қадаҳ май ичмоқни ихтиёр қилдик,  
Нечун сен келмадинг, биз чорасиз қолдик.  
Келганлар орасида яқин кишилардан ҳамма бор эди,  
Мунҷик уларни номма-ном санай олмади).*

РАШИДИДДИН ВАТВОТ  
(1080-1177).

Тўлиқ номи Саъду-л-Мулк Рашидиддин Мухаммад бинни Мухаммад Абду-л-Жалил Умарий Котиб Балхий бўлиб, Ватвот (маъноси: ёввойи қалдирғоч) адабий тахаллусидир. Ёқут Ҳамавий, Алоуддин Жувайний, Закариё Қазвиний ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг тарих ва тазкираларида у ҳақда маълумот бор.

Балҳда туғилган, машҳур Низомия мадрасасида таҳсил олган. Қирқ беш ёшларидан бошлаб ўттиз йилча муддат ишлаган ва хоразмиёҳийлар саройида девонхона соҳиби даражасига кўтарилган. Рашидиддин Ватвотни соҳиби девон шоир сифатида юксак қадрлаб, Хоқоний ва Анварий қаторига қўядилар.

Форсий шеърларидан девон (8,5 минг байт) тартиб берган, арабий девони мухлислари томонидан тузилган. Шунингдек, «Акбару-л-афкор фи-р-расоил ва-л-ашъор» («Рисола ва шеърларда улуг фикрлар»), «Араису-л-хавотир ва нафосу-н-наводир» («Севимли фикрлар ва нозик латифалар»), «Расоил-араби» («Араб мактублари»), «Ғаройибу-л-килом фи рағойибу-л-ҳикам» («Кутилган доноликлар ҳақида нодир сўзлар») каби ишгирмадан ортиқ асарлар ёзган. Улар орасида «Рисола-т-аруз», «Бадойиъу-т-тарсат ва равойиъу-т-тасжизъат» («Тарсиъ ва тасжизъ санъатларининг мўъжизалари»), «Рисолат тасхифат» каби адабиётшуносликка оид илмий асарлари бор.

Рашидиддин Ватвотнинг поэтика масалаларига доир бош асари «Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқу-ш-шеър» («Шеър назокатида(н яратилган) сеҳрли боғлар»)дир. Рисола Мухаммад Отсизнинг ўғли Аббос Иқбол даврида (1156-72) ёзилган деб тахмин қилинади. Эллик беш бобдан иборат бу асарда араб ва форс шеъриятидаги 62 санъатнинг табиати ҳақида фикр юритилган.

поир лафзни бир неча бўлақларга бўлиб, муайян сўз қарши-сига зидди бўлган сўзни қўйиб, вазнга мувофиқ ва *ундош*<sup>3</sup> ёки муттаҳид қилур. Насрдаги ундошнинг маъносини кенгайтирурларки, аввал бу назмда воқеъ бўлган эрди.

Муқаддас Қуръони каримда: «*Инна-л-аброра ла-фи наъмин ва-инна-л-фужжора ла-фи жаҳимин*»<sup>6</sup>.

Араб насри билан тўлган хазинани изловчилар Абу-л-Ҳасан Ахъазий<sup>7</sup>нинг рисоласини қўлга олсин...

Форсий мисол:

*Модар морде чодар борде\**

Рудакий айтди:

*Кас ферестад бе-серр андар ғаййор маро,  
Ки макон йод бе-шеър андар бисйор маро<sup>9</sup>*

Мен айтдим:

*Эй, мўнаввар бе тў нўжуме жалола,  
Вей мўқаррар бе тў рўсуме камола,  
Бустонист садре то зи наъим  
В-асмонист қадре тў зи жалола<sup>10</sup>.*

Бу қасидам охирига қадар шундай...

*Та ж н и с о т* — бу санъат назм ва насрда қўлланилиши жойиз бўлиб, лафз ва имлодаги ўхшашлик асосиндадирки, етти бўлимдан иборат: *тажниси том, тажниси ноқис, тажниси зойид, тажниси мураккаб, тажниси муқаррар, тажниси мутарраф, тажниси хат*.

*Тажниси том* шундайки, лафзда ики ва ундан ортиқ талаффуз ва имлода уйғун, аммо маъноси ўзга ёки бир қисқа, бири узун сўз келтирилур, улар таркибли (қўшма) бўлмаслиги шарт билан келиши мумкин.

Мисол:

*Зойири-с-султаника зойири-л-лайти-з-зойири"*

Мен айтдим:

*Аё газоле сароё газалсароёи бадий,  
Бегир чанг бе чанг андаро газал бесароёи<sup>12</sup>.*

«ХЛДОЙИХУ-С-СЕХР ФИ ДЛДОЙИҚУ-Ш-ШЕЪР»  
[\*Шеър назокатида(н •яратилган) сеҳрли боғлар]дан

*Бисмимаҳи -р-роҳмани -р-роҳим*

Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, анинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салавоглар бўлсин.

Китоб муаллифи амир *Имом Рашидиддин Саъду-л-Мулк Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Абду-л-Жалил Котиб* айтади.

Улуғ давлатпаноҳ одил подшоҳ *Хоразмиюҳ Отсиз*<sup>1</sup>, Аллоҳ қабрини мунаввар қилсин, анинг идораси вақтида илм қомуслари мустаҳкам (қурилиб), жаҳолат поялари асосига қадар вайрон қилинди, (қунларнинг) бирида мени ҳузурига чорлади. Менга *маърифати бадойиъ шеъри порси «Таржумону-л-балоза»*<sup>2</sup> китобини кўрсатдилар. Мен ани кўриб англадимки, ундаги шеърий мисоллар саҳвли, алар тизимли берилмай, шунчаки йиғилган ва бу китоб турли хил камчилик ва хатоликлардан холи эмасди. Мен ушбу сарой марҳамати туфайли истиқоматда эканман, ики тил — араб ва форс назми ва насри *маҳосини*<sup>3</sup> ҳақида китоб битмакни ўзимнинг бурчим санадим. Унда жамъ қилинганлар, соҳиби салтанатга прйдор этилган, Аллоҳ у кишининг салтанати ва ҳокимиятини барқарор қилсин, шеърият ва дабирлик шоҳчаларининг улуғ неъматларидан кичик бир улушдирки, мен ўзимнинг бутун имконият ва қувватларимни ишга солиб, уни тугалладим. Агар Аллоҳ менга умр берса, ўлим соатимни кетга сурса, менинг ожиз ниятим илохий каломларга мос келса, иншооллоҳ, шеъриятнинг ҳамма бўлимлари: *вазн, алқоб*<sup>4</sup>, *қофия, шеър* ютуғи ва айбларин қамраган китоб ёзиб, амиру-л-муслимин, Аллоҳ унинг давлатини барқарор қилсин, унинг ёди абадиятдан қун ва ойлар, йил ва даврлар давомида ўчирилмаслиги учун саъй-ҳаракат қилурмен. Бу китобни мен «*Ҳадойиқу-с-сеҳр фи дақойиқ-ш-шеър*» деб номладим, Аллоҳдан сўрайманки, Яратган бизни сўзда ва ишда айрим саҳв-хатолардан ҳижоб қилиб, ният қилганимиз мақсудимиз сари йўлласа.

*Т а р с и ь* - форсийда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлаш маъносида бўлиб, бадойиъ истилоҳи сифатида дабир ёки

Рашидиддин Ватвот

*Тажниси ноқис* тажниси томга ҳарфлар жиҳатидан мос бўлиб, лафз жиҳатдан фарқ қилади.

Мисол: *Жуббату-л-бурди жуиндту-л-барди*<sup>13</sup>.

Бунда бурд (*тўн*) каломи бард (*совуқ*) каломига ёзувда мос бўлиб, бири дамма, икинчиси фатха билан келиши (туфайли) фарқланади ва ани тажниси ноқис атайдилар. Агар улар тўла мос келганида эди, аларни тажниси том атардилар.

Мисолин Маъыз Жабал айтди:

*Ад-дайнӣ йаҳдимӯ-д-дийна*<sup>14</sup>.

*Иштиқоқ* - уни *иктидоб*<sup>15</sup> деб ҳам айтадилар, услубан тажнисга яқин биладилар. У шундайки, дабир ёки шоир наср ва назмда ўзаро яқин ва бир ўзакли сўзларни қўллайдилар. Бунинг беназир мисоллари Каломуллоҳқадир ва Ҳадисларда ҳам кам эмас.

Муқаддас Қуръони каримдан (мисол):

*Йа асафи ʼала Йусуфа*<sup>16</sup>...

*Иънат*<sup>17</sup> - форсийда (қайсидир бир ишда) мураккаблик туғдиришдир деган маънони англатади. Бу санъатни *лузум ма ла йалзим* (мажбурий бўлмаган нарсанинг мажбур қилиниши) деб ҳам атайдилар. Дабир ёхуд шоир нутқни гўзаллаштириш мақсадида уни зарур бўлмаган нарсалар ҳисобига мураккаблаштирадигани, буларсиз нутқтўғри ватўлиқбўлиши мумкин эди.

Насрий асарларнинг қофияланувчи сўнгги парчалари (сажъ)да ёки шеърый байтларда қофияланувчи таянч ундошдан аввал келган ёки радифга нутқни гўзаллаштириш мақсади билан бир ҳарф орттирилади. Масалан, «те» ҳарфи *китоб ва итоб* сўзларида, «қоф» *бақам ва рақам* сўзларида агар *ки-тоб савоб* билан, *рақам ʼалам* билан қофиядош бўлиб келса тўғри бўлади, бироқ «те» ва «қоф» ҳарфларини қўшиш билан нутқни безайдилар.

Мисол (Қуръондан):

*Фааммо-л-йатима фа-ла тақҳар ва-аммо-с-соила фа-ла танҳар*<sup>18</sup>...

*Истора* — (форс тилида) «омонатта олиш»дир. Бу санъат шундайки, сўз ўз маъносига эга, дабир ёки шоир уни ўз маъносидан ташқари бошқа маънрда ишлатади, гўёки «омонатта олгандай». Бу санъат ҳамма тилларда ҳам тез-тез учраб туради, қачонки яқин ва табиий (иккинчи бир маъно) англатса, бу билан нутқ зийнатланган бўлади<sup>19</sup>.

*Хусну-л-матлаъ*<sup>20</sup> - бу шундай санъатки, шоир ўз қасидасининг биринчи байтини табиий, гўзал ва фавқулодда янги шаклда ифодаламоқчи бўлади. У сийқа сўзлардан қочади, лафз ва маъно уйғунлигига эришиб, байт (қулоққа) ёқимли бўлишини ва қалбга таъсир қилишини истайди...

Менинг бир мисолим:

*Эй лабе тў гуней шароб герефре,  
Ва де-йи тў одате сароб герефте*<sup>21</sup>...

*Иҳом* — форсча «ўйлашга мажбурламоқ» маъносини анлатади. Уни *тахйил* деб ҳам айтадилар. Бунда шоир ёки дабир наср ёки назмда ики маъно англатувчи сўзни қўллайдики, улардан бири одатдаги ва иккинчиси камёб маънода бўлсин...

Форсча (мисол):

*Ман зе кози йасар мижостам  
Убўзўргей машудў дод йамин*<sup>21</sup>.

Ўйлайдиларки, чап ва ўнг қўллар деб, шоир бўлса *йасар* орқали «мулк»ни, *йамин* орқали эса «қасам»ни назарда тутган...

## ШАЙХАҲМАД ТАРОЗИЙ

«Ф УНУНУ-Л-БАЛОҒА» дан

### АЛ-ФАННУ-С- СОЛИС ФИС- САНОЕЪИ-Ш-ШЕЪР

Билгилким, ҳар *ақсоми саноат*<sup>1</sup> ва анвоъи балоғатким, фусаҳо ва булағо аросинда мўътабардур, мажмуъни жамъ қилиб, ҳар бир санъатқа туркий лафз бирла мисол келтуруб ва кечган зурафо ва шуаронинг бу саноат бирла *тазийн*<sup>2</sup> қилган арабий ва форсий назм ва наср сўзларинда назир келтурдук. Ва баъзи ерда «Каломи мажид»тин ва Расул алай-ҳи-с-салом ҳадисидин нақл қилдук.

Ва мажмуи саноеким, балоғат аҳли эътибор қилурлар, бу турур: *тарсий, тарсий маат-тажнис, тажниси том, тажнису-с-зойид, тажнису-н-ноқис, тажнису-л-мураккаб, тажнису-л-мукаррар, тажнису-л-мутарраф, тажнису-л-хат, тасҳиф, ташибихи мутлақ, тажбиху-л-маирут, ташибиху-л-киноят, ташибиху-т-тасвият, ташибиху-л-акс, ташибиху-л-измор, ташибиху-т-тафзил, тафсиру-л-жало, тафсиру-л-хафо, тазмин, тазмину-л-муздаваж, тансиқу-с-сифот, таъкиду-л-мадх, бимо йушибихуззам, таржима, таажжуб, тажсоҳилу-л-ориф, хаёл, ихом ва ихому-т-том, ашкол, эънот, ибдоъ, ирсолу-л-масал, ирсолу-л-масалайн, игроқ фи-с-сифат, иштиқоқ, илтифот, интибоҳ, иқтибос, истифҳом, истидлол, истидрок, истиора, мақдубу-л-баъз, мақдубу-л-қулл, мақдубу-л-муҷ.аннаҳ, мақдубу-л-муставий, мутазод, мурооту-н-назир, мутаносиб, мутародифи матлун, мусалсал, мутазалзал, мухтамилуз зи-о-дайн, муважжаҳ, мукаррар, малиҳ, мукаррари қабих, мақтаъ, мавсил, мушажжар, мураббаъ, муламмаъ, муҷаррад, мувашишаҳ, муаммо, мағлата, луғз, рақто, хайфо, бароати истиҳаол, радду-л-матлаъ, радду-л-фаҷр, ала-с-садр, лаффу наири мураббаъ, лаффу наири мушавваш, тард-ул-акс, хаиву-л-малиҳ, хаиву-л-қабих, хаиву-л-мутавассит, сажъу-л-мувозана, сажъу-л-мутаборий, сажъу-л-мутарраф, сеҳри ҳилол, сиёку-л-эъдод, саволу жавоб, жамъу-л-муфрад, ташибиху-л-муфрад, тариқу-л-муфрад, жамъу-н-ма ат-тафриқ ва-т-тақсим, калому-л-муҷомеъ, ҳусну-л-матлаъ, ҳусну-л-тахаллус, ҳусну-т-таълил, ҳусни талаб, ҳусну-л-мақтаъ, ат-тарзиҳ*

*Эй, хидматинг фалакка эрур фарзи мустадом:  
Эй, тоатинг малакка эрур фарз субҳу шом.*

*Т а р с и ь* - луғатта олгун, қумушга жавохирни ўрнат-моқни айтувлар. Ва истилоҳ бирла тарсий ул бўлурким, ҳар калимаким, аввалғи мисраъда келур, сўнгги мисраънинг ҳар калимасин ўз калималарининг муқобаласинда келтуруб, вазн бирла муофиқ ва лафз бирла муттафиқ ва охир ҳарф бирла муттаҳид қилувлар, нетокким, *Каломи мажиду фурқони ҳамид*^та келибтур:

*Инна-л-аброра лафи наъим  
Ва инна-л-фужжора лафи жаҳим  
(Мазмуни:  
Яхшилар жаннатийдурлар, бузуқлар дўзахий)*

Ва яна бир ерда келурким:

*Инна илайна иё баҳум, сумма инна аълайна ҳисобаҳум  
(Мазмуни: Зеро ёлғуз ўзимизга қайтишлари бордир.  
Сўнера уларни ҳисоб-китоб қилиш ҳам ёлғуз бизнинг  
■ зиммамиздадир)*

Тарсий «инна илайна» ва «инна аълайна» ва «иё баҳум» ва «ҳисобаҳум»дур.

*Ат-тажнисот.* Тажнис булдурким, шоир байт ичинда ики калима келтурурким, бири бирининг жинси бўлғай бир ваҳҳидин. Ва бу санъат етти навъ бўлур:

*Тажниси том:*

*Ногоҳ йўлуқти бир қаро кўзлук, янгоқи ол,  
Олди кўнгулни шива била, кўргузуб юзи ол.*

Бу навъ анингтеқ бўлурким, бир байт ичинда ики калима келтурурларким, бири бирига сурагга мувофиқ ва маънода муҳолиф бўлур, нетокким: *ол* ва *ол*. Мисолин араб фуса-ҳосидин айтувлар:

*Ал-маръату-с-салитату ҳаййатун-тасъо, модомат  
ҳаййатан асъо*



Шайх Аҳмад Тарозий

(Мазмуни: *Пасткаш аёл илондек ҳаракат қилади, модомики, тирик экан, шарманда қилади*).

Мисоли Хожа Камол айтур:

*Хоки поят бар сарам тожи Кай аст.  
Инчунин сари Кай бувад муҳтожи тож<sup>4</sup>.*

*Ат-тажнису-з-зойид:*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, ул ики калимаки, бири бирининг жинсидур. Хуруфи «то» муттафиқ ва ҳаракатди мувофиқ бўлур. Фааммо бирисининг охиринда бир ҳарф зиёда бўлур, нетокким: *хол ва холи, нол ва нола*. Ва муни мазийил тақи ўқурлар. Мисолин араб фасихлариндин айтур:

*Хува ҳолин ҳамилун ли аъбоу-л-умур.  
Ва кофин кофилун ли масолиҳи-л-жумхур.  
(Мазмуни:  
У ҳолийдур, ишларнинг оғирлигини кўтарувчидир  
ва у кифоя қилувчидир. Умумнинг фойдасига кафилдур).*

*Ат-тасҳиф:*

*Менинг ҳолимни кўрдунгмуки, гам бирла мувофиқтур.*

Бу санъат ул бўлурким, бир лафзининг нуқгасин такдим ва тахзир қилса, ўзга маъно ҳосил бўлур, нетокким, «хо/?»нинг устига нуқта бўлса, «хол» бўлур. Ва «гам»нинг нуқгасин кеторса «аъм» бўлур.

Мисол. Салмон айтур:

*Боди жинони, жони баҳори,  
Оби наботи, чанд қарори?*

Ва мунинг баъзи ҳарфининг нуқгасин тағуир қилса, ўзга луғат ҳосил бўлур.

Мисол. Рашидайтур:

*Ман гўри туро наёрам, эй хожа, ба наср,  
Ту низ баройи мо бари бар сари каср.*

*Ат-ташбиҳот.* Ташбиҳул бўлурким, бир нарсага ўхшатурлар. Ва бу санъат тақи етти навъ бўлур, тажнисдек: *ташбиҳи муаллақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи тавсия, ташбиҳи акс, ташбиҳи танқис, ташбиҳи тафзеъ, ташбиҳи измор.*

*Гулгун юзунг фироқида кўзум булут тикин:  
Қилди бу ер юзинга қамуғ лолазордек.*

*Ташбиҳ* лугатта ўхшатмоқни айтурлар. Ва ул нарсаким, ўхшатурлар, *ташбиҳ* дерлар. Ул нарсаким, анга ўхшатурлар, *мушаббаҳ* ўкурлар.

Ташбиҳи танқис ул бўлурким, бир нарсани бир нарсага одоти ташбиҳ бирла ўхшатурлар, нетокким, *булут тикин лолазордек.* Ва ташбиҳнинг одоти туркийда дегай: - «Сен фалондур». Ва айтқой: «Сен фалондур». Ва соғингай: «Сен фалондур». Ё фалон нарсасдек ё фалонга ўхшар: *Ё менгзар, ё менгизлик, ё бикин, ё киби, ё фалон, ё расо янглиз.* Мисоли Жалолий айтур:

*Қилур ул кўз ўгурлуқ-ла тутар бурж,  
Анингтекким, замона посбони...*

' *Ал-иҳдму-т-том:*

*Ярумас бўлди ҳеч айвон ичинда,  
Бўйунгни кўргали сарви сарафроз.*

Бу. анингтек бўлурким, лафзе истеъмол қилурларким, андин уч маъно қўлгай. Ва баъзилар айтурларким, ики маъно ҳосил бўлгай. Икаласи қарийб.

Мисоле Хожа Салмон айтур:

*Ҳазор нақи ба дастон бароварам ҳар шаб,  
Бадон ҳаваски, нигорам ба даст чун ояд.*

*Ал-ишкол.* Мисоли бу.

*Деди: Эй бўйи алиф, меҳнати қадам бўлди лом;  
Гар қотилса лом алиф бирла: не бўлгай? Дерки: Ло!*

Шайх Ахмад Тарозий.

Бу санъат анингтег бўлурким, шеър ичинда бир иборате келтурурларким, филҳол эшитурга мушкул кўрунгай. Ми-соли дигар. Меҳрий... айтур:

*Ҳиндуйи холи ту болойи даҳони ту нишаст,  
Нуқта зойид шуду жо тангу хирад гуфто: «Қасам!»*

Ва баъзилар айтурким, *ишколе* ул бўлурким, маъноси мушқил бўлгай. Ва *исмо*<sup>о</sup> га мавқуф бўлгай, нечунким бу байтнинг маъноси бу оятқа мавқуфдурким:

*Ло ядохулунал-жанната ҳатто ялижа-л-жамалу фи  
сам-ми-л-хиёти  
(Кофурлар туя игна тешигидан ўтмагунга қадар  
жаннатга кирмайдилар).*

Байти бу турурким:

*Оти бар ман меравад гар бар шутур буди зи гам,  
Барзанданди кофирон дар жаннату-л-маъво алам.*

*Ал-штиқоқ.*

*Ҳилурмен зоре, чун васлинг таманносида зор ўлдум,  
Қаро зулфунг ҳавосинда саботек беқарор ўлдум.*

Бу санъат анингтег бўлурким, ики калима келтурурларким, бириси биридин муштақ бўлгай.

*Чи банди чу унноб аз оби айб,  
Қулуру килобу либоро лабин.*

*Ал-штифот:*

*Тушти ишим бир янгоқи ол била,  
Бағлоди кўнгулмни зулфи ол била,  
Қубла бериб жсон олурга, эй санам,  
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол била.*

Фунуну-л-балога

Бу санъат ики қисм бўлур. Бириси улким, *мухотабадин муғойибага бормоқ*<sup>6</sup> ё *гайбтин хитобқг* келмоқ, нетоқким юқорида зикр қилдук. .

*Ал-интибоҳ:*

*Ҳазар қил хаста диллар ноласиндин,  
Ки қуйганлар дамида бир асар бор.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, мамдуҳни ё маҳбубни ё носихни ё воизни ё зоҳидни ё ўзга кишини насиҳат тариқаси бирла танбиҳ қилурлар.

*Ал-иқтибос:*

*Лаъли лабингдин жсон умид -  
Ургоч, қутулди қайғудин.*

Қола-н-набийи Мустафо:

*Ал яъсу аҳада-р-роҳатайн.*

(Пайғамбари Мустафо айтурлар: «*Тамаъ қилмаслик икита роҳатнинг биттасидир*»).

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеър ичинда ояти калом ё ҳадис истеъмол қилурлар.

Мисол. Шайх Саъдий айтур:

*Маро шикёб намебошиад эй муслмонон,  
Зи рўйи хўб «лакум диникум валиядин».*

*Ал-муламмаъ:*

*Ба худоки, хасталарга юзунгиз гамидин ўлмак,  
Ду ҳазор бора хуштар зи ҳаёти жовидони.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, шеъре айтурларким, бир мисраи бир тил бирла бўлур, бир мисраъи яна бир тил бирла...

*Ал-мувашишаҳ:*

*Меҳрингни тутар жсон ичинда қўнглум,  
Андогки жавоҳир эрур ул кон аросинда.*

Шайх Ахмад Тарозий.

*Юзунг галимдин ҳар кеча қон йиғламагимдин,  
То субҳ узармен, санам, қон аросинда.*

*Ранжур бўлуб келмади мулк ўзга Хўтандин,  
Зулфунг сифатидин ёзғали девон аросинда.*

*Гар текса ўқунг хаста юракимга - қуярмен,  
Куйган Мирак - ўқ бу дили бирён аросинда.*

Бу санъат ул бўлурким, шеърнинг аввалги ҳарфларини териб олсалар ё ўртадаги ҳарфларини олиб жамъ қилсалар, «Мирак» бўлур.

Мисоли дигар. Мунинг бир мисраъининг ҳарфларини олсалар, «Муҳаммад» бўлур:

*Маъиуқа дилам ба тири андуҳ нахуст;  
Ҳайрон шудаму касам намегирад даст,  
Мискин дили ман ба пойи меҳнат шуда.  
Дасти гами дўст пулити ман хирад шикаст...*

Ал-муаммо:

*«Уқубат»ни ниҳоятсиз қилур ул бевафо бизга,  
Агарчи «ё» қилур бар сар бу ҳижрон ўти жсонимга.*

Бу санъат анингтеқ бўлурким, байт ичинда кишининг отин ёпурурларким, ондин тасҳиф бирла ё «қалб» ё *жумал ҳисоби*<sup>7</sup> ё ўзгача ваҳқ бирла ҳосил бўлур. Бу байтгин «Яъқуб» пайдо бўлур.

Мисоле Хожа Камол айтур ва мундин «Шамс» ҳосил бўлур:

*Агар зи шамъи жамоли ту дийда баргирам,  
Сари синони ту бодо ба жоъи он дийда...*

Ал-муғолата:

*Гар лаби лаълинг шакардур, неши аччиғдур сўзунг,  
В-ар сочинг ядо туни бўлса, нагу тундур узун.*

Фунуну-л-балога

Бу санъат анингтеки бўлурким, бир нарсани васф қилгандин сўнгра бир лафзе келтирурким, *мустамий\** га тасаввур бўлурким, ул васфдин магар ёнди, вале таҳқиқ қилса маълум бўлурким, муғолата кўргузубтур - ҳамул васф то мустақимдур...

*Ал-лаффу-н-нашир.*

Бу санъат анингтеки бўлурким, шеър ичинда норасолар зикр қилурлар, яна анинг муқобаласинда норасолар келтирурларким, ул норасоларга мушобих ва муносиб бўлғай. Бу тақи ики навъ бўлур: *лаффи нашири мураттаб* ва *лаффи нашири мушавваш*. Лаф ва нашири мураттаб будур:

*Зулфу юзунг фироқида шому саҳар эрур -  
Бу оҳ бодпойи фалак бирла ҳаминон.*

Бу анингтеки бўлурким, тартиб бирла келтирурлар, нетокким, зулф бирла юзни зикр қилди, зулфнинг муқобаласинда шом келтурди, юзнинг муқобаласинда саҳар келтурди...

*Ал-мушавваш* улким, тартиби риоят қилмасалар, нетокким, юқориғи байтта «нарғис» кўзунг мушобихидур, қоматнинг муқобаласида келибтур ва «сарв» зулф муқобаласинда келибтур. Ва «бинафша» кўз муқобаласинда. Агарчи бу тарика ҳам санъаттур, фааммо, мураттабнинг пояси мундин баландтур. Мисоли дигар. Салмон айтур:

*Зи савдойи руху зулфани заме дорам шабо рўзе,  
Маро субҳи висоли у намегардад шаби рўзе...*

*Ас-саволу-л-жавоб.*

Мисоли:

*Дедимки: Хусн элидин не унун вафо келмас ?  
Айурки: Хусну вафо бирта муттафиқ бўлмас.*

**АТООЛЛОҲ ХУСАЙНИЙ**  
**(XV аср ўрталари - 1513)**

*Тўла номи Атоуллоҳ Маҳмуд Хусайний Нишопурийдир. Манбаларда алломанинг ҳаёти ҳақида маълумот кам учрайди. Алишер Навоий «Мажолису-н-нафоис» асарида унга юқори баҳо бериб, «Қофия» ва «Мутавассит» ўқур эрди, санойиҳда маҳорат пайдо қилди» деб ёзган.*

*Атоуллоҳ Хусайний Нишопурда туғилган бўлса-да, асосан, Машиҳадда яшаган, унинг илмий-мударрислик фаолияти ҳам ўша ерда кечган. Алишер Навоий «Бадойиҳи Атоийи» деб атаган «Бадойиҳу-с-санойиҳ» асари форс тилида ёзилган бўлиб, олий мадрасаларда бадийят илмидан дарслик-қўлланма сифатида фойдаланилган. Асарнинг матни Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланади. Асарнинг бадийий санъатяарга доир қисмидан айрим лавҳалар тавсия қилинади.*

“БАДОЙИЪ У-С-САНОЙИЪ”дан

Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим,  
умунҷум! ўзунга, ё карим!<sup>1</sup>

Ҳадсиз санъат ҳамду саноси ва ададсиз бадийят шукри адоси ул санъатлар санъаткорию мавжудот иждокоригақим, инсонликга мумтоз кишиларнинг қаромат тожини маънолар<sup>3</sup> баёнида фасоҳату балоғат гавҳарлари била тарсиъ<sup>4</sup> этиш анинг иқромидур ҳамда меҳнат дорининг мақтуллари\* бўлмиш унсу тавҳиъ<sup>5</sup> йўлидаги йўлчиларни қудсу тажрид<sup>1</sup> мулкига молик бўлмиш муҳаббат доу<sup>6</sup> ининг мақбуллари<sup>9</sup> била руҳий роҳату ҳақиқий неъматга тажнис<sup>10</sup> қилиш унинг инъомидир.

Байт:

Жалла алтофуху бимақтулиҳ,  
Ҳалла илтофуху бимақбулиҳ<sup>1</sup>.

Салавот паёмтарию таҳийёт саломлари ул суҳанварлик авворининг матлаи<sup>12</sup> ва пайғамбарлик асрорининг мақтаи<sup>1</sup> 3Ҳақим, анинг тансиқи сифотию камолоти китобат имконию иборат маконидин ташқаридур ва асрору холотининг сиёқати аъдоди<sup>14</sup> киноя асҳобитинт қудратию истиора арбобининг тоқатидин ортидур.

Байт:

Зиҳи паноҳи ажам, шоҳи турку моҳи араб,  
Ки жинсу инс, малакро вужуди уст сабаб<sup>15</sup>.

Салла-л-лоҳу ʻалайҳи ва ʻало аҳли байтиҳи ва асҳобиҳи-л-муқаррабин ладайҳ<sup>16</sup>.

#### IV. ТАМҲИД<sup>17</sup>

Санъатингга Тенгри ҳусн ато қилсун, билгилким, арабнинг фасоҳату балоғат аҳли нутқ гўзалликларин ики навъ деб билиштурлар. Биринчи навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиий ҳусни янглигдур ва икинчи навъи оризий гўзалликлардурким, алардаги кўрсатма безаклар сингаридур. Биринчи навъининг баёнини «балоғат илми» дерлар ва



Атоуллох Хусайний

бахсларининг кўплиги сабабидин ани ики илм қилиштурлар. Бири маъоний ва икинчиси баён илмидур.

Икинчи навъин балоғатқа тобиъ дерлар вз бахсларининг балоғат илмига нисбатан озлиги сабабидин ани бир илм қилиштурлар. Ул бадиъ илмидур.

Ажам шуароси тапбих, истиора, киноя янглиғ энг машхур ва кўп учрайтурган зотий гўзалликларни оризий гўзалликлар била кўшуптурлар ва аларнинг мажмуъин *санойиъ*<sup>18</sup> дерлар. Қисқаси, нутқ гўзалликлари уч қисм била чекланур ул жиҳаттинким, ҳар гўзаллик ё фақат *лафз*<sup>19</sup> гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёхуд лафзу маъно йиғиндисининг гўзаллигидур. Бинобарин, бу рисола *уч санъат*<sup>20</sup> ила адо этилди.

V. *БИРИНЧИ САНЪАТ*  
*ЛАФЗЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР, ЎШУЛ ХУКМДАҒИ*  
*ВА ХАТ<sup>21</sup> СУВРАТИҒА ТААЛЛУҚЛУҒ*  
*ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА*

Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси улдурким, алфозни маънога тобиъ қилгайлар, умуман, барча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилгайким, маънони англашга, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғига ҳеч бир халал етмагай. Асос ул эмаским, алфозга ҳусну зийнат бермакка сайъ қилгайлару маънога халал етур ҳолдин кўз юмгайлар ёхуд, аксинча, холис маъно баён этиб, ҳусни адо тариқиға йўламагайлар.

Лафзий гўзаллик кўпу сон-саноксиздур. Аммо бу рисолада, кўпинча, бу фан устодлари эътибор берганлари билан чекланилди.

Мисра:

*Чунки устоддин юксакрак дўкон солиб бўлмас.*

Жамиъ ажам шуаросининг тариқи улдурким, санойиъ айтқанда ва аларни баён этқанда тарсиъни илк бергайлар, ул жиҳаттинким, бу етук санъат *матлаъдин*<sup>22</sup> ўзгасида адо топмагай. Гарчи баъзи арабийят арбоби ани сажъ турларидин ҳисоблаштурлар ва баъзи кўп мўътабар турларининг, яъни тажнисли тарсиънинг баёнин тажнис баёнида келтириш-

турлар, бу рисола форс тилида ёзилгани учун жамиъ ажам шуароси тариқинча ани тарсий била ибтидо этилди.

*Т а р с и ь* - аксар араб фусаҳосининг қавлига кўра андин ибораттурким, ики бўлак каломнинг, хоҳ назм бўлсун, хоҳ наср ҳар бўлагидаги ҳар бир лафз икинчи бўлагидаги анга муқобил лафз била вазнда тенг бўлғай ва охириги ҳарфта мувофиқ<sup>23</sup> ёки *яқин*<sup>24</sup> бўлғай. Баъзилар яқинлиқни ҳам шарт қилмагтурлар. Аммо ажам шуароси наздида лафзларнинг охириги ҳарфта мувофиқ келмаги шарттур. Охириги ҳарфтин мурод равий ва анинг насрдаги ўхшашларидур<sup>^</sup>.

Мисол (байг):

*Зи рўяш мунфаъил гулҳо, фитода бўстон дарҳам,  
Ба қуяш мутассил дилҳо қушода, дўстон хуррам*<sup>25</sup>..

<...> *С а ж ь*. Арабийтаҳлининг биртойифаси наздида насрға хосдур ва бу тойифа сажъни наср фосилаларининг охириги ҳарфта мувофиқлигининг иборат деб билигтурлар. Фосиладин мурод ул сўздурким, анинг туфайлидин калом қариналари, яъни бўлаклари бир-биридин айрилиб турғай.

Бу санъатга, қаерда зикр этилмасун, охириги ҳарфтин мурод сўз ўзагидаги қофия равийси янглиг амалда бўлган охириги ҳарф ёки ўшул ҳарфқа ўхшаш ўзга бир ҳарфтур.

Ўзга бир тойифа надида [сажъ] назмда ҳам жорийдур. Бу тойифа ики гуруҳ бўлгтурлар. Бир гуруҳи дерким, сажъ хоҳ назм, хоҳ наср бўлсун, калом фосилаларининг охириги ҳарфта мувофиқ келмагидур. Ажам шуаросининг баъзилари бу гуруҳ изидин боригтурлар. Икинчи бир гуруҳ дерким, мазкур калом фосилаларининг охириги ҳарфта ёки вазнда<sup>27</sup> мувофиқлигининг ибораттур. Лекин фосилаларнинг охириги ҳарфта мувофиқлиги, вазнда хоҳ мувофиқбўлсун, хоҳбўлмасун, насрға хосдур. Танҳо вазндаги мувофиқлиқ назмда ҳам жорийдур. Бу сажъ навъларининг баёнида маълум бўлгусидур. Ажам шуаросидин бошқд баъзи бирлари бу гуруҳ била мувофиқтурлар...

<...> *Т а ш р и ь*. Баъзилар ани *ташир* дерлар, *зулқофиятайн* ҳам дерлар. Араб фусаҳоси наздида ул андин ибораттурким, шерьни ики ёки андин ортиққофия асосида тузгайлар ва аларнинг ҳар бирида тўхталганда шерь дурусту маъно тўғри чикқай.

Атоуллох Хусайиний

*Ики қофияга асосланган шеърнинг мисоли мутадорик  
махбун бахридин ушбу абётгур:*

*Чу куний бағалат гузаре сўйи мо,  
Бинишин қадаре, рухи худ бинамо.*

*Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,  
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.*

*Санамо, зи суккони дарат чу мане,  
Набувад дигаре ба ту аз вафо<sup>2\*</sup>...*

*Уч қофияга асосланган шеър мисоли ҳазаж бахридин  
куйидаги абётгур:*

*Ба даври лолайи ҳамро биё, жоно, сўйи саҳро,  
Бикаш хуш соғари саҳбо, барафрўзо рухи зебо.*

*Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда, биё инжо,  
Узори оташин бинмо, фикан оташ ба жони мо.*

*Мақун чандин ту истиғно, мапушон рух зи мо, жоно,  
Ниқоб зи рух фикан боло, масўз аз ғам дили моро<sup>29</sup>.*

Маълум бўлсунки, биринчи байтгаги биринчи қофия *ҳамро ва саҳбоауў*, икинчи қофия *жоно* ва *барафрўзонур*, учунчи қофия *саҳро* ва *зебодур*. Қолган байтларнинг қофияси ушбу қиёстадур...

*Зулқофиятайн* деб ул шеърни айтурларким, анда ики қофияни лозим кўргайлар ва охириги қофиядин олдинги қофияда тўхтаганда назмининг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмағайлар... Ул шеърниким, анда икидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани *зулқавофий* дерлар ушбу рубойидек:

*Гар саъд бувад толиғу ахтар ёрат,  
Доро шавадат тобиғу нурзар дорат.  
В-ар з-онки надорий чу Атоий толиғ,  
Ганжи ту бувад дойиғу абтар қорат<sup>30</sup>...*

**VI. ИКИНЧИ САНЪАТ**  
**МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА**

Бу ики навъдур. Бири улдирким, жамиъ араб фусаҳоси ва ажам шуароси қошида санойиъга кирур. Икинчи навъи улдирким, ажам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлуб, ани нуткнинг зотий гўзалликларидан деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадий илмининг вазифасидур, ва бадийят санойиъидин деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадий илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳидда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур.

**БИРИНЧИ НАВЪИ**

*Т а в ж и ҳ.* Ани *муҳтамалу-з-зиддайн* ҳам дерлар ва ул каломни андоқ ифода этмактурким, ики турлича [фикрий] кўрунушни ифодаламоқ ихғимоли бўлғай, андоқким (байт):

*Дид чун меҳроби абрўйи бутони шивасоз,  
Жойи он дорад ки шайхи шаҳр бигузорад намоз<sup>31</sup>.*

Баъзилар дептурларким, ики турлича кўрунуштин мурод андоқ ики кўрунуштирким, алар орасидаги фарқ ғоят даражада бўлуб, бир-бирига қарама-қарши ва зид бўлурлар, анинг учун ани *муҳтамалу-з-зиддайн* дерлар...

Тавжих лугатта юз ўтурмактур. Бу санъатни ўз ичига олган каломга истаган бир маъно жиҳатидин ўтурулуб боқмоқ ва ўзгача бир маъно бермак мумкиндур. Ушбу жиҳаттин мундоқ каломни тавжих деб атаптурлар.

*И й ҳ о м.* Ани *таврия* ҳам дерлар. Рашиди Ватвот ани *тахйил* ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтиурларким, андин ики маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, икинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлуб, анинг яширин маънодошига, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилур. Бу санъат ики турлуг бўлур.

*Биринчи тури* яқин маъносига мос бир нимадин мужаррад (халис) бўлур ва улуглар каломида мунунг истеъмоли кўпрак эшиткучи сўзлағучининг муроди ўзга деб гумон қилиши керак бўлган ўринда ёлгондин қочмоқ учун бўлур. Муни *таврия-йи мужаррад* дерлар. Андоқким (байт):

Атоуллох Хусайний

*Хуш ондам, ки бо ёр гирам канор,  
Ки, гардад халос аз гам ин жони зор*<sup>32</sup>.

Маълум бўлгайким, канордин кучоққа олмоқанглашилгай ва ул маъно каломда англамга яқиндур, аммо халқдин четлашмак маъноси ҳам англашилтур, ул мунда йироқ маънодур ва яширин маънодошига асосан мурод ҳам будур. Яширин маънодоши улдурким, олам аҳлидин алоқани узмагунча гаму аламдин халос бўлмоқлик муяссар бўлмас...

*Та ж о ху лу-л-ъ ориф* андин иборадурким, сўзлагучи бир нимани билтур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни *суқу маълум масоқа гайрих*, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб атамокни севмасмен, сабаб улдирким, Тенгри таъолонинг каломинда воқиб бўлуптур, Аллоҳ таборака ва таъоло дептур: *«Инно ав иййакум лаъало худан ав фи залолин мубин»*, яъни Ҳақиқатда биз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз, ё йўлдан очик озганмиз. Бу оятгаи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр аҳлига арз этилмиштур.

Тажоҳул асосинда воқиб бўлган нуқталар кўптур..

Тажоҳул луғатга ўзни билмасликка солиштур ва аталиш важҳи зоҳирдур..

*И р со л у-л-м а с ал* машҳур қавлга кўра бир байтқа бир масал киритмактур. Бу ики йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар, андоқким (байт):

*Пайваста фиристий ба ман, эй шўх, ту душином,  
Худ лаб бигуши, чанд деҳи бўса ба пайгом?*<sup>33</sup>

Икинчи йўли улдурким, масалда ўзгариш юз берур:

*Суфий накард қавли мани ринд истимоъ,  
Гуфто кажаст суффа, надонист чун симоъ*<sup>34</sup>.

Масал будур: *сўфий симоъни билмади, супа қийишқ деди.*

*Ирсол* луғатга юбормоқтур. Бир жамоа орасида машҳур бўлган ва ул жамоа ўз каломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилган достон ва ҳикоятларни масал дерлар..

Ху с н и т а ъ л и л улдурким, бир ниманинғ бир сифатин икрор қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш учун ул ниманинғ ўзига муносиртб бир *иллатў*<sup>36</sup> сабабни келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмағай, лекин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар. «Изоҳ» соҳиби мунн тўрт тур дептур.

*Аввалги тури* улдурким, ул сифат ул нимада ҳақиқатга бўлур, аммо анинг кўрунуб турған сабаби бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким (байт):

*Хатти мушикине навишта бар рухаи килки қазо,  
То бувад аз баҳри дафъи чаими бад хирзу дуо*<sup>36</sup>...

Аллома бу санъатни *т а ъ л и л* деб атаптур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинғ сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким, анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилғайлар, токим эшиткучи ани ҳақиқат деб тасаввур қилғай ва ул учунчи турда мазкур бўлган байт янглиғдур...

*И з р о қ*. Агар даъво ақлға сивсаю одаттин ташқари бўлса ҳам мақбулдур ва ани игроқ дерлар, андоқким (байт):

*Дар рўзи васл ҳарчанд беҳад диҳий шаробам,  
Дур аз ту шаб наёд аслан ба дийда хобам*<sup>37</sup>.

*Игроқ* лугатта бирор ишта узоқлашиб кетмактур ва аташ ваҳжи улдурким, сўзлагучи васфатаги отриқчаликни ул даражага еткурурким, анинг содир бўлиши одаттан ташқари бўлур, демак, ул васф этурда узоқлашиб кеткан бўлур...

*Р у ж у ъ*. Ани *истидрок* ҳам дерлар. Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нукга учун яна андин қайтарсен, андоқким (байт):

*Нест бисёр, ар намои як назар,  
Балки бисёраст аз ту ин қадар*<sup>38</sup>.

Бу ерда нукта ҳайрату ҳушсизлик изҳоридурким, гўё сўзлагучи маҳбубнинг илтифотиға бўлган муҳаббату шайдоликнинг гоят даражадалиғидан бошда ўзида бўлмай, не демак кераклигин билмаптур ва охирда ўзига келиб, айтилмоғи лозим бўлган сўзни айтиптур...

Атоуллох Хусайний

Аллома ружуъ эътироз навъларидин дептур. Даги ул дептур: *истидрок* улдирким, шоир бир каломни ҳажв деб соғинилатурган қилиб .бошлар, дағи чорасини топиб, мадҳқа. айлантирар, ушбу байт янглиғ:

*Ҳайф бошад он, ки инсон гўямат, аз баҳри он,  
Тан шавад нопок инсонроғу ту поки чу жон<sup>39</sup>.*

Бу навъ бу фанни билгучилар қошинда маъкул эмастур, ул сабабдинким, мамдуҳ биринчи каломни эпитмағи била огринур, сўнг қолган каломдин ҳеч лаззат топмас.

Рашиди Ватвот истидрокни ушбу навъдин деб билиптур ва дептурким, менигча, шоир бу йўлга юрмагани ва бу услубни тутмагани яхшироқтур.

*Истидрок* дугатга англамоқтур ва аташ ваҳҳи улдурким, сўзлагучи биринчи каломдин ҳажв деб соғинилган ниманинг тадорукин кўруб қайтган вақтга ўзидин ўтканини англар. Шамси Қайс *тадорук* деб ном қўйган нима ҳам бу санъатқа яқиндур.

*Т а д о р у к.* Шамси Қайс дептур: ул андоғдирким, маънолардин бир маънони мутлақ инкорға худ аниқ иқрорға хос қилурлар, сўнг шаклдин шаклга ўзгартиурлар ва ораға бир шарт ҳам қўюрларким, ул сифат бадал бўлмоқнинг шарти бўла олур, андоқким (байт):

*Бисуд по натавон к-аз дарат дигар биравам,  
Вале агар ту бизуи «биров!» ба сар биравам<sup>40</sup>...*

*Т акр и р.* Ани *такрор* ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни тақрорламақтин ибораттур.

Аллома дептурким, маъно тақрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида мустаҳсандур, андоқким (байт):

*Тан, гарчи аз зарурат дураст аз ту, аммо  
Дил пеши туст дойим ҳаққан ва сумма ҳаққо<sup>41</sup>.*

Ёки таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида...

**VII, МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИНГ  
ИКИНЧИ НАВЪИКИМ**

Ажам шуароси наздида санойиъ қабилидиндур ва барча араб фусаҳоси ани каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиштурлар ёки эътиборга олмаштурлар. Бу ики баҳсда баён этилур.

**АВВАЛФИ БАҲС**

Алар баёнидаким, жамий араб фусаҳоси каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиштурлар ва ажам шуароси ани санойиъда келтириштурлар.

*Та ш б их* васфта бир нимани бир нимага ўхшатмоқтин ибораттур. Аниким, таидбиҳ қилурлар *мушаббаҳ* дерлар ва аниким, анга тапбиҳ қилурлар *мушаббаҳ биҳ* дерлар ва у васфни *важҳи шибу*<sup>42</sup> дерлар.

Бу навъда араб фусаҳосининг қавллари нақл этилмагай ва ажам шуаросининг қавли била кифояланилмагай, чунки бу навънинг бу ерда келтирилмаги алар қавлига асосандур.

Ташбиҳ етти турдур: 1) *ташбиҳи мутлақ*; 2) *ташбиҳи киноят*; 3) *ташбиҳи маршрут*; 4) *ташбиҳи тасвийят*; 5) *ташбиҳи акс*; 6) *ташбиҳи измор*; 7) *ташбиҳи тафзил*.

*Ташбиҳи мутлақ*. Ани *ташбиҳи сариҳ* ҳам дерлар ва ул каломда бир нимани бир нимага ўхшашликқа далолат қилгучи лафз воситаси ила ўхшатмоқтин ибораттур...

*И с т и о р а* мажознинг бир навъидур ва мажоз ҳақиқатнинг зиддидур. Ҳақиқат лафзни, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзни ўз ясоғидин ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндаги бирор алоқаю муносабатқа асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлгучи жумладопшин келтирмак шарти била. Масалан, *қул* дерлар ва кўпинча қудрат зохири қўл била амалга оширилганга асосланиб, андин қудратни ирода қилурлар. *Шер* дерлар ва юраклиг киши шерга ўхшаганлиғи асосланиб, андин юраклиг кишини ирода этарлар.

Мажознинг турли навълари бордур. Жумладин, *истиора* улдурким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндаги апоқа ўхшашликтур: шер лафзю юраклиг киши маъносидагидек. Бу санъат ҳамма тиллардаги назму насрда воқиъу машхурдур...



Атоуллох Хусайний

Истиора лугатта ориятқа олмоқгур. Лафзни ўз ясоғидан ўзгада ишлатмоқ бир нимани ориятқа олган янглиғ бўлгани учун ани *истиора* деб атадурлар.

*Тамсил.* Шамси Қайсептур: буҳам истиоражумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддаги фикрнинг мисолга айлангирур ва ўз фикрин ўшул мисол била ифода қилур. Бу санъат соф истиорадин хушроқтур, андоқким (байт):

*Ба гулхан гар бисўзий сандулу уд,  
Чунон бошад, ки дар гулшан куний дуд<sup>43</sup>.*

Бу байттин мақсуд уддурким, ёқимсиз сўз айтмоқ керак бўлганда ёқимлиғ сўз айтсанг, ёқимлиғ сўз айтмоқ керакта ёқимсиз сўз айтқандек бўлурсан.

Масалан, агар ики киши аслу насаб жиҳатидин тенг бўлуб бири ўз шарафино камоли жиҳатидин подшоҳларга яқин бўлсаю икинчиси ярамас ишлари туфайли ўтбоб бўлса, ушбу машҳур байтни ўқурлар:

*Лаъл сангасту деги сангин санг,  
Лекин андар миён тафовут ҳост<sup>44</sup>.*

Тамсил лугатта мисол келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

*Киноя.* Ани баъзилар *ирдоф* ҳам дерлар ва ул андин рбора^турким, бир маънони анга лозиму тобиъ маъно учун ясалган лафз била ул тарзда таъбир қилурларким, агар ул лафзнинг ўз ясоғин ирода қилсалар ҳам раво бўлур, андоқким (байт):

*Ба роҳ фазл аз он гаштам сувора,  
Ки кардам дар талаб бас кафш пора<sup>45</sup>.*

Мунда юксалмагу қодир бўлмоқ, анга лозиму тобиъ бўлган отланмоқ била таъбир этилиштур, дағи фазл арбоби қошига кўп бориб келмак анга лозиму тобиъ бўлган кўп кафш йиртмоқ била таъбир этилиштур ва мундин бу

#### Бадойиъу-с-санойиъ

алфознинг ўз ясоғи бўлмиш ул лозим нималарни ирода қилинган бўлса ҳам жойиздур.

Киноя ҳамма тиллардаги назму насрда машхуру анинг таъбдин йироқ бўлмагани бағоят мақбул бўлур.

*Таъризу* улдурким, бир лафздин ишора йўли ва ибора тузулиши била бир маънони, лафзни ул маънода қўлламаган ҳолда ифода қилурлар. Демак, таъризу лафзнинг кўрсатмиши, анинг истеъмолига кўра эмас, балки анинг ишорасига ва ибора тузулишига кўра бўлурин билдурур...-

Таъризу мазмунининг баёнидин аниқ бўлдиким, таъризу мажоз ҳам эмастур, киноя ҳам ул жиҳаттинким, мажозда лафзу мажозий маънода қўлланур ва кинояда киноя маъносинда қўлланур, таъризда эрса, лафзу таъризий маънода қўлланмас, балки ўзга маънода қўлланур ва таъризу маъносига ишора қилур. Демак, таъризу ҳақиқатта мажоз ё киноя қабилдин деган кимса ҳақиқатта яхши гапурмаптур, *'в-аллоҳу аълам*<sup>46</sup>.

### ҚОФИЯ ҲИҚИДАГИ МАНБАДАР БАЁНИ

Шеърят қанчалар қадимий бўлса, қофия ва у ҳақдаги қарашлар ҳам у қадар қадимийроқдир. Турк шеърининг илк даври билан шуғулланган олимлар унинг қофия жиҳатларини вазн ва бадий санъатларга нисбатан ҳам аввалроқ пайқаганлар, у ҳақда муайян илмий қарашлар баён қилинган<sup>1</sup>. Араб олимлари эса жоҳилия давридаёқ шеърнинг қофия томонини аналитувчи айрим фикрларни баён қилганлар. Исломий даврда эса Ибн Қутайба (828-889)нинг «Шеър ва шуаро»<sup>2</sup>, Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър», Асмаийнинг «Китоби фуҳулату-ш-шуаро», Ибн Халдунининг «Муқаддима» асарларида ҳам қофия назариясига доир фикрлар борлиги мутахассислар томонидан тан олинган<sup>3</sup>. Қудамма ибн Жаъфарнинг юқорида эслатилган асарида шеърят таҳлили беш жиҳат орқали амалга оширилиши лозимлиги уқтирилган: улар вазн, қофия, луғат таркиби, сюжет (тартиб) ва танқид. «Нақду-ш-шеър», асосан, такидга бағишлангани учун ҳам аввалги тўрт жиҳат бошқа муаллифлар томонидан амалга оширилган ишларда акс этган. Шунга қарамай, Қудамма ибн Жаъфар шеърятнинг барча олимлар томонидан баравар қабул қилинган тўрт унсурини фарқлайди. Булар: товуш, сюжет, вазн ва қофия. Олимнинг фикрича, бу таркибий унсурларнинг турли хил амалиётлар асосидаги қўшилувидан шеър ҳосил бўлади. Товуш, асосан, вазн ва қофия билан ўлчанади. Қофия эса мазмун билан мутлақ боғланган унсур ҳисобланади<sup>4</sup>. Шунинг учун уни мазмундан ажратиб

<sup>1</sup> Стеблева И. В. Арабо-персидская теория рифмы и тюркоязычная поэзия. /Тюркологический сборник. - М.: 1966. — С. 246-254.

<sup>2</sup> Оганесян Д. А. «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайби (828-889) как источник для истории классической арабской поэзии. АКД. — М.: 1980.

<sup>3</sup> Бациева С. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Муқаддима». - М.: 1965.

<sup>4</sup> Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. - М.-Л.: 1956. - С. 360-372.

#### Қофия ҳақидаги манбалар

Ўрганиб ёки таҳлилга тортиб бўлмайди. Шу жиҳатдан қадимги юион ва ҳинд шеър тизимини ўрганган буюк алломалар Абу Наср Форобий ва Беруний ишларида ҳам қофря билан боғлиқ фикрлар бор.

Ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Хоразмий қофияга «шеърдаги мисранинг охири сўзи» деб тушунтириш бериш билан чекланмай байт ичидаги қофия (ички қофия)га алоҳида аҳамият кўрсатган. Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг қофия ҳақидаги қарашларини тадқиқ этган олима М. Зиёвуддинова, «бунда содир бўлиши мумкин бўлган уч вариантни, яъни фақат битта байт доирасида иккита мисра қофияланиши (1); бир неча байт доирасида мисранинг охири қофияланиши (2) ва битта байт доирасида нафақат иккита мисранинг охири қофияланиши, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келиши»ни (3) фарқлайди. Шунингдек, олиманинг фикрича, гоҳида иккала мисрада ички қофия келиши мумкин<sup>5</sup>.

Хоразмий ички қофиянинг *тасриъ* (биринчи мисрадаги ички қофия), *тасриъ* (тўлиқ бўлмаган ички қофия), *тасмит* (тўлиқ такрорланувчи ички қофия) каби турларига изоҳ беради. М. Зиёвуддинованинг ёзишича, Хоразмий бу жиҳатдан араб олими Қудамма ибн Жъфарнинг қарашларига асосланган. Шеъринг нуқсонлар ҳақида гапираркан, бунга сабаб бўлган тўрт қофия айблари (*икво*, *ийто*, *синад ва икфо*) содир бўлиши мумкинлигини ҳам англади. *Икво* ҳақида Юсуф Сақокийнинг «Мифтоҳу-л-улум», Даманхурийнинг «Ал-хошияу-л-кабири али матну-л-кофий фи илму-л-аруз ва-л қавофий» ва Қиноийнинг «Мезону-з-заҳаб фи синоат шеър-л-араб» асарларида, *ийто ва синад* Қудамма ибн Жъфар асарида, *икфо* эса Қ)нус ибн Ҳабиб, Абу Амр ибн Ала (VIII аср), Муфаддал ва Мубаррад (IX аср) асарларида учраши олимлар томонидан тилга олинади<sup>6</sup>. Кейинги давр араб олимларининг ишларида

<sup>5</sup> Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳал-Хоразмийнинг «Мафотиҳал-улум» асарида поэтика. - Т.: 2001. - Б. 35.

<sup>6</sup> Frey1a§ A. Oar51e11п8(1er Aгaб]5сЬеп Уегкскипз!. - Вопп, 1830.

мумтоз қофия илмига тегишли қарашлар давом эттирилган.

Форс тилида бевосита қофия илми хусусида яратилган ишлардан Шамсиддин Қайс Розий, Абдурахмон Жомий ва Воҳид Табризийнинг рисолаларини ҳамда Носириддин Тусий (1201-1272)<sup>8</sup>, Шамси Фаҳрий Исфаҳоний, Юсуф Азий ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг поэтика илмига доир асарларида бу фан сирлари баён қилинган. Бу ҳақда Б. Сирус, А. Азар, В. Котетишвили ва Р. Муслмонқулов<sup>9</sup> каби олимларнинг тадқиқотлари мавжуд. Низомий Арузий Самарқандий аруз ва қофияга доир мақбул рисола сифатида Абулҳасан Али Сараҳсий Баҳромий (в. 1106)нинг «Ғоят-л-арузайн» ва «Канзу-л-қофия» («Қофия хазинаси») рисолаларини келтирадики<sup>10</sup>, қофия ҳақидаги иккинчи асари кейинчалик Шамсиддин Қайс Розий «Ал-Муъжам...» китобининг яратилишига ўз таъсирини кўрсатган. Муаллиф «Ал-Муъжам...» асарининг иккинчи қисмини қофия илмига бағишлар экан, уни қуйидаги беш бобда кўрсатади:

**«Аввалги боб: шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.**

**Иккинчи боб: қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.**

**Учинчи боб: қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.**

**Тўртинчи боб: қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.**

**Бешинчи боб: манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номтаъқул сифатлар ҳақида»<sup>11</sup>.**

<sup>7</sup> Воҳид Табризи. Джем'и мухтасар. Критический текст, пер. и примеч. А. Е. Бертельса. - М.: Наука, 1959.

<sup>8</sup> Носир ад-Дин Туси. Ми'йар ал-аш'ор. — Тухро, 1325;

<sup>9</sup> Сирус Б. Рифма в таджикской поэзии; А. Азер. Рифма персидского стиха / Проблемы восточного стихосложения. - М.: Наука, 1973; Котетишвили В. В. Структура персидской классической рифмы. АДД. - Тбилиси, 1975; Муслмонқулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. - М.: Наука, 1989. - С. 95-116.

<sup>10</sup> Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоялар. - Т.: 1986. - Б. 21.

<sup>11</sup> Шамси Қайси Розий. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-аҷам. - Душанбе: Адиб, 1991. - Саҳ. 161.

Олим шеър ва қофия маъноларининг зикрида шеърга шундай таъриф беради: *«Билгилки, шеър асли лугатда «Шилм»дир ва сўзнинг тўғри идроки маъносани берур ва истилоҳий эсиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (ваз.ли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мутасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи сўхандир»*. Шеърнинг бу умумий таърифидан қофияга тегишли маънони ажратади ва уни шундай таъриф қилади: *«Ва қофия, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суратда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни радиф ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...»*<sup>12</sup>

Абдурахмон Жомийнинг «Рисолаи қофия» асари 1465 йилда Шамсиддин Қайс Розийнинг «Ал-Мўъжам...» асарига асосланиб ёзилган. Асар Муқаддима ва Хотимадан ташқари «Хуруфи қофия» (1), «Ҳаракоти қофия» (2), «Мутародифу мутавотир ва мутадорик муракориб ва мутаковис» (3), «Муқаййади мутлақу мужаррад» (4), «Уйуби қофия (иктову икфо ва синоду йито)» (5) каби қисмлардан иборат. Жомий ёзади: *«Билгилки, қофия ажам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охирини қофия дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар»*<sup>13</sup>. Сўнгра радифга таъриф беради: *«Радиф деб шундай калимани айтурларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин»*. Жомий қофия ҳарфлари хусусида тўхталаркан, уларни бир байтга тизади, бу эса ёдда сақлашни енгиллаштиради:

*Равиу ридфу дигар қайду баъд аз он таъсис,  
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира дон  
(Мазмуни:  
Равиу ридфу яна қайд сўнгра таъсис,  
Дахилу васлу хуружу мазиду ноира* бил).

<sup>12</sup> Шамси Кдйси Розий. Ал-Мўъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. - Саҳ. 165.  
<sup>13</sup> Абдурахмони Чомй. Осор. ЧиддиҲаилум. — Душанбе: Дциб, 1990. - Саҳ. 141-142

Жомийдан сўнг ушбу йўналишда форс тилида Нуриддин Аҳмад ибн Аблужалилнинг «Қофия», Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг «Рисолаи дар қаво-йиди илми қавофи» («Қофия илми қоидалари ҳақида рисола») каби илмий асарлари тартиб берилган.

Турк дунёсида Шайх Аҳмад Тарозийнинг назарий қарашлари барча араб ва форс олимларининг қофия ҳақидаги фикрларининг мужассамидир: **«Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъбага қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки, таъбнинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тариқа шеър бўлурким, они ҳарора дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни стун бирла барнойдур»**<sup>14</sup>. Бунда аллома шеърнинг асл моҳиятини белгилловчи унсур сифатида қофияни қайд этади ва байт — уй, яъни деворлардан иборат бўлса, қофия унинг устунидир деган қатъий қарашни ифода қилади. Қофиянинг араб мумтоз адабиётшунослиги белгиллаган беш тури **мутавашир, мутародиф, мутарокиб, мутадорик, мутаковисни** келтиради. **«Ва ажам фузалосининг машхури яна уч қисм зиёда қилибтурлар»** иловаси билан **мутасови, мутарожих, мутазойид** каби-ларни илова қилади<sup>15</sup>. Ҳар бирига назарий талқин ва амалий мисоллар беради.

XX аср бошларида илк назарий қарашлар шаклла-ниши даврида Фитрат ва Абдурахмон Саъдий ишла-рида қофияга шеър тузилишининг муҳим узви сифа-тида қаралгани маълум. «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да арабча **қофия** истилоҳи ўрнига А. Саъдий **битим** атамасини тавсия қиларкан, унга қуйидагича аңлатма берган: **«Тизмаларнинг муҳим шарти битим-дир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижолаарнинг келтирилиши битим бўладир»**. Бу таърифда қофия ҳақидаги Шарқда машхур қарашлар билан бирга айрим Ғарб

<sup>14</sup> Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. - Т.: Ҳазина, 1996.  
" Ўша манба.

<sup>16</sup> Саъдий А. Амалӣ ҳам назарӣ адабиёт дарслари. - Т.: 1923. - Б. 123.

олимларининг фикрлари (яъни *овозли ҳилсо — удариме слоги*) ҳам унинг қатига сингдирилган. Олим ўз қўлланмасида қофияга «Бдтимларда оҳанг» номли илова бериб, бунда қофия тизимида оҳангнинг бузилиши билан боғлиқ нуқсонлар, мумтоз қофия назарияси исми билан айтганда, **қофия айбларити** тўхталади ҳамда бу хиҳатдан Ғулом Зафарий, Элбек шеърларидаги нуқсонларни кўрсатиб ўтади.

Фитрат эса «Адабиёт қоидалари»да қофияга **«мисраъларнинг охирида товушлари бир хил бўлган сўз бўғим(н)ларига қофия дейлади»** деган таъриф билан Навоий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ асарларидан мисоллар келтиради. Бу билан чекланмай ҳар бир жанр (газал, маснавий, халқ кўшиқ ва дostonлари ҳамда замонавий шеър)да қофиянинг ўрни ва вазифасини аниқламоқчи бўлади. Олим XX аср ўзбек шеърини қофия назарияларини амалга татбиқ қилишда ва шеърнинг қофия жиҳатини устувор қилишда халқ оғзаки ижоди намуналари, Фитратча айтганда, **«эл адабиёти иўли билан бормоқадир»** деган хулосага келади<sup>17</sup>.

Рус шарқшунослари П. А. Гринцер, И. Ю. Крачковский, В. М. Жирмунский, А. Б. Куделин ва бошқалар араб-форс-турк қофия илмини чуқур ўрганганларидан сўнггина бу борада умумлаштирувчи назарий тадқиқотлар яратдилар. Бу жиҳатдан В. М. Жирмунскийнинг «Қофия, унинг тарихи ва назарияси» тадқиқоти<sup>18</sup> муҳим аҳамиятга эга. Атоқли рус шеършуноси М. Л. Гаснаров В. Жирмунский таълимотига асосланган ҳолда Д. Самойлов китобидаги<sup>19</sup> ҳисоб-китоблар умумлаштирилмаганини эслатиш орқали «Рус қофияси эволюцияси» номли мунозарали ишида рус шеърдаги қофия тараққиётини кузатади. Олим, аввало,

<sup>17</sup> Фитрат А Адабиёт қоидалари. Адабиёт муаллимлари ҳам ҳаваслилари учун қўлланма (нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). - Т.: Уқитувчи, 1995. - Б. 17.

<sup>18</sup> Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория /Теория стиха. - Л.: 1975.

Самойлов Д. Книга о русской рифме. - М.: 1982.



статистик маълумотни асос қилиб олган ҳолда Кантемир (1829)дан Б. Ахмадуллина (1968)га қадар ўтган рус шоирлари ижодидаги қофиялар сонининг жадвалини тузиб, ундаги қофия турлари (рус тилида «мужская, женская ва дактилическая рифмм»)ни аниқлайди. Шу билан бирга рус тилининг қофиядош сўзлар захираси, қофия уялари, шоирлар ижодларида қофия репертуарининг бойлиги ва ранг-баранглиги, аниқ ва **тахминий қофиялў** (В.М.Жирмунский истилоҳи, М. Л. Гаспаров талқинича, **ноаниц қофия**), уларнинг товуш жиҳати, таянч товушлар, қофия тараққиётидаги кризислар ва ҳозирги (1980 йилга нисбатан - Ҳ. Б.) ҳолат ҳақида назарий умумлашмалар қилади<sup>20</sup>.

А. Рустамовнинг «Қофия нима?» рисоласида<sup>21</sup> ва бу соҳага доир мақолаларида қатор шарқ манбалари асосида қофиянинг назарий жиҳатлари XX аср ўзбек адабиётшунослигида нисбатан биринчилардан бўлиб умумлаштирилган ва алоҳида китобча ҳолига келтирилган. Юқорида тилга олинган манбаларни ўрганиш натижасида Иззат Султон қофияга шундай таъриф берган: **«Ритмик жиҳатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келиши қофия деб аталади. Қофия (арабча) эрғатувчи маъносидан бўлиб, бир-бирига оҳангдош сўзларнинг бирин-кетин тизилиб келишини ифода этади»**<sup>22</sup> ва қофиянинг бош қонуни сифатида унинг «мазмунга тобелиги»ни аниқлаб, унинг турлари сифатида **тўқ қофия, оч қофия ва цўи қофияни** келтиради.

«Адабиёт назарияси» мавзусидаги жамоа тадқиқотида юқоридаги манбалар умумлаштирилган ҳолда **«Қофия вазифаларининг биринчиси ва энг муҳими мазмун билан боғлиқ»** деган тушунтириш берилди<sup>23</sup>. Қофия табиатига доир назарий фикрлар баён қилиниш

<sup>20</sup> Гаспаров М. Л. Эволюция русской рифмы. / Проблемы теории стиха. - Л.: Наука, 1984. - С. 3-36.

<sup>21</sup> Рустамов А. Қофия нима? — Т.: Фан, 1976; Рустамов А. Қофия структурасига оид бир назария ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. - 1976. 3- сон.

<sup>22</sup> Иззат Султон. Адабиёт назарияси. - Т.: Ўқитувчи, 1980. - Б. 332.

<sup>23</sup> Тўйчиев У. Қофия ва унинг назариясига оид / Адабиёт назарияси. II том. - Т.: Фан, 1979. - Б. 368-385.

#### Қофия ҳақидаги манбалар

билан бирга «Қофия элементлари ҳақидаги назарияни ўзбек қофиясига рус графикаси асосидаги ўзбек ёзувида татбиқ этиш»га интилиб, ўзақ ва қўшимчалардаги унсурлар (*равий, қайд, ридф, таъсис, дахил, ҳазв, тавжиҳ* — ўзақдаги унсурлар бўлса; *васл, хуруж, мазид, нойира, мажро, нафоз* - қўшимчалардаги унсурлар) аниқланади. Тоҷик олими Б. Сируснинг кўрсатмасига асосан<sup>24</sup> қофиянинг 25 тури (шундан 5 таси ўзақдаги ва 20 таси қўшимчадаги турлар) аниқланиб, уларга ўзбек мумтоз адабиёти ва ҳозирги адабиётдан мисоллар келтирилган. Қофия айблари тўғрисида мазкур «адабиёт назарияси»да тўхталинмаган.

А. Ҳожиаҳмедовнинг «Мумтоз қофия малоҳати» қўлланмасида эса биз юқорида кўрган манбалар асосидаги фикрлар назарий жиҳатдан умумлаштирилган ва ҳозирги ўзбек китобхониға тушунарли тилда изоҳлаб берилгав.

Демак, шарқ мумтоз поэтикасида муҳим ўрин тутган қофия илми ҳозирға қадар мана шу йўналишларда ўрганилган, унинг назарий жиҳатлари ва амалий имкониятларини чамалашға ҳаракат қилинган. Ушбу илмнинг келажакдаги тараққиёти бу соҳаға қўл урган иқтидорли ёшларнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқ.



<sup>14</sup> Сирус Б. Рифмаваджикской поэзии. - Сталинобод, 1953.

АБУ АБДУЛЛОҲ ХОРАЗМИЙ

«МАФОТИҲУ-Л-УЛУМ»дан

Учинчи бўлим

Қофия ҳақида

*Қофия* - шеърдаги мисранинг охириги сўзи<sup>1</sup>.

*Равий* - қасида (кофияси) тузиладиган ҳарф, (шоирнинг) *фамуқамуҳа* сўзидаги *ميم* ҳарфи кабидир.

*Хуруж* - *ҳа* дан кейинги вов ёки *алиф*. ёки йа ҳарфи, олмош сўз ясовчи қўшимчасидан кейин (агар *III* васла бўлса). Мисол учун *фамуқамуҳа* сўзида «алиф» *III* (ҳарфидан) кейин (туради).

*Ридф* - равий олдида турувчи *алиф*. *вав* ва йа юмшоқ ҳарфлар, мисол учун *қила* сўзида йа ҳарфи, ёки *қала* сўзида *алиф*. ёки *қавл* сўзида вов каби. (Бизнинг) мисолимизда бу *фамуқамуҳа* сўзидаги *ميم* олдидаги алиф..

*Таъсис* - *фаъил* сўзида *алиф* (яъни рави олдидаги ҳарфдан кейин турувчи *алиф*).

*Расс* - таъсис олдидаги фатха кўринишидаги ҳаракат<sup>2</sup>.

*Ишба* - таъсис ва рави ўртасида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

*Хазф* - ридф олдидаги ҳарфнинг ҳаракатланиши, *фамуқамуҳа* (сўзи)даги *каф* фатхаси каби.

*Тавжид* - (агар) равий васласиз бўлса, унинг олдида турувчи ҳарфнинг ҳаракатланиши.

*Мужра* - равийнинг ҳаракати сиқилган (равида) мужра бўлмайди.

*Нафаз* - бу қўшиб ёзулувчи олмош «ҳа»нинг ҳаракати.

*Мутаковис* - ики сукунланган (ҳарфлар) ўртасида тўрт ҳаракатланган ҳарф бирлашган қофия: *фаилатун*.

*Мутақориб* - ики сукунланган (ҳарфлар) ўртасида учта ҳаракатли ҳарф бўлган қофия: *муфаъалатун* каби.

*Мутадорик* - икита сукунланган (ҳарфлар) ўртасидаги ҳаракатли ҳарф (бирлашган) қофия: *мустафъилун* каби.

*Мутарадиф* - икита сукунланган ҳарфдан иборат қофия: *фаилан* каби.

Шеърнинг қофиявий фазилатларини аниқ^ашда ёрдам берувчи тушунчалар куйидагилар: *тасриъ, тарсиъ, тасмит*.

Шарқ шоирлари қофияга амал қилишни фақат байт охиридагина сақлаб қолмадилар. Шеърый асарларнинг муҳим томонларига - ички қофияга амал қилиш ҳам киради. Бунда турли хил вариантлар бўлиши мумкин:

- а) фақат битга байт доирасида икита мисра қофияланса;
- б) бир неча байт доирасида мисранинг охирлари қофияланса;
- в) битга байт доирасида нафақат икита мисранинг охири қофияланади, балки қофияланаётган сўзлар гоҳида қофияланмайдиган сўзлар билан (кетма-кет) галма-галдан такрорланиб келади, гоҳида икала мисрада ички қофияни кўрамыз<sup>3</sup>.

#### ***Тасриъ - ички қофия***

*Ат-тасриъ* - бунда қасиданинг биринчи байти мусарраъ кўринишида унинг қофияси (биринчи) ярмида, яъни (биринчи мисраъда) ва у биринчи байтдан бошқаларида ҳам бўлиши керак. Тасриъ - бу биринчи мисрадаги охириги сўзнинг икинчи мисрадаги охириги сўз билан қофияланганда содир бўладиган ички қофиядир<sup>4</sup>.

Шеърятда тасриъ - бу биринчи мисраларнинг қофияланиши. Шундай қилиб, тасриъ - икита мисранинг қофияланишига олиб келувчи оддийгина кўриниш бўлиб, у қофияни бойитадиган дастлабки манба ҳисобланади.

Тасриъ одатда битга байт доирасида кузатилади, лекин буни асарнинг бошидан охиригача, жумладан, қасида учун мажбурий деб ҳисоблашга бизда ҳеч қандай асос йўқ.

#### ***Тарсиъ — нотўлиқ қофия***

*Тарсиъ* - тўлиқ бўлмаган такрорланувчи ички қофия<sup>5</sup>.

Тарсиъ - бу алоҳида (байт)нинг қофияланган қисмлардан тузилишидир.

Тарсиъга мисол тариқасида Лэн (Бапе) ал-Фараздак шеърдан келтиради:

*«Унинг амаллари хоҳловчилар учун бўлсин,  
Унинг давлати қидирувчилар учун бўлсин».*

Абу Абдуллоҳ Хоразмий-----

Тарсиъ - бу қофияланган, қурилишига кўра бир хил ўлчамдаги нутқидир, у (нутқ) бўлақларининг охиридаги қисмлар эмас. Мисол Абу Али ал-Басирнинг сўзлари:

«Шундай бўлдики, сен хавф-хатардан озод бўлдинг, касалликдан тузалдинг».

#### **Тасмит - тўлиқ такрорланувчи ички қофия**

Тарсиъда ички қофия такрорланувчи бўлса ҳам, қофияланаётган бўлақлар қофияланмайдиганлар билан кетма-кет келади, шу билан бирга ички қофия фақат алоҳида байтлар учун хосдир. *Тасмит* эса ундан фарқи ўлароқ шеърнинг шундай шаклини билдирадигани, унда доимо ички қофияга, яъни шеърнинг бошидан охиригача амал қилинади.

Тасмит ҳам алоҳида қофияланувчи бўлақларга бўлинади. Аммо тарсиъ (сўзи)да битта ёки иккита байтлар қофияланади, қасидаи мусаммата<sup>7</sup>да эса - ички қофияси билан унинг барча байтлари қофияланади<sup>8</sup>.

Мерен тасмитни сажъ кўринишларидан бири деб Ҳаририйдан мисол келтиради.

Айни ҳолатда ички қофиянинг сақланиши ички қофиянинг бир хиллигини билдирмаслигини кўрамай. Биринчи мисрадаги *нифар*, *қифар*, *сифар* сўзлари қофияланади, иккинчи мисрадаги қофия эса бошқача: *зуйул*, *ҳийул*, *суйул*.

Тасмит - мусажжаъ шеърятнинг бошланғич кўриниши<sup>9</sup>...

#### *Шеърний нуқсонлар<sup>10</sup>*

*Иқво* қофия нуқсонлардан биридир. Иқво бу *музшуттт манзили* билан қофияланишидир. Агар алиф билан вов ёки йа қофияланса, бу *исрофтр*. *Исроф* иқводан кўра нуқсоннинг оғирроғидир. *Исроф* нафақат узун, балки қисқа унлилар ифодалайдиган қофияларнинг ҳар хиллигидир.

*Ийто* қофия нуқсонларидан бири бўлиб, қофияланаётган сўзнинг такроридир. *Ийто* битта қасидада иккита қофиянинг мос келиши<sup>11</sup>.

*Синад* қофия нуқсонларидан бири бўлиб, нотўлиқ қофиядир. *Синад* бу радифларнинг ҳар хиллигидир<sup>12</sup>.

*Икфо* ноаниқ қофиядир. Қофиянинг та ва талаффузига кўра унга яқин ҳарфлар билан тугашидир.

Мафотиху-л-улум

*«Мен отда юрганымда, сизлар икингиз мени ўртага  
олинг,  
Мен каттаман, шунинг учун йўлдан бурила  
олмайман».*

Икфо равийда талаффузига кўра яқин ҳарфларнинг ҳар  
хиллигидир<sup>13</sup>.

## ШАМСИДДИН ҚАЙС РОЗИЙ

«Ал-МЎЪЖАМ...» дан

### ИКИНЧИ ҚИСМ

#### Қофия илми ва шеър нақди хусусида

Ва у олти бобдан иборат:

Аввалги боб, шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида.

Икинчи боб, қофия ҳарфлари зикри ва уларнинг асоси ҳақида.

Учинчи боб, қофия ҳарфларининг ҳаракатлари ва уларнинг номланиши ҳақида.

Тўртинчи боб, қофия ҳудуди ва синфлари хусусида.

Бешинчи боб, манзум каломда баъзан учровчи қофия айблари зикри ва номаъқул сифатлар ҳақида.

Олтинчи боб, шеър маҳосин<sup>1</sup> и зикри ва таҳсинга сазовор санъатлар ҳақидаким, назму насрда қўл келгай.

#### Аввалги боб

#### Шеър ва қофия маънолари зикри ҳамда унинг ҳақиқати ва имкониятлари хусусида

Билгилки, шеър асли луғатда «*билим*»<sup>тр</sup> ва тўғри сўз идроки маъносини берур ва истилоҳий жиҳатдан маъноси мураттаби (тартибга солинган) маъновийи мавзун (ваззли), мутақаррир (такрорланувчи) ва мугасовий (ўзаро баробар) ва охириги ҳарфлари бир-бирига монанд келувчи суҳандир.

Ва шунинг учун *мураттаби маъновийи суҳан*<sup>2</sup> дейилдики, ҳақиқий шеър билан бемаъни тартибсиз калом ўртасида фарқ бордир. Ва шунинг учун мавзун айтилдики, назм билан маъновий мураттаб наср ўртасида ихтилоф бордир.

Ва шунинг учун мутақаррир дейилдики, ики мисраъли байт ярим мисраъ сўздан фарқланур. Чунки шеър ҳеч бўлмаса тугалланган байтдан тапшиқ топмай, бу ҳақда аввал ҳам айтиб ўтган эдик.

Мугасовий дейилишдан мақсад шуки, тугалланган байт билан вазнда бир-биридан фарқ килувчи мисраълар орасида фарқ бордир. Ва охириги ҳарфларнинг бир-бирига монандлиги деб шуни айтилурки, қофиядор калом билан қофияга

эга бўлмаган калом орасида фарқ бордирки, қофиясиз су-ханни шеър ҳисобламайдилар, гарчи мавзун бўлса ҳам. Ва аммо мавзун калом билан шеър сабабига келсак, *Лбу Абдуллоҳ Қосим бин Салом Бағдодий* - наҳву луғат ва тарих пепволаридан бири бўлмиш - айтади: *Яъруб ибн Қаҳтон ибн Обир ибн Шолх ибн Арфаршад ибн Сом ибн Нуҳ*<sup>2</sup> - тўрт юз йил умр кўрди ва арабий айгтур эди - тўфондан сўнг араб тили унинг ҳаракатлари туфайли ёйила бошлади. Сажъ ва далилга мафтун эди. Яъруб донолик қуввати ва истеъдод закоси ила уни топди, мавзун сўзни номавзундан фарқ қилди ва фавқулудда ики байт айтди.

Ва аъёнлар, қариндошлар, қариялар, яқинлари ҳузурда шеърхонлик қилди. Улар - ҳаргиз манзум сўз эшитмаган эдилар - сўрадилар: «Бу қандай муаззам суҳан сўз тартибидурки, сендан аввал бундай сўз эшитмаган эдик?»

У айтди: «Мен ҳам бу каби суҳанни ўзимдан топмадим».

Шундай қилиб, таълим ва таҳлилсиз унга мавзун каломдан шуур келди, уни *шеър* ўқидилар ва унинг айтувчисига *шоир* ном кўйдилар.

Ва яна баъзилар дептурларким, шеърни дастлаб *Журҳам ибн Қаҳтон* айттигтур. Ва баъзи тарихчилар шеърнинг ибтидосини Одам *салавату-л-лаҳ алайҳис*<sup>3</sup> номига ҳавола қиладилар. Тил илми аҳли фикрига кўра, Одам (с.а.) *сурёний*<sup>4</sup> бўлган. Агар бу ривоят асосга эга бўлса ва у шеърни сурёний тилида айтган бўлса, эҳтимол, ундан кейин шеърни араб тилига таржима қилган бўлишлари мумкин.

Ва шунингдек, форсий шеър ибтидосини *Баҳром Гўр*<sup>5</sup> га нисбат берадилар ва ажам моликлари қиссасида келтирилишича, *Яздигурд*<sup>6</sup> Баҳромнинг отаси Шопурнинг дунёга келган фарзанди тиффилият (илк болалик) ёшидан ўтган эди. Баҳром тўрт ёшга етганда, умид пайдо бўлди, мунажжимлар унинг толеъидан фол кўрдилар ва юлдузлар ўрнига назар қилдилар. На фалак хоҳиш деб шунини тобдиларки, унинг камоли гурбат (мусофирлик) билан боғлиқдир. Жасур, *муваддаб*<sup>7</sup> ва мулк вориси бўлар ва сулоланинг давомийлигини таъминлар.

Кейин Яздигурд Баҳромни Манзар ибн Умар ибн Адий Лухмийга, унинг ёрдами билан Ҳирада подшоҳ бўлган эди, топширди ва аркони давлатдан бир нечтасини унга кўшиб



Шамсиддин Қайс Розий

Ҳирага юборди, токи арбоблар орасида парвариш топсин ва хушқалом шоиру жасур жангчи бўлиб этишсин. Баъзиларнинг айтишларича, у вақтда Ҳира подшоҳи Нўъмон ибн Манзар ибн Умар ибн Адий эди. Яздигирд Баҳромни Ҳирага юбориб, шундай фармон берди: «Ҳиранинг дилкушо жойларида унинг учун алоҳида масканлар барпо қилсинлар. Шу тариқа меъморлар Хурнақ ва Садирни бино қилдилар. Ва Ибн Қутайба айтади: Хурнақни ажамда Хурнигоҳ атайдирлар, яъни подшоҳларнинг емакхонаси ва гўшанишини маъносини берур, араблар уни мувофиқ келсин деб, Хурнақ дедилар.

Ва Садир бир-бирига ўхшамайдиган уч гумбаздан иборат, форсийлар уни «Се дайир» (уч ибодатхона) атадилар, араблар эса Садир номладилар. Ва яна айтурларки, бу уч гумбаз уларнинг ибодатхонаси бўлган. Қадимда гумбазни паҳлавий тилида ибодатхона ўқишларига сабаб шуки, баъзи китобларда кўрдим, Исфаҳон тарафдан Рой томонга бир йўл ўтади ва уни Дайри гатик (гатли ибодатхона) атайдилар - гат билан сувалгандир. Ва Ҳаммод ибн Абу Лайсни, араб шеърларининг кўпини у нақл қилмиш, Баҳромнинг арабча шеърларидан кўпчилигини - Ҳира аҳлидан ривоят қилур - ва эронийлар аввал унинг форсийча шеърларини келтирурлар. Унга нисбат билдирилган шеър будур:

*Манам он тили дамону манам он шери яла,  
Номи ман Баҳромни Гўр, қуниятам Бўжабана...<sup>9</sup>*

Ва яна баъзилар дептурларки, энг аввал форсий тилда шеърни Абуҳафс Ҳаким ибн Аҳвас Сўғдий айтибтур ва Самарқанднинг Сўғд деган жойидандир ва мусиқа сирларидан хабардор экандир. Абу Наср Форобий ўз китобида унинг номини келтирибтур ва бастакорлик асбобини унинг номи билан боғлабтур - айтибтурким, Абуҳафсдан сўнг уни ҳеч ким амалда қўллай олмабтур ва у ҳижрий 300 йилда (олмдан) ўтибтур, унга нисбат берилган шеър будур:

*Оҳуи қўҳи дар дашт чи гуна давадо,  
Ёр надорад, бе ёр чи гуна бувадо ?<sup>10</sup>*

#### Ал-Муъзам

Ва чун бу муқддимадан маълум бўлди билгилким, агар байт такрор бўлса ва у ўн бештадан ўтса, уни *қасида* ўқийдилар, ундан кам бўлса, *қитъа* дерлар. Ва форсий қасидада лозимдирки, матлаъ мусарраъ (қўшқофияли) бўлсин, яъни ҳар ики мисраъдаги қофия ҳарф ва ҳаракатда тенг бўлсин, аммо агар йигирма байтдан ошса, уни қитъа ўқимаслар...

Ва *қофия*, билгилки, байт охиридаги сўзлар бўлиб, мазкур сўзлар суратда ва маънода байт охиридаги сўзлар билан такрор бўлмасин. Агар такрор бўлса, уни *радиф* ўқийдилар ва қофия ундан аввал келгай...

ШАЙХ АҲМАД ТАРОЗИЙ

«Ф УНУНУ-Л-БАЛОҒА» дан

АЛ-ФАННУ-С-СОНИЙ  
ФИ-Л-ҚОФИЯ ВА-Р-РАДИФ'

Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли таъба қофия илмин билмак муҳимдир. Зероки таъбининг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас. Магар бир тарика шеър бўлурким, они ҳарора<sup>2</sup> дерлар, анда қофия бўлмас. Ва зурафо\* байтни хаймага нисбат қилибтурлар ва қофияни стунга. Яъни стун бирла барпойдур. Ва баъзи ҳарфи равий<sup>4</sup>ни ялғуз ва баъзи сўнги мисраъни *тамом қофия* санарлар ва баъзи байтнинг охир жузвин, нетокким, баҳри тавилдин «мафоиш»ни ва ражаздин «мустафъилун»ни. Ва рамалдин «фошлотун»ни. Ва лекин араб ва ажам уламози жумҳурининг ва *Мавлоно Халил*<sup>5</sup> нинг (рахматиллоҳи алайҳи) иттифоқинда улдурким, сокиниким, «ҳарфи равий»<sup>6</sup> га ё «ҳарфи ридф»<sup>1</sup> қа ёвуқтур, «мо қаблуътин» ҳаракати бирла охир ҳарфқача бир қофия тутарлар.

Барчадин бу қавл<sup>7</sup> ақводур. Бас, қавл бирла қофия гоҳ бир калима бўлур. Гоҳ баъз калима, гоҳ бир калима. Ва баъз ва гоҳ ики калима. Масалан, бир ғазадца *парвар* ва *хохистаълур* ва сар ва *дархур*<sup>8</sup> келди. Бир қофия *парвар* лафзқаур. Ул бир калимадур. Ва бир қофия *густар*<sup>11</sup> лафзидур. Ул баъз калимае, яъни *хокистар* лафзи тамом бир калимадур. Ва бу маҳадца равий «ро»дур. Ва анга ёвуқ сокин «син»цур. Ва «си»нинг мо қабли «коф»тур. «Кокф»ти «ро»гача бир қофиядур. Ва яна бир қофия «ди сар» лафзидур. Ул бир калима ва баъздур. Яъни «ди» лафзи баъздур. Ва «сар» лафзи калимадур. Ва бир қофия «дархур» лафзидур. Ул ики калимадур. Бириси «дар» лафзвдур ва бириси «хур» лафзидур.

«Ал-калимату лафзун вузиъа ли маънан муфрадан» (Калима ягона бир маънога қурилган сўздур). Ва буларнинг мисоли бу турур:

*Пеша қилди шевае жавру ситам пайваста ёр* (калима)

*Гўйиё мундоғ кечадур иқтизойи рўзгор* (калима ва баъз)...

*Гояти тақрир этармен, йўқса бўлмасмен малул,  
Заҳри қотил илқиндин кўринур хушгубор*<sup>12</sup> (икки калима)

*Бермади зўру шижоат бирла ганжи шиқ даст,  
Саъй кўргузди нечаким Рустаму Исфандиёр* (баъз)

*Фасл.* Араб уламосининг жумҳури қофияни беш қисм қилиб турлар. Аввал - *мутаботир*<sup>13</sup>. Икинчиси - *мутародиф*<sup>14</sup>. Учинчи - *мутарокиб*<sup>15</sup>. Тўртинчи - *мутадорик*<sup>16</sup>. Бешинчи - *мутаковис*<sup>17</sup>. Ва ажам фузалосининг мапҳури яна уч қисм зиёда қилиб турлар. Аввал - *мутасови*. Икинчи - *мутарожсиҳ*. Учинчи - *мутазойид*.

Мутаботир ани дерларким, ул сокиниким, ҳарфи равий-га ёвуқ. Андин сўнгра *сабабихафиф* келур: *фа* вазнида. Аъни бир ҳаракат, бир сокин, нетокким: *ахтар ва анбар*. Ё *кавkab ва мазхаб* бўлғай.

Мисол бу тариқа бўлур:

*Сўзидин раиш олур, шаккар юзидин ҳам чаман ва гул.  
Кўзидин уфтонур наргис, субҳидин тўлгонур сунбул.*

Ва мунда бир қофияда «гул» лафзидур ва бир қофия «сунбул».

*Мутародиф* ул бўлурким, ул сокиндин сўнгра *сабаби мутаваассит* келур: *фоа* вазнига. Яъни- бир *мутаҳаррик*, икки сокин - нетокким *мухтор ва азёре таъбир ва тафсиҳ* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Қамар бўлди юзунг давринда машхур:  
Қошингдин ҳам қамуг меҳроби маъмур.*

*Мутадорик* анингтеқ бўлурким, ул сокиндин сўнгра *мутаҳаррик*, бир сокин келур, *фаала* вазнига. Аъни, ватади *мажмуъ*, нетокким: *мухтасар* ва мўътабар *мултахан* ва *ёсу-ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Чу қаду ораз фикридин қилсам видои анжуман.  
Қабримдин ўтғуси бaсe сарви сиҳи-ю настаран.*

Шайх Аҳмад Тарозий

*Мутавосий* анингтег бўлурким, ул сокидин сўнгра *ва-тади касрат* келур. Яъни ики мутаҳаррик ва ики сокин *фаал* вазнида, нетокким *дилистонт шуд ниҳон* бўлғай. Мисол:

*Эй жамолингдин топибтур хусн ҳар дам эҳтиром,  
Мубтало бўлди гами шиқинг била ҳар хрсу ўч.*

*Мутарокиб* ул бўлурким, ул сокидин сўнгра уч мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалан* вазнига. Яъни *фосилаи суғро*, нетокким: *дилбари ман ва сарви чаман* бўлғай.

Мисоли бу:

*Ёраб, эл ичинда эҳсону ато бўлди адам.  
Ё магар ер юзида қолмади ҳеч аҳли карам...*

*Мутарожиҳ* ул бўлурким, ул сокидин сўнгра уч мутаҳаррик, ики сокин келур: *фаулоту* вазнига, нетокким: *нақши жаҳон* ва *боригарон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Ол энгин босса энги бирла ўшул жавҳари жон.  
Кўзларим шул дам этар ер юзини доласитон.*

*Мутаковис* анингтег бўлурким, ул сокидин сўнгра тўрт мутаҳаррик, бир сокин келур: *фаалатун* вазнида, нетокким: *гул шақари ман* ва *бар жигари ман* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Нисбат эмас тишинга гавҳари Адан.  
Ҳеч ўқишмас юзунга ҳам гули чаман.*

*Мутазойид* улдурким, ул сокидин сўнгра тўрт мутаҳаррик, ики сокин келур, *фаалатан* вазнида, нетокким: *Эй шаҳи жаҳон* ва *бар дили касон* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Пинҳон тутар розинги бу дили ҳазин,  
Сақлар они пайваста чун дури самин.*

*Фасл.* Ажам уламосининг қошинда қофия уч навъ бўлур. Аслий ва маъмули\* шойгон.

*Лелий* улким, ҳар лафзекиим, қофияда воқеъ бўлур, агар *асл вазъи* бирла келса ва ҳеч *раҳғузар*<sup>9</sup> дин анга тағйир ва табдил йўл топмаган бўлса ва ҳарфи равийси калиманинг нафсидин бўлса, ул қофияни *асл* дерлар, нетокким: *ҳубоб* ва *гулоб*<sup>1</sup> ё: *ҳабиб ва рақиб*; ё: *хур ва нур*; ё: *ғул ва мул* бўлғай. Мисоли бу:

*Бузулган бу менинг кўнғлумни, эй хур.*  
*Қил эмди бир табассум бирла маъмур.*

Қофия маъмули улким, калимани асл вазъидан тағйир этмиш бўлсалар ва қасд бирла аслга рост қилмиш бўлсалар ва ҳарфи равийси калима нафсидин бўлмаса ва бир иллат бирла анга мулҳақ бўлган бўлса, ул қофияни маъмули дерлар. Яъни лафзекиим, анга амал даст топмиш бўлса, бас, амали лафзга беш нарсанинг иллатидин йўл топарким, ул масдар ва мозеъ ва музорий ва амрй робита дурур. Масдар улким: *суфтан ва суфтан*; ё: *нўшидан ва жўшидан* бўлғай. Ва қофия асликим: *Адан ва лабан*; *саман ва ватан* дурур.

Булар бирла бир ғазалда келмаги *сахван* йўқгур. Зероки, атарнинг охир ҳарфи калиманинг нафсидин эрмас. Масдарият иллатидин мулҳақтурур ва буларнинг охир ҳарфи аслдур ва мозийким, *дод* ва *қушуд*; ё: *кашид ва чашид*; ё: *буд* ва *қушуд*; ё охири «те» бўлса, нетокким: *сохт ва бохт*; ё: *тофт ва доит ва коит* турур. Ул *бод* ва *шод*; ё: *ид* ва *чид*; ё: *кабуд* ва *удким*, аслидур, булар бирла бир ғазалда жамъ бўлмоғи айбдур. Ва буларнинг ижтимои ҳеч маҳалда жоиз эрмас.

Ва *музориъумм*, *барад* ва *дарад*; ё: *занад* ва *танад*; ё: *мекашад* ва *мечашад* турур...

Ва ул қофияларким, амрият маъниси бирла бўлса келур. Агар фаолият маъниси бирла бўлса, асли қофия бирла бир ерда келса, раводур, нетокким: *жонситор* ва *раҳғузор*; ё: *қорсоз* ва *танғудоз*, ё: *хунрез* ва *дилсўз* бўлғай. Ва бу қофиялардин баъзиси масдарият маъниси бирла ҳам келур, нетокким: *нарҳез* ва *ситез*; ё: *шиқоб* ва *фиреб* турур. Булар ҳам асли(й) қофия бирла воқеъ бўлса раводур. Ва робитаким: *доност* ва *биност* ё: *жуст ваҳудрост* бўлғай. Ул *рост* ва *қост*; ё: *дўст* ва *пўст*; ё: *баст* ва *маст*; ё: *пари* ва *сарииш*, аслийдур,

Шайх Ахмад Тарозӣ

бир ерда жойиз эрмас ва маълумки, қофиянинг асли қофия бирла ижтимои қасидада ва маснавийда раводур. Не учун, зероки қасиданинг ақалли йигирма байт бўлур, кўп қофия керак - то бир қасида тамом бўлғай.

Бас, бу сабабтин агар аслий қофия битилмаса, маъмулий қофия ҳар нечаким келтурса раводур то мақсудни интиҳога келтургай. Ва маснавийда ҳам мақсуд қиссанинг баёнидур, сўзга қофияни келтурмак керак - бу душвордур.

Вале сўзни қофияга келтурмак осон. Бас, ҳикоятқа асли қофия рост келмаса, маъмул келтурса раводур - то қиссани шарҳқа келтургай, нетокким малику-л-калом Фирдавсий айтур «Шоҳнома»синда:

*Баду зўфт Коғус: К-эй, нур хирад,  
Дилат яқсар андешаи бад барад<sup>20</sup>.*

Ва бу байт то сўнги мисраънинг қофияси маъмулидир ва лекин ғазалда ва қитъа ва рубоийда маъмулининг истеъмоли раво йўқгур ул жиҳатинким, рубоий тўрт мисраъедур. Уч қофия бирла тамом бўлур. Ва қитъанинг ақалли ики байттур. Ики қофия бирла тамом бўлур. Ва ғазалнинг ҳам ози беш байттур. Ва зарурат ҳолатида тўрт байт беш қофия бирла тамом бўлур. Ҳеч муҳим эрмаским, маъмули қофия келтургайлар. Вале устодлар ғазалда маъмулий қофиянинг бир ерида жоиз тутубтурлар ул сабабтинким, шоирға хўб маъно даст берди, асли қофияга рост келмас. Бу маҳалда маъмули келтурса, раводурким, то ул маъно зоеъ бўлмағай. Мундин ўзга ҳеч ерда раво йўқтур.

Қофия шойгон беш нарсанин кўттар. Ул «алиф», «нун» жамъиҳдин, нетокким: *мардумон ва суҳанон* бўлғай. Ул *жон ва жаҳонши*, аслийдур, бир ғазалда келмағай - раво йўқтур.

Икинчи ҳо ва алиф жамъидин пайдо бўлур, нетокким: *сарҳо* ва *дилҳо* бўлғай. Ул *ато ва жудо* бирла келса, раво йўқгур.

Учинчи ё ва дол жамъ мухтабадин, нетокким: *равид* ва *шавид* бўлғай. Ул *жовид* ва *ийд* бирла рост келмас.

Тўртинчи нун ва дол жамъи муғойибадин, нетокким: *раванд* ва *баранд* бўлғай. Ул *қанд* ва *савганд* бирла бир ерда келмас.

Бешинчи ё ва мим мутакашим муалғайрдин ҳосил бўлур, нетокким: *барим* ва *хўрим* бўлғай. Ул *рим* ва *сим* бирла раво

эрмас. Ва мажмуи уламо қошинда қофияи шойгон барча маҳалда айбтур.

Ва агар қофия шойгондин ҳам «алиф» ва «нун» жамъини васл ва хуруж еринда қилса бўлур, нетокким; *писарон ва дигарон* бўлғай.

Мисоли будур:

*Умр бигузаит ба беҳосили булҳаваси...*

Фааммо, булар равий бўлмас. Агар равий қилсалар, ул қофия майибтур.

*Мазид* ул ҳарфни айтурларким, хуруждин сўнгра келса. Ва бу аҷам ихтироидур. Ва араб қавлинда қофиянинг охири ҳарфи хуруждир. Ва мазид ҳар ҳарфдин бўлур, нетокким: *баримши ва даримши* бўлғай.

Мисоли бу:

*Тилар кўнглум юзунг кўрса, будур онинг хаёлоти.  
Муяссар бўлса бу давлат, бўлур зоҳир камолоти.*

Ва мунда равий «ла/и»дур. Ва «алиф» васлдур; ва «то» хуруждур ва «ё» мазид.

Ва буларнинг такрори лозимдур. Ва ул тўрт ҳарфким, равийдин бурун келур, бириси қайдтур. Ва мунунг маҳали равийдин бурундур. Ва бу ҳар ҳарфтинбўлур. Мунинг бирла равийнинг орасинда ҳеч ҳарф сиғмас, нетокким: *суфт ва суфт* бўлғай.

Мисоли бу бўлур:

*Солди усрук кўзунгиз тавба-у тақвога шикаст.  
Бўлди олам юзунгиз даврида хушид папаст.*

Мисоли дигар: Камол Хўжандий айтур:

*Ёри мо сарви батанд аст, бигуем баланд,  
Паст суфтан суҳан аз бийми рақибон то чанд<sup>2</sup>*

Ва мунда равий «дол»дур. Ва «нун» қайдтур. Ва мунга тақи баъзилар ҳуруф таъйин қилибтурларким, ул ўн ҳарф-



Шайх Ахмад Тарозий

**тур:** бе, хе, ре, зе, син, шин, айн, фе, нун, хе, **нетокким:** сабр ва абр, тахт ва бахт, дард ва мард, дурд ва музд, наст ва маст, гашт ва дашт, мафар ва нафар, суфт ва суфт, банд ва қанд, маҳр ва жаҳр бўлғай.

**Фааммо, мунинг эътибори йўқгур. Ул сабабтин агар қофиянинг биноси арабий бўлса, ўзга хуруф ҳам келур, нетокким:** атр ва сатр, мажд ва нажд, тахт ва бахт, садр ва бадр, аср ва қаср, саъд ва раъд, ақд ва нақд, мушкил ва гил, қалб ва калб, намак ва самак, натл ва ҳамл, фирдавс ва қавс, Вайс ва Қайс.

**Бас, маълум бўлдики, хуруф тайин қилмоқ ғалатгур.**

**Ва асаҳ улдурким, ҳар ҳарфким, саҳихдур, равийдин бурун келур. Соқину-п-қайдгур. Ва анинг қофиясин муқаййад ўқурлар. Ва қайд ҳаргиз мутаҳаррик келмас. Ридф ҳам равийдин бурун келур. Яъни «алиф\*» ва «во\*» ва «ё\*» ва бу уч ҳарфтин ўзга ҳеч ҳарф ридф бўлмас, нетокким:** кор ва бор, хур ва нур, чин ва ошин бўлғай. «Алифнинг мисоли:

*Эй сенинги, ол энгиндин гулга ҳа дам инфиол<sup>22</sup>.*

*Чун қаро зулфунг эрур мушки Хўтанга гўшмол.*

<...> **Дахил ул ҳарфни айтурларким, равий бирла таъсиснинг аросинда келур. Вале анинг тақрори лозим эрмас. Аъни бир байтта ўзга ҳарф келур. Ва яна бир байтта ўзга, нетокким:** тоҳир ва қосир бўлғай. Мисоли бу:

*Эй бўлди сенин шонинга хусн этти но?ил.*

*Нуртур пари хурда бу шаклу шамойил.*

**Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофиянинг ҳарфининг аввалинда келур. Бу тўққуз хуруфнинг оғози андиндур. Ва бу «алиф»тин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким:** олим ва ҳоким бўлғай.

**Мисоли будур:**

*Чун сенда бор, эй хур, чунин шаклу шамойил.*

*Валлоҳки, пари кўрса бўлур, жон била мойил.*

**Фасл. Бу тўққуз хуруфнинг ижтимои бир қофияда кам воқеъ бўлур. Ўлким имкони дур, мисолин кўргузולי:**

- Равийи ялгуз: *гул ва булбул.*  
 Равий ва васл: *гулаш ва булбулаш.*  
 Равий ва васл ва хуруж: *гулҳо ва булбулҳо.*  
 Равий ва васл ва хуруж ва мазид: *гулаташ ва булбулаташ.*  
 Равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *гулҳояш ва булбулҳояш.*  
 Қайд ва равий ва васл: *суфтам ва суфтам.*  
 Қайд ва равий ва васл ва хуруж: *суфтамаш ва суфтамаш.*  
 Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *суфтастам ва суфтастам.*  
 Қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *суфтамашон ва суфтамашон.*  
 Ридф ва равий: *камол ва хаёл.*  
 Ридф ва равий ва васл: *камолаш ва хаёлаш.*  
 Ридф ва равий ва васл ва хуруж: *камолот ва хаёлот.*  
 Ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *камолатаст ва хаёлатаст.*  
 Таъсис ва дахил ва равий: *комил ва восил.*  
 Таъсис ва дахил ва равий ва васл: *комилаш ва восилаш.*  
 Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж: *комилҳо ва восилҳо.*  
 Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *комилҳош ва восилҳош.*  
 Таъсис ва дахил ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *комилҳошт ва восилҳошт.*  
 Ридф ва қайд ва равий: *сохт ва пардохт.*  
 Ридф ва қайд ва равий ва васл: *сохтам ва пардохтам.*  
 Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *сохтим ва пардохтим.*  
 Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *сохтамаш ва пардохтамаш.*  
 Ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *сохтамашон ва пардохтамашон.*  
 Таъсис ва дахил ва қайд ва равий: *монанд ва ҳешованд.*  
 Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл: *монандаш, ҳешовандаш.*  
 Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *монандашт ва ҳешовандашт.*  
 Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *монандашт ва ҳешовандашт.*

Шайх Ахмад Тарозий,

Таъсис ва дахил ва қайд ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *монандасташон ва хешовандасташон.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий: *ҳомун ва қонун.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл: *ҳомунаш ва қонунаш.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж: *ҳомунаст ва қонунаст.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид: *ҳомунҳош ва қонунҳош.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *ҳомунҳост ва қонунҳост.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва равий ва васл ва хуруж ва мазид ва ноира: *ҳомунҳо ва қонунҳо.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий: *омухт ва восухт.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл: *омухтам ва восухтам.*

Таъсис ва дахил ва ридф ва қайд ва равий ва васл ва хуруж: *омухтамаш ва восухтамаш.*

Ва буларнинг жамъи бирла жамъи қофияда бас мушқилдур.

Агар воқеъ бўлса, бу тарика бўлур. Ва лекин айбдин холи бўлмас. Мисоли бу:

*Гў онки, то ман ин хунар омухтамаш.  
Дар ҳар дақиқа лаҳзае восухтамаш<sup>23</sup>.*

*Фасл.* Устодлар ва тўккуз ҳуруфдин бошқа равийдин ё ридфдин ё таъсисдин бурун бир ҳарфни илтизом қилурлар. Агарчи лозим эрмас ва ҳар қофияда такрор қилурлар. Ва мун «лузуму мо ло йалзаму» ўқурлар, нетокким: *кабир ва абир* бўлғай.

Мисоли бу турур:

*Сарв десам қаддини, сарв узра ким кўрди самар?  
Қаддига 'қуллуқ учун бағлоди белга не камар.  
Зулф ичинда кўргали юзунгни бурур меҳр ила  
Ҳар кеча то субҳ эшикинда асас янглиғ камар.*

Ва бу рубоийда равий «ро»дур. Ва мунда «лшшшш илтизом қилибтур. Ва агар «мим»ни келтурмасам ҳам, гузар ва зарар ул қофия бирла рост келур.

*Фасл.* Ул ҳаракотиким, зикр қилдук, ул итлоқдур. Ул равийнинг ҳаракатидур, нетокким: *гулаш ва булбулаш*. Ва мунга ихтилоф жойиз эрмас, магар равийнинг мо баъди хуруфи иллатин бўлса, ул айбгур, нетокким, *сархушо ва маҳвашо*.

Ва равийнинг нафсининг ихтилофин *икфо* ўқурлар. Бу бағоят шонедур, нетокким: *ихтисод* ва *этимод*, *хос* ва *ос* бўлғай...

*Фасл.* Ҳар шеъриким, анга ики қофия келтурсалар, они *зулқофиятайн* ўқурлар.

Мисоли бу тариқадур:

*Эй лаблари ақиқ, тиши дур, сўзи шакар.*  
*Гар офтоб боқса юзунга, кўзи қамар.*

Бир қофия *сўзи* ва *кўзи* лафзи, бир қофия *қамар* ва *шакар*.

*Фасл.* Бу тўққуз ҳарфким, зикр қилдук, андин бошқа қофиядин сўнгра келтирурларким, они радиф дерлар. Ва бу ажам шуаросининг махсусидир ва мунга араб билмас. Ва анингтек бўлурким, бир ғазалда боштин аёқ ҳар байтнинг охиринда қофиядин сўнгра бир қалимани такрор қилурларким, барчаси сурат ва маънода мутаффиқ бўлғай.

Ва радиф агарчи шеърда лозим эрмас, вале андин шеърга оройиши тамом ҳосилдур. Ва араб қошинда ҳар шеъриким, анда радиф ҳарфи бўлса, они *мураддаф* ўқурлар. Ва ажам қошинда ҳар шеърдаким радиф бўлса, они *мураддаф* дерлар. Мисоли бу тавр:

*Боди сабоки, зулфини гул уза тор-тор этар.*  
*Сабру қарору тоқату ақли беқарор этар.*

*Фасл.* Агар икки қофия бирла радиф келтурсалар, они *зулқофиятайн мураддаф* ўқурлар. Мисоли бу тариқа:

*Олса ниқоб юзи қамарни хижил қилур.*  
*Тўкса жўллоб сўзи шакарни хижил қилур.*

...Бир тариқа шеър бўлурким, анда қофия бўлмас. Ҳар байтнинг охиринда радиф-ўқ келтирурлар. Они *ҳарора* ўқурлар. Мисоли бу тариқ бўлур:

Шайх Ахмад Тарозий

*Эй сўзи қанду эрни мўл, дасти манасти доманат.  
Зулфи бинафша, юзи гул, дасти манасти доманат.*

**Зухраву Ой, Муштарий.** *хуснунгни, бўлди муштаон  
Қайдаки бўлсанг, эй пари, дасти манасти доманат.*

*Қилмагил асру кўп ситам хаста кўнгулга, қил карам,  
Бўлса қиёмат, эй санам, дасти манасти доманат.*

*Муннаки ўртадинг мени, эй кўзи шўхи қофарин,  
Яъники қўйгамен сени дасти манасти доманат...*

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

«РИСОЛАИ ҚОФИЯ»

*Бисмиллаҳи-р-роҳмани-р-роҳим*

*(I)*

Сўзни мавзун (вазни) қилганларидан сўнг, фасоҳат анжуманининг қофиясини унга такаллум қилурлар, яъни Ҳазрат Воҳибу-л-атойоти жалла жалолуху<sup>1</sup> га ҳамду санолар, ундан сўнгра Расулимизга мадҳу санолар бўлганидек, токи балоғат чаманининг булбуллари унда тараннум айласунлар<sup>2</sup>. Коинот сарвари Аллоҳга чексиз ҳамду санолар ва макговлар бўлсин... Қофия қоидаларига доир бу мухтасар рисола баъзи азизлар ва дўстлар таҳрири ва тақриридан ўтгайки, Ҳазрати борийнинг иноятдан умидвордирманки, ундан баҳраманд бўлувчиларга манзур бўлгай ва уларнинг назарига тушгай.

Қитъа:

*Чу гул ба ханда дарояд лаби амал зи нишот,*

*Агар зи гулшани лутфаш вазад насими қабул.*

(Мазмуни:

*Лабнинг сурурига амал қилиб, гул хандага кирсун,*

*Агар гулшанда шамол унинг лутфини қабул қилса).*

*Муқаддима (II)*

Билгилки, қофия аҷам шоирлари одатича, байтлар охиридаги сўзларнинг такрорланиб келишидир, шу шарт биланки, талаффузда мустақил бўлмасин, балки мисраънинг бир жузви бўлсин. Баъзилар жумланинг охириги қофия<sup>3</sup> дерлар, баъзилар эса равий ҳарфини қофия деб атарлар.

*Радиф* деб шундай калимани айтурларки, бу калима ҳамма байтлар охирида бир хил тарзда такрорланиб келсин.

Ва ридф мавжуд бўлган шеърни мурдаф<sup>4</sup> ўқирлар ва бу аҷам шуаросига хос ҳолатдир.

*Фасл (III)*

Қофия ҳарфлари тўққизтадир.

Абдурахмон Жомий

Шеър:

*Равиву ридфу дигар қайдӯ баъд аз он таъсис.*  
*Лахилу васлу хуружӯ мазидӯ ноира дои*  
(Мазмуни:  
*Равийӯ ридфу яна қайд сўнгра таъсис.*  
*Лахилу васлу хуружӯ мазидӯ ноирадир бил).*

Равий<sup>5</sup> қофия асл (ўзак)даги сўнгги ҳарфдир, чунонки ушбу байтда “лом” равийдир:

*Дар азал нақиш ту бар тахтаи гул дидан дил<sup>^</sup>*  
*Диду нои дили бечора фуру рафт ба гил*  
(Мазмуни:  
*Азалдан сенинг суратинг гулда ва юрагимдадур,*  
*Оёқ остини кўриб бечора қалбим тупроққа кетди).*

Ридф<sup>6</sup> деб “алиф”, “вов” ва “йо”ни шу шарт билан айтурларки, равийдан аввал келсин, мутаҳаррик (ҳаракатли) ҳарфларсиз ва улардан олдин келувчи ҳаракатларсиз.

Ридфни ўз ичига олувчи ҳар қандай қофияни мурдаф ўқирлар<sup>7</sup>, бунда «ро» суқунли ва “дол” фатҳа билан ўқилур.

Ва агар равий ва ридфнинг ўртасида сокин ҳарф бўлса, уни ридфи муфрадли мурдаф деб атарлар, чунонки ушбу байтда келгани каби.

Шеър:

*Эй аз гунафша сохта гулбаргро ниқоб,*  
*В-аз шаб табончаҳо зада бар рӯи офтоб*  
(Мазмуни:  
*Эй бинафшадан гулбарглари ниқоб қилувчи*  
*Ва тунда офтобнинг юзига ўқлар отувчи).*

Ва агар ундон ҳарф восита бўлса, бу ундонни ридфи зойд<sup>8</sup> дерлар ва “алиф”, “вов” ва “йо”нинг ридфи аслий ва у қофияни мураккаб ридфли мурдаф дерлар.

Шеър:

*Азбаски танам з-оташи ишқи ту худохт,*  
*Натвон танам аз шамъи саҳар бозшинохт.*  
(Мазмуни:  
*Жисмим сенинг ишқи оташингдан куйиб кул бўлди,*  
*Нотавон жисмим саҳар шамидан яна ҳушига келди).*

Ва *ридфи зои*д ҳарфи олтигадир, чунонки айтулар:

*Шеър:*

*Ридфи зои*д *шаш* бувад, эй *зуфунун*,  
“*Ҳо*”ву “*ро*”ву “*син*”у “*шин*”у *фо*”ву “*нун*”.

(Мазмуни:

*Ридфи зои*д олтигадир, эй соҳиби илм,  
Булар: «*ҳо*», «*ро*», «*син*», «*шин*», «*фо*» ва «*нун*»дир).

Мисоллар: *сохт*, *сўхт* ва *рехт*; *корд* ва *мўрд*; *кост*, *нўст* ва *зист*; *дошт* ва *гўшт*; *йофт*, *кўфт* ва *фирефт*; *монд* ва *донд*<sup>9</sup>.

Билгилки, *ридф* форсий қофияда “*вов*” ва “*йо*” бўлса, ики навьдир: маъруф ва мажҳул.

*Маъруф* деб шунини айтуларки, “*вов*” ва “*йо*”дан кейин келган замма ва қасра ишбоъ<sup>10</sup>тамом қилур, нур ва пир сингари<sup>11</sup>. *Мажҳул* уддирки, бунда ишбоъ тамом қилмайди, *шўр* ва *шер* сингари<sup>12</sup>. Гўзал (қофия)дан кейин вожибдирки, маъруф ва мажҳулни бир шеърда жамъ қилмаслар, лекин Камол Исмоил жамъ қилибдир.

*Рубоий:*

*Бо дил гўфтам, ту боре, эй дил некӣ,*  
*К-аз ман дурӣ, ба ёри ман наздикӣ.*  
*Дил гўфт, ки бо дахану зулфаш умрест,*  
*То месозам ба тангиву торикӣ.*

(Мазмуни:

*Юракка айтдим, эй юрак бир бора менга яхшилик қил,*  
*Мендан йироқ бўлсанг, ёримга яқин бўл.*

*Юрак айтди: сенинг умринг ёринг даханию зулфи*  
*биландир,*

*Шундай экан, торлиқ- ва қоронғиликни пайдо қилайин).*

Ва баъзан бўлурки, мажҳулнинг “*йо*”сини араб калима-сида *имола*<sup>13</sup> қилган бўлсалар, жамъ қилурлар, чунонки Анварий айтур:

*То моҳи руют аз ман рух дар хижоб дорад,*  
*Не дида хоб дорад, не дил шикоб дорад*

(Мазмуни:

*Юзингнинг ойи менадан ўзини яширганда,*

*На кўзга уйқу келади ва на юрак тоқат қилади).*



*Қайд* деб шундай сокин ҳзрфни айтурларки, равийдан аввал келсин, ушбу байтдаги “нун”<sup>м</sup> каби:

*Чу Зухра вақти сабӯҳ аз уфуқ бисозад чағ,  
Замона тез кунад нолаи маро оҳағ  
(Мазмуни:  
Зухра тонг вақтида уфқда чанг чалганда  
Ҳаёт менинг нолаларимни тезда куйга солсин).*

Ва қайд ҳарфи форсий тилда ўнгадир, чунонки айтурлар:

*Шеър:*

*Гар ҳуруфи қайдро гиранд ёд  
Нест дар лафзи Ажам аз даҳ зиёд.*

*“Бо у “хо”у “ро”ву “зо”ву “син”у “шин”  
Ғайн”у “фо”ву “нун”у “ҳо” бошад яқин<sup>15</sup>.*

(Мазмуни: %' '  
*Қайднинг ҳарфларини ёдга олсалар,  
Ажам тилида ўнтадан ошмайди.*

*Булар шубҳасиз «бо», «хо», «ро», «зо», «син», «шин»,  
«Ғайн», «фо», «нун», «ҳо» ҳарфларидир).*

Мисоллар: *абр* ва *сабр*, *тахт* ва *бахт*, *мард* ва *дард*, *базм* ва *назм*, *маст* ва *даст*, *гаит* ва *даит*, *мағз* ва *нағз*, *суфт* ва *зуфт*, *панд* ва *банд*, *чехр* ва *меҳр*<sup>16</sup>.

Ва агар қофиянинг биносини арабча курсалар, қайднинг риояти жами ҳарфлар асосида бўлади, чунонки: *вағд* ва *рағд*, *бир* ва *фир*, *жайб* ва *ғайб* ҳамда уларнинг мисоллари каби.

*Таъсис* деб шундай “алиф”ни айтурларки, у ва равийнинг ўртасида бир мутаҳаррик ҳарф восита бўлсин<sup>17</sup>.

*Муассаса қофия* улдурки, барча байтларда “алиф”га риоя қилулар, чунонки Камол Исфаҳоний қасидасининг матлаъсида шундай қилган:

*Шеър:*

*Эй он ки лоф мезанӣ аз дил, ки ошиқ &ст,  
Тӯбӣ лак, ар забони ту бо дил мувофиқ аст*

(Мазмуни.  
*Юрагинг ҳақида у ошиқдир деб лоф урасан,  
Бехуда сўэларнинг кони, тилнинг юрагингга  
мувофиқдир).*

Ва ажам шуароси араб шуаросига хилоф равишда таъсисни нафақат зарур, балки таҳсинга сазовор ҳисоблайдилар.

*Дахил*<sup>18</sup> деб шундай мутаҳаррик ҳарфни айтувларки, таъсис ва равийнинг орасида воқеъ бўлур, юқоридаги байтда “шин” ва “фо” сингари.

*Васл*<sup>19</sup> деб равийдан кейин келувчи ҳарфни айтувлар, ушбу байтдаги “ним” ҳарфи сингари:

*Шеър:*

*Ман ба бўи ту ҳавохоҳи насими сахарам,  
К-ў зи бўи ту хабар дораду ман бехабарам,-  
(Мазмуни:  
Мен менинг тароватинг учун тонг шамоли-ла дўст  
тутинаман,  
Чунки сенинг тароватингдан у хабардору мен эса  
бехабарман).*

*Хуруж*<sup>20</sup> деб васлдан кейин келувчи ҳарфни айтувлар, қуйидаги байтда “ним” ҳарфи хуруж ҳисобланади.

*Шеър:*

*Мо ҳеч қасони қўи ёрем,  
Мо сўхтағони хомкорем•  
(Мазмуни:  
Биз ёр қўида ҳеч қим эмасмиз,  
• Биз мусибатга гирифтор нодонлармиз).*

*Мазид*<sup>21</sup> деб хуружга пайванд ҳарфни айтувлар, ушбу байтдаги “шин” ҳарфи каби.

*Шеър:*

*Ало айнайҳи айнуллаҳ, чи чашмони сийҳастани,  
Чи мизғони синоносо, чи мардафган нигоҳастани.*

*Ноира*<sup>22</sup> бир ёки увдан қўпроқ ҳарфдирким, мазиддан кейин келур, ушбу байтдаги “ним” ёки “шин” сингари:

Абдурашмон Жомий

*Он маҳ, ки ба чашии меҳр дидастемат,  
Аз жумлаи некувон гузидастемаи.  
(Мазмуни:  
Ул ойи, мен унинг кўзларида қуёш кўрялман  
Шунинг учун барча яхши нарсалардан воз кечаман).*

*Фасл (IV)  
Қофия ҳаракатлари<sup>23</sup> олтигадир, чунонки айтурлар.*

*Шеър:  
Рассу<sup>24</sup> ишбоъу<sup>25</sup> хазв<sup>26</sup> тавҷех<sup>27</sup> аст,  
Боз мажрову<sup>28</sup> баъд аз ўст намоз<sup>29</sup>.  
(Мазмуни:  
Расс. ишбоъ. хазв ва тавҷих.  
Яна мажрову сўнг эрур наФоз').*

*Расс таъсисдан аввал келувчи ҳаракатдур. Ва, шубҳасиз,  
бу фатҳадан бошқа ҳарф эмасдир.  
Ишбоъ деб дахилнинг ҳаракатини айтурлар ва у кўпроқ  
касрадир, биз бу ҳаққа юқорида ҳам айтиб ўтдик. Ва фатҳа  
қуйида келур, чунонки Заҳир ушбу байтида келтиргани каби:*

*Бизаит моҳи рўза ба хайру мубораке,  
Пур кун қадаҳ зи бодаи гулбарги роваке.  
(Мазмуни:  
Рўза ойи хайру муборак билан ўтди,  
Энди гулбаргдек пок бодадан қадаҳни тўлдир).*

*Ва замма қуйида келур, ушбу байтдаги каби:  
Эй қушта маро нарғиси шўҳат бо тағофул,  
Зулфи ту гирифтаст зи сар расми татовул.  
(Мазмуни:  
Сенинг шўх нарғисларинг бепарволиги билан мени  
ўлдирар,  
Зулфинг менинг бошимга тажовуз этмакни одат  
қилибдир)*

*Ҳазв деб рифд ва қайддан аввал келувчи ҳаракатни ай-  
турлар, қор ва бор ва тахт ва бахтдаги фатҳа сингари (Ва  
ҳар гоҳ ин қофияе муштамил бар ҳарфи қайд мавсума бошад,*

ихтилофи ҳазвро жоиз доштаанд, чунон ки Камол Исфаҳоний айтур):

*Гар сўзи дитам як нафас оҳиста шавад,  
Аз дуди дилам роҳи нафас баста шавад.  
Дар дида аз он об ҳамегардонам,  
То ҳар чи на нақши туст, аз он шуста шавад.*

(Мазмуни:

*Юрагимнинг ёниши бир нафас тинса,  
Унинг дудидан нафасим йўли беркилсин.  
Кўзларимни унинг суви билан алмаштираму лекин  
Сенинг суратинг бўлмаса, унда ювилиб кетсин).*

*Тавжих* сокин равийдан аввал келувчи ҳаракатдир ва мухталиф келмас, агарки равий мутаҳаррик бўлса васл ҳарфига, чунонки Анварийнинг ушбу қасидасининг матлаъси:

*Эй муслмонон, фиғон аз жаври чархи чанбарӣ,  
В-аз нифоқи Тиру қасди Моҳу сайри Муштарӣ  
(Мазмуни:  
Эй муслмонлар, бу чамбарак чархнинг жавридан,  
Ва Тирнинг макридан, Ойнинг қасдидан, Муштарӣ  
сайридан фиғондир).*

*Мажро* деб равийнинг ҳаракатини айтурлар ва унинг аслининг ихтилофи жоиз эмас.

*Нафоз* васлнинг ҳаракатидир, хуружни унга пайванд килурлар, ушбу байтдаги “йо” ҳаракати сингари:

*То чанд ба санглохи ғам афканийам,  
В-аз санги ситам шишаи дил бишканийам  
(Мазмуни:  
Қачонгача бу тошлоқда ғам чекаман,  
Ва бу тош ситамидан шиша қалбимни синдираман).*

Ва форсий шеърда васл ҳарфи мутаҳаррик бўлмоғи жоиз эмас, чунончи ушбу байтдагидек:

*Мо ошиқи рӯи некӯвонем,  
Девонаи шакли ҳар жавонем*

Абдурахмон Жомӣ

(Мазмуни:  
*Биз яхшилар дийдорининг ошиқларимиз,  
Ва ҳар эзгулик шамоишнинг, девонасимиз).*

Ва хуруж ва мазиднинг ҳаракатини *нафоз* дерлар, қуйи-  
даги байтдаги “мим” ва “шин” ҳаракатлари сингари:

*То кай ба хуни дидаву дил парваремашон,  
Аз раҳ бурун раванду ба роҳ оваремашон.*  
(Мазмуни:  
*Қачонгача дил қонини қўриб тўламан,  
Иўлдан ташқари чиқаману йўлга кираман).*

#### Фасл (V)

Ушбу санъатнинг арбоблари ҳар қандай қофияни тақғиб  
эътибори билан агар унинг сўнгида ики сокин ҳарф кетма-  
кет келса, *мутародиф*<sup>30</sup> ўқурлар.

Ва агар қофиянинг охирида бир сокин ҳарф бўлса ва  
сокиндан аввал бир мутаҳаррик ҳарф келса, ундай қофияни  
*мутавотир*<sup>31</sup> деб атарлар. Ва агар ики мутаҳаррик ҳарф келса,  
уни *мутадорик*<sup>32</sup> ўқурлар. Агар уч мутаҳаррик келса, уни  
*мутарокиб*<sup>33</sup> ва агар тўрт мутаҳаррик келса, ундай қофияни  
*мутаковис*<sup>34</sup> ўқурлар. Ва мутаковис қофия ажам ашъориди  
учрамас ва юкоридаги барча истилоҳлар ушбу байтда жамъ  
бўлубтур:

*Мутародиф, мутавотир, мутадорик мехон,  
Мутарокиб, мутаковис лақаби қофия дон*  
(Мазмуни:  
*Шуни билгилки, мутародиф, мутавотир, мутадорик,  
Мутарокиб, мутаковислар қофиянинг атамаларидир).*

#### Фасл (VI)

Агар равий ҳарфи сокин бўлса ва васл ҳарфи унга пайваста  
бўлмаса, уни *муқаййад* ўқурлар<sup>35</sup>.

Ва агар васл ҳарфи унга пайваста бўлса, уни мутлақ  
ўқурлар<sup>36</sup>. Ва муқаййад равийким, қофия таркибида ундан  
бошқа ҳарф бўлмаса, уни *муҷаррадли муқаййад* дерлар<sup>37</sup>,  
*сарвар* ва *дилбар* каби. Агар бошқа ҳарф мавжуд бўлса, ушбу  
ҳарфга қараб *ридфли* ёки *қайдли муқаййад* деб атарлар.

Ва мутлақравийким, агар кофия ҳарфларидан васл ҳарфи мавжуд бўлса, *сарварий* ва *дилбарий* сингари, уни мутлақ мужаррад дерлар ва агар кофия ҳарфларидан бирор ҳарф мавжуд бўлса, ушбу ҳарфга қараб қайдли, *ридфли*, *хуружли*, *мазидли* ва *ноирали мутлақ* деб атарлар.

#### Фасл (VII)

Кофия айблари тўртгадир: *икво*<sup>38</sup>, *икфо*<sup>39</sup>, *синод*<sup>40</sup>, *ийто*<sup>41</sup>.

*Икво* деб ҳазв ва тавжеҳнинг ихтилоф (қарама-қарши, зиддин айтурлар, чунонки *дур* ва *давр*, *жаст* ва *жуст*, *нур* ва *барни* бир шеърда жамъ килтурлар.

*Икфо* деб равий ҳарфининг ўзгартирилиши айтилур, бунда талаффузда яқинлик кузатилади, *эҳтиёт* ва *эътимод* каби. Ва шу каби араб ва ажам ҳарфларини жамъ қилмоқ ҳам чунончи *раг* ва *сағни шак* ва *ҳакка*, *чанни тарабгя* ва *кажши газгг* ва *почанн хожсага* кофиядош қилиш ҳам шу жумладандир. Ва бу бағоят номаъкул ишдур.

*Синод* деб ридфнинг ихтилофини айтилур, чунончи *замин* ва *замон* сўзларини кофиядош қилишдир. Ва араб шуароси ридфнинг ихтилофини “вов” ва “йо”га жоиз деб билтурлар, хусусан, *амўд* ва *амиди* шеърда келтирадирлар ва бу ҳолат уларнинг шеърларида кўп учрайди.

*Йито* икки навъли кофияни ифода қилмоқдир: *жалий* ва *хафий*. *Жалий* улдурким, унинг такрори очикдир, чунончи *неқўтар* ва *зеботар*, *фусунгар* ва *ситамгар*. Ва *гуфтан* ва *шунданлаги* “нун”и масдар ҳамда *ёрон* ва *дўстон* & M “алиф” ва “нун” ҳамда *сифот* ва *қоинотдат* “то” ҳам шундайдир. Ва *лолаҳо* ва *гунчаҳоқат* “алиф” ва “ҳо”, *хандон*, *гирён* ва *гарданв&t* “алиф” ва “нун”, *дасте* ва *мардедаги* “йо”и *танкир*<sup>42</sup>, *диҳад* ва *барадат* “дол”и истиқбол<sup>43</sup> ҳам шу жумладандир. Ва “нун”и таҳсис<sup>44</sup> байтларда, асосан, бир маънода такрорланиб келур, бир ҳарф ёки ундан ортиқ бўлса ҳам йтои жалийга<sup>45</sup> мансуб бўлади.

Жоиз эрмаски, кофиянинг асосини унга курсалар ва агар зарурат туғилса, қасидада икки ва ундан ортиқ келмас, бундай кофияни *шойгон*<sup>46</sup> деб атарлар.

*Йитои* хафий<sup>47</sup> ушбу байтдаги об ва гулоб сўзларидаги кабнаир:

*Эй гули рухсори ту бурда зи рўйи гул об,  
Сўҳбати гулзорҳо карда ба бўят гулоб*

Абдурахмон Жомий

(Мазмуни:

*Эй гул юз, гулоб сенинг юзинг томчисидир,  
Гулзорда гулоб сенинг тароватингдан суҳбат қурди).*

*ХОТИМА (VIII)*

Қофия ики қисмдан иборатдур: маъмул (амалдаги, жорий) ва ғайри маъмул. *Ғайри маъмул* улдурки, агар усиз унга тасарруф қилсалар (эғалик қилсалар), қофия пайдо бўлур. Ва маъмул улдурки, унинг воситасида қофия пайдо бўлур. Бу тасарруф гоҳида ики сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлур, чунонки “аст” сўзи “пайдо” сўзи билан бирикиб, (бунда “пайдост” сўзи ҳосил бўлади) “хост” ва “рост” сўзларига қофиядош бўлур, жумладан:

*Дар оинаи рӯи ту, гар гўям рост,  
Анвори тажамми илоҳӣ пайдост.*

(Мазмуни:

*Агар ростин айтсам, сенинг юзинг ойнасида  
Илоҳӣ тажаллининг нурлари пайдо бўлур).*

Камол Исмоил қасидасида “қорд” сўзи қофия тарзида қўлланилганки, мағлаъси ушбудир:

*Бартофтаст бахти маро рӯзгор даст,  
3-онам намерасад ба сари зулфи ёр даст*

(1Мазмуни:

*Менинг бахтимга рӯзгор чанг (қўл) солади  
У сиз ҳам ёрнинг зулфига қўлим етмайди).*

Қуйидаги байтда “қорд” сўзидаги “дол”ни радиф (аст)га қўшиб ўқиш орқали қофия ҳосил қилинган:

*Хасми шутур дилатро қурбон қунад ҳаме,  
3-он рӯи саъди зобеҳ ошихта қорд аст.*

(ЧМазмуни:

*Туянинг душмани сенинг юрагингни бутунлай  
қурбон қилсин,  
Бу юз гўзаллиги бахтидан қурбонлик учун тичоқ  
қинидан чиқади.)*

### АБДУРАҲМОН САЪДИЙ

«АМАЛИЙ ҲАМ НАЗАРИЙ АДАБИЁТ  
ДАРСЛАРИ» дан

#### БИТИМ (ҚОФИЯ)

Тизмаларнинг муҳим бир шarti битимдир. Мисраларнинг сўнгларида бир турли ёки бир-бирига яқин бўлган овозли ҳижола­рининг келтирилиши битим бўлади.

Мисол:

*Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир рух...  
Ҳар ким кулуб қарар эмиш дунёга;  
Ҳатто чол боболар айталармиш: Уҳ...  
Чиқиб юрсак эди ёзга, ҳавога!*

Мана мунда биринчи мисра билан учинчи мисра (*рух, уҳ*), икинчи мисра билан тўртинчи мисра (*дунёга, ҳавога*) битимдош килинган­дир. Ҳар бир байтнинг (ҳар икки мис­ранинг) битимлари ўзига бошқа бўл­уб бориши ҳам мум­кин­дир­ки, мунга «икилик» (маснавий) деб ай­ти­ла­ди­р. Элбекнинг «Аргумони»да мунга мисоллар бор. Енгил бўл­ган­ли­ги учун масал ва дostonларда шу йўл ту­ти­ла­ди­р. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»си ҳам Навоий дostonлари ҳам шундоғ­ди­р.

Тизмаларда бир шеърда то охиригача бир турли битим билан бориш ҳам бор­ди­р. Ҳазаллар, яъни муҳаббат ва ҳасрат шеърлари каби. Баъзан мисраларнинг кетида ҳамон илгариги мисраларнинг сўн­гда­ги сўзларнинг ўзи так­рор этила бора­ди­р. Лекин бу чоғда асл битимлар шу так­рор­лан­ган сўзларнинг юқори ёғ­қа­да­ги қўшни сўзларда бўлади. Шунга «Чўлпон»нинг «Ку...»га битган ғазали мисол бўла олади­р. Тизмаларда мис­ралар яна мана шундоғ битимлана­ди­р­лар. Тўртлик, яъни тўрт мисралик (рубойи) тизмаларда ил­га­ри­ги уч мисра бир турли битимланган бўлса, шуларга қўши­ла боратурган тўртинчи мисралар ўз­ла­ри­га маҳсу­с битим олади­р­лар. Яссавийнинг тизмаси кў­бра­к шундай­ди­р. Элбекнинг «Икинчи»си мунга мисол бўла олади­р.



Абдурахмон Саъдий

Вазн ва оҳанг истар тизмада ва истар сочмада бўлсин, умуман, услубда оҳанг масаласи энг аҳамиятли бир масаладир. Тизмада эса мунинг аҳамияти тағи(н)да ортиқдир. Оҳанг вазннинг туб хусусиятидандир, у вазнга лозим бўлган бир нарсадир. Вазн сўзларнинг маълум бир ўлчовга солинишлари бўлса, оҳанг ўлчовли сўзларнинг ўз ораларида кулоққа завқ ва лаззат берарлик бир равишда сайланиб тўлганишлари ва мусиқийлик тўғдиришларидан иборатдир.

Бир турли овозларнинг бир сўзда ёки жумлада қатордан бирга йиғилиб келиши шу сўз ва жумлаларнинг оҳангини бузадир. *Шошиш, шошилши, кулишиш, сўзлашиш, чотишиш, шодлиқлик, тўғрилиқлик* сўзлари каби.

Оҳангсиз услубга тизмадан мисоллар:

*Агарчи йўқдир «дер»лик талоши,  
Эрур тош бўлса ҳам чақмоқ тоши.*

*Дема чақмоқ тоши кўҳ андуҳ  
Ғам андуҳ онда кўҳ огуҳ*

(Навоий)

*Бўғриқ, қисик, асабий бир кўнгил.  
Йиқиткучи, ағдаргучи кўзгалши,  
Яқиндаги зўр курашнинг бошидир*

(Чўлпон).

*Кўз кўшини огу тўлиқ ўқларни  
Муни билгач, улар бунн тушундилар.  
Алданишга нега кўндилар?*

(Элбек).

*Уруш, талаш, тортиш, шилши бир иш*

(Чўлпон).

Мунга сочма услубдан мисоллар:

*Чолнинг аччиғ чучугин хўб танитқон. Одамларнинг шақиллашиб сўзлашлари, хоҳолаб кулишишлари саройни кўкка кўтарди. Чин савдогар сиз эмишсиз. Мажлис Зиё шоҳичиникида...*

(Жулқунбой)

#### Анабиёт дарслари

*Битимларда оҳанг.* Тизмада вазннинг оҳанги битимлардадир. Битимсиз вазн оҳангсиз бир вазндир. Битимларда оҳанг деганимиз бунларда оҳангларнинг бир-бирига яқинлигида, яъни ул сўзларни айтганда овоз оғизларининг ҳаракат вазни бирдан ўзгариб, бошқаланиб кетмаслигидадир. Масалан, Ғулом Зафарийнинг «Ваннайчажон» асарида «янҗратар» билан «интилар» сўзларининг битимдош қилинишлари оҳангни бузадир.

Оҳанглик битимларга очиқ мисол «Чўлпон»нинг «Боқу-га, Шарқ қурултойиға кетганда» деган шеъридир. Бир тизмада вазн дуруст, тўлиқ бўлса ҳам битимлардаги оҳангсизлик у тизманинг кўб ғазаллигин йўқотишга сабаб бўлади. Масалан, «Элбек»нинг «Тилак йўлида» деган шеъри мафҳум ва тасвир эътибори билан гўзал бир шеър яхши бир киноя бўлгани ҳолда битимларнинг оҳангсизлиги бу шеърнинг камчилиги яшағандир.

АБДУРАУФ ФИТРАТ  
«АДАБИЁТ ҚОИДАЛАРИ»дан

ҚОФИЯ

Мисраъларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган сўз бўғумларига *қофия* дейиладир.

Ботунинг:

*Адам адамдир, саждалар ортиқ,  
Адам сўзлари адамга тортиқ.  
Бордан тугар куч бунга бор шоҳид,  
Ўйларинг тубсиз, самарсиз зоҳид*

деган шеърда *тортиқ* билан *ортиқ* сўзлари *қофия* бўлгани каби *шоҳид* билан *зоҳид* сўзлари ҳам *қофия*дир. Бурунги шеърларимизда *қофия*нинг жуда катта ўрни бор эди. Ҳатто, вазн, *қофия*си бўлмаган асар шеър саналмас эди.

Тизма асарларнинг шаклларига кўра *қофия*нинг белгули тартиби бор эди. Масалан, асар “маснавий” (икилик) эса ҳар ики мисраънинг ўзига махсус *қофия*си бўладир: ғазал эса, *қофия*нинг биринчи ики мисраъи билан ондан кейинги ҳар бир байт охирида бўлиши кўриладир.

Маснавийдан мисол:

*Тошкент эшиги очилгунча,  
Ондаги мастлар ойилгунча.*

*Сизни бу банд ила асрарбиз,  
Айламанг хавф бу ишлаудан сиз.*

*Қалъани холи этуб чиксунлар,  
Буржу боруларини йиксунлар.*

(“III айбонийнома”дан)

Ғазалдан мисол:

*Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмағай,  
Ғам билан буткан кўнгиш гулғашит ила очилматти*

Дабият қондалари

*Ранго-ранг гулларингни, боғбон, арз этмағил,  
Тах-батах қонлиқ кўнгул гул орзусин қилмағай.*

*Йўқтур улким гул юзингдин айри боқсам гул сари,  
Ғунча янглиғ кўнглима юз хори ғам санчилмағай.*

- *Сендин айрилдим эса бўлди насими хори ғам,  
Сендин, эй гул, эмди Бобир бир замон айтлмағай!*

Баъзи ғазалларда ҳар мисраъдан кейин биргина сўз қайтарилиб турур. У сўзга *радиф* дейиладир. Бобирнинг:

*Жонима ўт солди ул рухсорайи зебо яна.  
Кўнгулма ул зулф бўлди мойиш савдо яна*

деган байтида, *зебо*, *савдо* сўзлари(дан кейинги сўз *яна*) радифдир<sup>2</sup>. Эл адабиётимизда қофия бопкачарок бир йўсундадир: Ё маснавий йўсунла, ҳар ики мисраъда бир қофия келтирилган санарликларга бўлиниб, ҳар тўртликнинг 1-, 2-, 4- мисраъларда бир қофия қилиб (учинчи мисраъга айрича қофия қилиб), учунчи мисраъга айрича қофия берилган ё тўртликнинг 1- ва 2- мисраъларга бир қофия, 3-, 4- мисраъларида бир қофия берилган. Эл ашула ҳам дostonларида кўрганимиз каби. Ҳамда шу йўсинларнинг ҳар бири, албатта, лозим деб топилмаган. Кўб жойларда бу йўсунлар бир-бирига аралаштирилган.

Баъзи мисраълар қофиясиз ҳам бўлиб ўтган. Бизнинг бу кунги янги адабиётимиз ҳам қофия тўғрисида эл адабиёти йўли билан бормоқцадир.

### БАДИЙ ТИЛ ВА УСЛУБ МУАММОЛАРИ

Тил инсониятни махлуқотдан устун қиладиган бирламчи унсур экан, бадий нутқ ва услуб масалалари ҳам адабиётнинг борлигини таъминлайдиган, унга миллий ва умуминсоний моҳият бағишлайдиган адабий ҳодисалардан саналади. Шундан келиб чиққан ҳолда, бадий адабиётнинг бирламчи унсури тилдир, деган қоида мумтоз адабиётшуносликда ҳам, XX аср адабиёт илми ва ҳозирги адабиётшуносликда ҳам ўз қимматини йўқотмаган таълимот саналади. Араб адабиётшунослигида *лугат, сарф, наҳв, калом илми, иншо санъати ва баён қоидалари* ҳам бадий адабиётнинг тил жиҳатини ўрганувчи илмлар сирасига киради. Юқорида кўрганимиздек, агар назм аруз билан ўлчанса, наsrнинг ўлчови наҳв (синтаксис) деган қоида шарқдаги адаб (филология) илмининг устивор қонуниятларидан саналади. Шунинг учун ҳам бадий тил, услуб ва унинг ёзувдаги ифодаси бўлган иншо масалалари қадимги араб олимларининг илмий тадқиқотлари йўналишини белгилаган.

Бадий асар табиати, бадий нутқ хусусияти қаби масалаларга умумий тарзда биринчилардан бўлиб эътибор қаратган олимлардан бири Бишр ибн Муътамирдир. Хорун ар-Рашиднинг замондоши бўлган Бишр ибн Муътамир муътазила («кегиш, узоқлашиш» сўзидан олинган) оқимининг вакили бўлган. Бу қараш тарафдорлари Восил ибн Аътанинг «Фи-т-тавхид вал-адл» («Аллоҳнинг бирлиги ва адолат») китоби орқали ҳам тарқалган. Басралик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр ал-Муътамир (ваф. 840) эса уни кенгайтирганлар сафида эъзозланади<sup>1</sup>.

И. Ю. Крачковскийнинг «Бадий ижод ҳақида VII асрга доир муътазила руҳидаги рисола» мақоласида ёзилишича, бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси сақланиб

<sup>1</sup> Бу ҳақда қаранг: Х. Болтабоев. Аввал Қуръони карим, суннатда тасаввуф. / Ислоҳ тасаввуфи манбалари. — Т.: Ўқитувчи, 2005. — Б. 11-22.

қолмаган бўлса-да, IX ва XI асрларда яшаб ижод қилган тўрт машҳур муаллиф Жохизнинг «Китобу-с-синоатин» («Икки с^нъат китоби»), Ибн Рашиқнинг «Ал-Умда» («Асослар») ва Зубайр ибн Баккорнинг «Самийат» («Тингловчилар») асарларида Бишр ибн Муътамирнинг бадий ижод назариясига оид асарининг матни тўлиқ ҳолда келтирилган<sup>2</sup>. Булардан ташқари атоқли араб адиби, Мустофо Манфалутийнинг «Мухтороту-л-Манфалутий» («Сайланма асарлар» тўплами)да Ибн Муътамир асарини «Синоату-л-иншоъ» деб номланган. Асарда ёзилишича, юксак фикрлаш ва тафаккур даражасининг ўзи ҳали адиблик мавқеъини белгиламайди. Бишрнинг фикрича, «ким ноъб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу икиси сенга насиб этса, уларда сакталиқ ва раволик бузилса, сен аввал топган обрў, шухратингдан ҳам айрилсан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар тузилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам настлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилдан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари зоҳиран махшув (кашиф этилган), маъруф (маърифатга асосланган), аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оммага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳақиқонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб, хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жасранидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқдир. Агар тилинг равон, цаламинг ўткир, баенинг етук, лафзинг лутфли, штидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун

<sup>2</sup> Крачковский И.Ю. Му'тазилитский трактат VIII в. о литературном творчестве / Избранные произведения. Т.2. — М.-Л.: 1956. — С. 221-222.

*Ўзганинг хослар учун гализ, қўнол қўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истеъдод соҳибидирсан»<sup>3</sup>* . Бу талаблар ҳар бир ижодкорга тааллуқли бўлиб, у хоҳ назмда бўлсин, хоҳ насрда бўлсин адабий тил меъёрларига риоя қиладиган, бадий асарнинг руҳига уйғун равишда ифода ва баён тарзига эга бўлиши лозимлигини англатади.

Араб олимлари бадий нутқ масаласига худди бадий матннинг ўзига бўлгани каби ҳолис ва жиддий қараганлар. Буюк ватандошимиз Юсуф Саккокийнинг ёзишича, араб алломалари бадий нутқ масаласини *ал-удуму-л-хамса*, яъни *сарф*, *наҳв*, *маъно*, *баён* ва *бадиъ* билан боғлиқликда ўрганганлар<sup>4</sup>. Араб олимларининг шеърга берган таърифларида (*калому-л-мавзуну-л-муқаффа* — вазн ва қофияли сўз) ҳам дастлаб калом (фикр ва унинг нутқдаги ифодаси) ҳақидаги қарашлар акс этган. *Шеър* тушунчаси ҳам дастлаб, *билим* маъносида ишлатилган, кейинроқ эса фикрнинг назмий ифода турларидан бири деб қаралган. Араб поэтикасига оид қарашлар нисбатан тизимли суратда Жохиз, Ибн Муътазз ва Қудамма ибн Жаъфар таълимотида акс этган экан<sup>5</sup>, бадий нутқ ва унинг поэтик вазифасига доир дастлабки илмий фикрлар ҳам шу алломаларнинг илмий ижодига тегишлидир. Жохизнинг «Китабу-л-баён» ва «Китабу-л-ҳайвон» («Жонзодлар китоби») асарларида турли тарихий, жуғрофий, тиббиёт масалалари орасида нутқ маданияти, нотиклик санъати ва бадий асардаги муаллиф нутқи қабиларга доир фикрлар ҳам кенг баён этилган.

Урта асрлар араб шеърини ва насри поэтикасида илми бадий доирасида нафақат бадий санъатлар ўрганилган, балки илми бадий — поэтиканинг назарий

<sup>3</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. — М.-Л.: ИАН, 1956. — С.224.

<sup>4</sup> Китоб Мифтоҳу-л-удум Юсуф ибн Али ас-Саккокий. Таъбу-н-наср. УзРФАШИ Қулёзмалар фонди, № 9161.

<sup>5</sup> Крачковский И. Ю. Поэзия по определению арабских критиков / Избранные сочинения. Т.2. -М.-Л.: ИАН, 1956. - С. 52-62.

жиҳатларини кенг ва чуқур ўрганувчи фан сифатида кўзга ташланади. Ибн Муътаз поэтикасида бадий санъатлар ўз-ўзидан берилмайди. Нутқнинг гўзал ва таъсирли бўлишини таъминловчи омиллар сифатида бадий санъатларга мурожаат қилинади ва уларнинг матн таркибидаги ўрни ва хислати аниқлаштилади.

Қудамма ибн Жаъфар бу жиҳатдан ўз замондошларидан анча илгари кетиб, бадий нутқнинг икки шакли наср (сочилган) ва назм (тизимга солинган)ни моҳият эътибори билан фикрнинг ифода шакли сифатида ўзаро фарқлаган ҳолда ўз таълимотини мана шу икки йўналиш талқинига қаратди. Аллома икки муҳим асар («Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наسر») яратиб, уларнинг ҳар бирида бу ифода шаклларининг нафақат моҳиятини аниқлади, балки наср ва назм йўсинида яратилган асарларни таҳлил қилиш учун муайян мезон ва меъёрларни белгилашга ҳаракат қилди. «Нақду-н-наسر»да айтилишича, мантикий фикрлашнинг уч йўли бор: *қиёс, хабар ва фараз*. Қиёс ўз навбатида уч хил йўл билан *таибих, васф ва исм* воситасида қиёсланади ва уни тўққиз хил аниқловчи воситасида баён қилиш мумкин: *ҳол, миқдор, макон, замон, изофа, яқинлик, нисбат, ҳаракатлантирувчи ва ҳаракатланувчи. Хабар* ҳам ўз навбатида икки хил — *яқин (ишончли) ва тасдиқли*. Яқин (ишончли) хабарнинг уч тури — асосли (Қуръони карим асосида), Расулulloҳнинг айтганлари ва хослар учун етказилган хабар. Бу ўринда хабар ҳадис маъносига яқин келади. Иккинчи хабар эса, воқеан тасдиқланган хабардан иборатдир. «*Агар (мантикий фикр — Х. Б.) қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир*»<sup>6</sup>.

Ибратли фикрлаш, юқорида айтилганидек, шеърини ва насрий йўл билан баён қилинади, шеър зоҳирий жиҳатдан тўрт қисмга бўлинади: *қасида, раъсаз, масаммаъ, миздивоже (ҳамжисе байшар)*. Шоирлар амал қиладиган бу қондалар қаторида олим мазмун жиҳатидан шеърнинг тўрт турини тавсия қилади: *мадҳия, ҳажвия, ҳикмат ва*

<sup>6</sup> Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т.2. - С. 373.



**ҳазил.** Барча шеърлар мазмунан шу тўрт хилга яқин келганликлари учун мадҳия қаторига *ифтихор, шукрона ва лутфлик*, ҳикмат сифатига эга бўлган *мавиъза (иҷсиҳат)* ҳамда ҳазил қаторида *мутойиба ва май васфини* ҳам келтириб ўтади. Олимнинг фикрича, шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга бўйсунishi ва нутқ сўзланаётган вазият (бадий асар хусусиятини)ни ҳамда унинг ҳолатга мувофиқлиги (яъни тингловчи ва китобхонларга тушунарли бўлиши)ни ҳисобга олиши керак.

Ибратли фикрлашнинг иккинчи йўли — насл санъати тўрт навъдан иборат: *нутт, расоил (мақтублар), мақсад қаратилган мавзудаги асарлар (вуҷуҳи мавзӯ) ва ҳикоят-ривоятлар*. Носир бу тўрт навъни ўзлаштириши билан бирга уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган хос хусусиятларни ҳам билиши, бу соҳада дуч келиши мумкин бўлган айрим камчиликлардан (улар асарда номманом келтирилади) ўзини тийиши ҳам керак бўлади. Шу билан бирга нотқиқликда баҳс-мунозара одобига ҳам риоя қилиши, мақтов ва танқид маданиятидан ҳам хабардор бўлиши керак. Бу нутқ жараёнида ихтилоф ва зиддиятлар ҳам келиб чиқиши мумкинки, муаллиф улардан сақланиш йўллари ҳам эслатишни лозим қўради. Шу каби Қудами ибн Жаъфар бадий нутқда учрайдиган барча сифатларни ва айбларни кенг тушунтиради ҳамда уларни таҳлил қилиб беради. Шуниси эътиборлики, таҳлил ва талқин жараёни қуруқ кечмаган. Муаллиф ўзига замондош ва ўтмишда ўтган машҳур араб адибларининг асарларидан мисоллар келтириш орқали ўз назарий қарашларининг доимо амалиётга мос келишини таъминлаб борган.

Араб тилида яратилган бадий нутқ ва услубга доир ўнлаб манбалар қаторида Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳу-л-улум» ва Ибн Халдуннинг «Муқаддима» сингари асарларини ҳам унутмаслик лозим (таассуфки, бу улғ асарларнинг ўзбекча таржималари ҳали амалга оширилмагани учун улардан намуналар бериш имконияти бўлмади).

Гуркий адабиётда бадий нутқ ва услубга доир қараошнинг мумтоз намуналари илк туркий достчн «Қутадғу билиг»да, Адиб Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарда ва турк дунёси адабиётининг бу соҳадаги шох асари «Муҳокамату-л-луғатайн»да акс этган.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу таълимотдан келиб чиққан ҳолда янги тартиб берилган адабиёт назариялари «Тил адабиётининг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар<sup>7</sup> илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёвдашади, гилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва суратли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тил жиҳатида тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърый (бадий маъносидан - Ҳ. Б.) адабиётининг биринчи омилдир». Суратли англатиш маъно қўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари қўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу жиҳатдан турли хил қўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шу ўринда ўнлаб бадий санъатларни англатгандан сўнг «Услуб масалалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунончи олимни услубга берган таърифи характерлидир: *«Бир тилда сўзлашувчи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаммаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шу ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясашлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шу равишча, бу тўғрида тугилти йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуб» деб аталади. Шу ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, белгилли бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуб икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби»*. Англашмишча, муаллиф бу ўринда *идрок этиши ва ифода этиши* услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маънолардо қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Утқан қўнлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий

<sup>7</sup> Шалиган А. Теория словесности. — Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемм искусствоведения. - М.: 1919.

<sup>8</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиётдарслари. - Т.: 1923. -Б. 39-40.

XX аср бошларида адабий асар тилига бирламчи моҳият сифатида қараш урф бўлди, бу гаълимотдан келиб чивдан ҳолда янги тартиб берилган адабиёт назариялари «Тил адабиётининг биринчи унсури сифатида» сарлавҳаси билан очилди. Рус адабиётшунослигидаги бу қарашлар<sup>7</sup> илк адабий-назарий қўлланма саналган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари»да ҳам акс этди. Муаллиф ўз асарининг бошланғичида тилга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашади, тилда ифоданинг икки йўсинини ўзаро фарқлайди: тўғри англатиш ва суратли англатиш. Тўғри англатиш илмий адабиётнинг тап жиҳатига тааллуқли бўлса, суратли англатиш бадий нутқ жараёнига тегишлидир. Чунки у «шеърый (бадий маъносида - Х. Б.) адабиётнинг биринчи омилдир». Суратли англатиш маъно кўчиши ҳисобига бўлади. Шунинг учун ҳам адиб сўзнинг ўз маъносидан ташқари кўчма маъноларига мурожаат қилади ва бу жиҳатдан турли хил кўчим турларини аниқлайди. А. Саъдий шу ўринда ўнлаб бадий санъатларни англатгандан сўнг «Услуб масалалари» мавзусида янги боб келтиради. Чунончи олимни услубга берган таърифи характерлидир: *«Бир тилда сўзлашгучи шоир ва муҳаррирларнинг сўз хазиналари ҳаптаси учун бир турли ва ўртоқ бир хазина бўлса-да, яъни ҳаммаси ўртоқ бир тилдан сармоя олсалар-да, шу ўртоқ хазинадан сўз сайлашлари, жумла ясашлари, фикр ва ҳисларин тартибландиришлари бир турли йўл билан бора олмайди. Бу тўғрида турли муҳаррир турли йўл тутадир. Мана шу равишча, бу тўғрида тугилти йўл ва муҳаррирнинг сайлаган англатиш равиши «услуб» деб аталадир. Шу ҳолда услубни маълум бир тартибда ишлаган, беяғли бир йўл олган англатиш равиши деб таъриф қилсак, дуруст англаган бўлармиз. Услуб икки турлидир: 1) англатиш равиши; 2) сўз услуби»<sup>8</sup>. Англатишимизча, муаллиф бу ўринда идрок этиши ва ифода этиши услубларини ўзаро фарқлаган ҳолда иш юритади. Бизнингча, адабий жараёнда услуб истилоҳи қуйидаги маъноларда қўлланилади: 1) *бадий асар услуби*: «Зарбулмасал» услуби, «Утқан қунлар» романи услуби; 2) *адиб услуби*: Навоий*

<sup>7</sup> Шальгин А. Теория словесности. — Санкт-Петербург, 1910; Фриче. Проблемы искусствознания. - М.: 1919.

<sup>8</sup> Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. — Т.: 1923. — Б. 39-40.

услуби, Бобур услуби; 3) *бадий оқим услуби*: романтик услуб, реалистик услуб; 4) *давр услуби* Навоий даври услуби, 20-йиллар услуби. Бундан ташқари «миллий услуб», «замонавий услуб» каби тувоунчалар ҳам таомилга кириб қолганки, улар англатаётган маъноларнинг фарқини билиб олмай туриб, услубий таҳлилга киришилганда кўпинча хато ёки бир ёқлама фикрлаш содир бўлади<sup>4</sup>. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, услуб тушунчасини «умуман» (барча юқоридаш маъноларни бирлаштирган ҳолда) ўрганиб бўлмайди, «услуб» сўзини қўллашдан аввал у бадий асарга нисбатан айтиляптими ёки ёзувчининг ижодий ўзига ҳослиги назарда тутиляптими ва ёхуд бошқа маъноларда келяптими фарқлаб олиш зарур. Демак, услуб тушунчасини дастлабки икки маънодан бирида қўллаётган (адиб услуби) ижодкор истеъдоднинг бетақдор табиати, ижодий қиёфаси (манераси) ва ўзига ҳослигини назарда туғмоқ, услуб сўзини маълум бир асарга нисбатан ишлатаётганда ўша асар жанр ва шакл хусусиятларини ҳам инобатга олмоқ лозим бўлади.

Бадий асар услуби ҳақида фикр юритганда XV аср-, да Алишер Навоий томонидан айтилган

*Ани назм этки, тарҳи тоза бўлғай,  
Улусқа, майл, беандоза бўлғай,-*

таърифи ўз кучини ҳали йўқотмаганини унутмаслик керак. Шунини ёдда тутган Абдурауф Фитратнинг «Адабиёт қондалари» китобида анча изчил тушинтириш бор: *«Услубнинг адабиётдаги ўрни жуда катта, жуда муҳимдир. Бир асардаги фикрлар, маълумотларнинг эски, бошқа шоирлар томонидан айтилган бўлиши мумкин, уларнинг эскилигини бизга сездирмасдан, билдирмасдан ифода қилиб, уни бизга ўқутма олган куч услубдир. Эски адабиётимизда «Лайли, Мажнун» достони бор. Буни форс шоирлари неча дафъалар ёзганлардир. Ҳаммасида ҳикоя бирдир, воқеа бир турлидир. Бироқ форсча-туркча билган бир киши Низомийни, ондан кейин Жомийни ўқийдир. Хисравга келгач, Навоийни*

<sup>4</sup>Бу ҳақда қаранг: Болтабоев. Наер ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. —Т.: Фан, 1992

*албатта уларга таржмъ қилади. Фузулийни кўргач, Навоийнинг «Лайли, Маънуна»ни тоқчага қўйиб, Фузулийни ўқишга мажбур бўлади. Мана булар услубнинг ишидир»<sup>10</sup>. Бу тушунтиришда бадий асар услубини яхлит - бадий бутунлик сифатида талқин қилиш ва уни бошқа асарлардан фарқловчи «унсур» деб билиш ақс этган. Шундай хулоса қилишга асос туғиладики, бадий асар услуби асарни ташкил этадиган барча унсурлар тизими (йиғиндиси) эмас, балки ўша «элементлар системасини бир-бирига туташтирадиган бадий қонуният - муаллифнинг ўзига хос принципи»<sup>11</sup>дир. Бироқ муаллиф бу туташтириш жараёнида адиб шундай ўзига хос нуқта ва чизгилардан топа билиши керакки, у бошқа ёзувчиларда учрамасин, «ўша ёзувчининг ўзи шундай кўрсин, шундай ўйласин, шундай ҳис этсин ва бошқача ҳис этиши мумкин бўлмасин»<sup>12</sup>. Кўринадики, дастлабки тушунча бадий асар услуби заминида иккинчи истилоҳ - «адиб услуби» туғилади, бу икки истилоҳ ўртасидаги нозик айирмани фарқламай туриб, услубий таҳлилга киришиш номувофиқ бўлгани каби, ҳар икки тушунчани бирдай қабул қилиш ҳам услубий таҳлилда кўп ноқулайликларни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам кўп олимлар иккинчи тушунчага нисбатан ижодкор шахс, ижодий индивидуаллик (ўзига хослик) каби сўз бирикмаларини қўллашни маъқул кўрадилар<sup>13</sup>.*

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш давомида орттирган хиссиётлари тажрибаси, оламни ўзига хос кўриш, идрок этиш, тушуниш ва тушунтириш йўли бўлади. Ёзувчининг маҳорати, тасвирлаш санъати, ровийлик даражаси ҳақида гап кетганда ҳам, асосан, шу белгилар бадийлик мезони сифатида қаралади. Адиб услуби ўзбек адабиётшўнослигида назарий объект сифатида чуқур ўрганилмаган бўлса-да, маълум бир адиб ижоди

<sup>10</sup> Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллифлари ҳам хаваслилари учун қўлланма. - Т.: Ўқитувчи, 1995. - Б. 21.

<sup>11</sup> Соколов А. Н. Теория стиля. М.: Искусство, 1968. - С. 42.

<sup>12</sup> Чичерин А. В. Идеи и стиль. М.: Советский писатель. 1968. - С. 287

<sup>13</sup> Поспелов Г. Н. Проблемы литературного стиля. - М.: Изд. МГУ. 1970. - С. 40. Храпченко М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. - М.: Сов. писатель, 1975. - С. 93; Сидоров Е. Ю. Время, писатель, стиль. - М.: Сов. писатель, 1979. - С. 7.

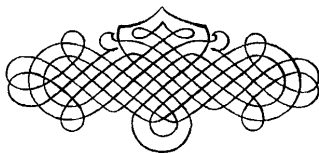
билан боғлиқ ҳолда ўша адибнинг поэтик маҳорати, услуби ва тасвирлаш санъатига бағишланган анчагина ишлар | эътиборга молик. Булардан Алибек Рустамовнинг «Навойнинг бадиий маҳорати» (1979), М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» (1978), С. Мамажоновнинг «Услуб жилolari» (1972), М. Султоновнинг «Ёзувчи услубига доир» (1969) каби асарларини эслаш мумкин. Баъзан адабиётшунос ва танқидчилар бир мақола доирасида ҳам муайян адиб услубининг ўзига хос томонларини тушунтира билганлар. О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» портрети, У. Норматовнинг «Ўзига хослик сирлари» (Ш. Холмирзаев | ҳақида), И. Ғафуровнинг «Ўртоқ шоир» (М. Шайхзода | ҳақида) мақолаларини бу ўринда эсласлик мумкин эмас. Бироқ давр услуби истилоҳи юқоридаги тушунчаларни, айниқса, бадиий асар услуби ва адиб услубини, уларнинг қатида ётган бетақрор ўзига хослик маъноларини инкор қилади. Шу билан бирга адабиётшуносликда бу истилоҳ ; маъно жиҳатидан кенгайтирилиб, кейинги йиллар адабиётга нисбатан (тадқиқ этилаётган даврдан келиб чиқиб) «замонавий услуб» шаклида қўлланилгани ҳам маълум. ! «Миллий услуб» тушунчасига етарли эътибор қаратилмагани туфайли 30-йиллардан кейин нашр этилган адабиёт назарияларида унинг таърифини учратмаймиз. Шунингдек, услуб назариясига бағишланган қатор асосий тадқиқотлар ҳам («Адабий услублар назарияси» туркумида эълон этилган беш коллектив тадқиқот назарда тутиляпти)<sup>14</sup> бу ҳақда «индамаслик»ни лозим кўради. Бу тушунча асримизнинг 20-йилларида Фитрат томонидан аниқ сифатлар билан таърифланган эди. Унинг «Адабиёт қондалари» китобида ўқиймиз: *«Гўзал санъатларда ҳар миллатнинг ўзига махсус услуби бордир... Алишер Навоий ўзининг «Маҷолис...» китобида баъзи шоирларнинг таржимаи ҳолини ёзгандан*

<sup>14</sup> Теория литературных стилей: Типология стилиевого развития нового времени. — М.: Наука, 1976; Теория литературных стилей: Типология стилиевого развития XIX века. — М.: Наука, 1977; Теория литературных ; стилей: Многообразие стилей советской литературы Вопрос! типологии. - М.: Наука, 1978 ва бошқалар.

*(кейин) «туркона» ёзидир, «туркона шеърлари бор» деб кўрсатадирким, бу «турк услубида ёзидир» демакдан бошқа нарса эмас.*

Миллий адабиётнинг ривожланиш тарихи, асрлар давомида орттирган адабий тажрибаси ва анъаналари бизнинг истагимиздан қатъий назар ўша миллатга тааллуқли ҳар бир адибга «юққан» бўлади. Ёзувчи услуби қанчалик ёрқин ва ўзига хос бўлса, унинг миллий ўзаги ҳам шунчалар чуқур ва ўша халқ маданияти учун аҳамиятли бўлади. Демак, услубнинг шаклланиши жараёнида ёки шаклланган услубнинг зоҳир бўлишида ўз миллий адабиёти тажрибаси, халқ ижоди анъаналари, урф-одатлар, тил хусусиятлари, маҳаллий руҳ каби кўп жиҳатларга эътибор қилишга тўғри келадик, буларнинг барчаси «миллий услуб» тушунчаси «давр услуби»га нисбатан анча ёрқин, ўзига хос сифатлари билан ажралиб турадиган ҳодиса эканини, уни услубшуносликда илмий муомалага киритиш, ҳар давр адабиётининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда унинг бойиб бориш тадрижини кузатиш ва бу борада назарий умумлашмаларга келиш ўзбек услубшунослиги зиммасидаги вазифалардан биридир деган умумлашма қилишга асос беради<sup>15</sup>.

. Бадний нутқ, адабий асарнинг тил жиҳатлари, услуб каби муаммолар талқинида араб ва форс тилларида яратилган ўнлаб рисолалар қанчалик асқотарли бўлмасин, бу борада илк туркий дoston «Қутадғу билиг»дан тортиб Фитратгача яратилган ўзбек тилидаги адабий манбалар ҳам масалани ҳар томонлама кенг, чуқур ва ҳолис ўрганишда аҳамиятлидир.



<sup>15</sup> Бу борада батафсил маълумот учун қараи: Х. Болтябоев. Наср ва услуб. Услуб муаммосига назарий нигоҳ. - Т.: Фан, 1992

## ТИЛ ОПОБИ. ЕАЛИЙ НУТК ВА УСЛУБ

### **БИШР ИБН МУЪТАМИР**

#### **«СИНОЪА Т-У-Л-ИНШОЪ»дан**

Бишр ибн Муътамирдан эшитдимки, бир куни у (маш-хур) нотик Иброҳим ибн Жабал ибн Маҳрам Сақуний<sup>1</sup> бир гуруҳ шоғирдларига сабоқ бераётган жойдан ўтаётган экан, тўхтаб қолибди. Иброҳим унинг дарсига қулоқ солиш учун ёки шунчаки томоша учун тўхтади, деб ўйлабди. Аммо Бишр шоғирдларига бундай хитоб қилибди: «Устозингиз сўзларини тингладингиз, энди бу ёққа қаранглар ва буни ўқинглар!» Шундай деб, у ўз қўли билан ёзган ва ўзи устидан тузатган саҳифа найчасини<sup>2</sup> узатибди. Битик қуйидаги сўзлар билан бошланган эди: «Хаёлинг (турли ташвишларга) кўмилмаган. Қалбнинг уйғоқ лаҳзаларини тутиб ол, чунки бу лаҳзалар маъно ва моҳияти олийжаноб, юксак, оҳанглари матлуб ва дилга марғуб, хато ва ғалатликдан холи, туғилажак сўзлар фасоҳатли ва фикрлар фароғатли, кўнглиларни жазб этувчидир. Билгилки, бу юлдузли лаҳзалар сенинг тинимсиз меҳнат қилиб, жон койитиб, машаққат чеккан энг узун кунингдан кўра самаралироқ ва ҳосилдорроқдир. Бу лаҳзаларда қуйилиб келган сўзлар энг маъқул ва мавзун<sup>3</sup>, тоғдаги чапманинг зилол сувлари каби жўшқин ва ўйноқидир. Номувофик, номутаносиб сўзлардан ва фикрлардан қоч, зеро номутаносибликдан чалкашлик, чалкашлиқдан ғалат, хато фикрлар келиб чиқади, ифода ва оҳанг бузилади.

Ким ноёб фикрни топса, унга муносиб нафис, тароватли сўзларни топсин, чунки юксак фикрга юксак сўзлар, иборалар муносибдир, агар шу иккиси сенга насиб этса, улар сакталик ва паршонликдан асрашга лойиқдир. Йўқ, агар бу ноёб фикр ва ибораларни асролмай, оҳанг ва равонлик бузилса, сен аввал топган обрў, шуҳратингдан ҳам айриласан, кўнглингда бу юксак, фикр ва нафис иборалар туғилмасдан аввалги ҳолингдан ҳам пастлашиб кетасан.

Доимо мазкур уч даража манзилидан бирида бўлгин: аввало, лафзинг - сўзларинг равон, шарафли, маънолари



зоҳиран макшуф<sup>4</sup>, маъруф<sup>5</sup>, аммо хослар ва омма учун ҳам яқин, тушунарли бўлсин. (Бадий) фикр хосларга аталгани учунгина юксак ёки оймага аталгани учунгина тубан бўлиб қолмайди. Фикр эзгулиги унинг ҳаққонийлигида ва ҳар қандай ҳолатларда, ҳар қандай жойларда муносиб: хосларга ҳам, оммага ҳам савобли, манфаатли маънолар жарангидадир. Бу талаб оммабоп сўзларга ҳам, фақат хослар учун аталган сўзларга ҳам бирдай тааллуқлидир. Агар тилинг равон, қаламинг ўткир, баёнинг етук, лафзинг лутғли, икгидоринг тугал, фаҳм-фаросатинг нозик бўлса, хослар учун ёзганинг оммага ҳам тушунарли бўлса ва омма учун ёзганинг хослар учун ғализ, кўпол кўринмаса, бунинг учун сўз ва ибораларда мўътадил, ўрта йўлни топа олсанг, том маънода истёждод соҳибидирсан.

Агар мана шу биринчи даража - манзил сенга мувофиқ келмаса, биринчи қарашда ва биринчи урунишда сўзларинг ўз ўрнига тушмаса, қофияларинг бир-бирига мувофиқ келмаса, бир жойда қарор топмай, омонот бўлиб қалтираб турса, бу қофияларни у жойларга зўрлаб жойлаштирма, уларни бегона ватанда яшашга мажбур қилма. Бундай норавонлик ва сакталиқдан кўра (фикрни эркинроқ ифодалаб) қофиясиз сўзлар билан сочма шеърга айлантирганинг яхшироқдир, чунки ҳеч ким сени қофия йўқлиги учун қойимайди (балки, аввалги ҳолда, қофияларнинг қовушмагани учун қоралайди). Агар зўраки қофияларни қалаштираверсанг, истёждоди сендан паст шоирлар ҳам сени айблаб ўзини сендан баланд чоғлайди.

Агар сен вазият тақозоси билан мавзун, равон шеър ёзишга мажбур бўлсанг, табиат, ҳолат сенга бу ишда қаршилик қилаётган бўлса, фикрларингни йиғиб, жон-жаҳдинг билан урунсанг ҳам равонликка эришмаётган бўлсанг, яхши, ўзингни мажбур қилма, асабийлашма. Бу ишни бошқа ёруғ кунларга ёхуд бошқа қоронғу кечаларга қолдир. Рухинг уйғоқ, фикр-ўйларининг эмин-эркин бўладиган ҳолатларни кутгил. Ана шу вақтларда сен табиатнинг қийин саволларига жавоб бера оласан, хаёлингга фикр ва оҳанглар яна қуйилиб кела бошлайди.

Ва агар бу иккинчи манзилда ҳам мақсадингга эришмасанг, бекорчилик вақтингда ҳам, ёзишни хоҳлаб турганигда ҳам шеър саънати сенга бўйсунмай қаршилик қила-

верса, сен хафа бўлма ва бу манзилни тарк этиб, учинчи манзилга, сенга шеър санъати зарур бўлмайдиган, ўзинг учун ёқимли бирор қарбни танла. Сенинг кўнглинг билан шеърият ўртасида яқинлик бўлмаса, ўзингни ҳам, шеърни ҳам қийнамаганинг яхши. Чунки табиатда ўзаро ўхшаш, тўйғун ва уйғун мавжудотлар бир-бирига интилади. Севганинг агар сенга ўз ихтиёри билан мойиллик билдирмаса, мажбурлашдан фойда йўқ. Ҳар ики томон севги ва эҳтиросда бир-бирига интилганидагина осонлик билан мурад-мақсадга етишиш мумкин. Шоир ва шеър санъати ҳам шунга ўхшашдир».

У (Бишр ибн Муътамир) яна айтдики: «Мутақаллим (сўзловчи, нотик) ўз фикрлари даражасини (савиясини) тингловчиларнинг савияси билан ва уларнинг рухий ҳолатлари билан мувофиқлаштирсин. Ҳар бир даража ва ҳолатдаги тингловчилар учун нотик алоҳида нутқ даражасини тайинлаб олсин, ҳар бир ҳолатни эътиборга олсин, Ана шунда нутқнинг даражалари тингловчиларнинг фикрлаш даражаларига мувофиқланади, нотикларнинг фикрлаш даражалари эса жойларнинг мавқеига, вазиятларга мувофиқлашади»<sup>6</sup>.

Ал-Жоҳизнинг «Хитобу-л-баён...» асари орқали келтирилган матн парчаси охирида бундай қўшимча бор: «Бишрнинг асари ўқиб- бўлинганида нотик Иброҳим ибн Жабал айтдики: «Бу ёшлардан кўра сенинг маслаҳатларингга мен муҳтожроқдирман».

### ҚУДАМА ИБНЖАЪФАР (IX аср)

IX аср араб адабиётишуноси Қудамма ибн Жаъфарнинг «Нақду-ш-шеър» ва «Нақду-н-наsr» асарлари бошдан оёқ илми бадий - поэтика масалаларига бағшилланган. Бу икки асар ҳам минг йиллар оша бизнинг давримизгача тўлиқ ҳолда етиб келган (асл нусхаси Испанияда, Эскуриал кутубхонасида^ ва фотонусхаси Россия Фанлар академиясининг Осиё музейида сақланади). Оврўна шарқишунослари бу иккала асар учун «Риторика» («Хитоба») номини қўллаганлар. «Нақду-н-наsr» яна «Китобу-л-баён» ҳам деб аталган. Бундай аталишининг сабаби шуки, асарда муаллиф фақат поэтика мавзулари билан чекланмай, умуман, адабий масалалар: тил, баён, ишио, ёзувчиликка ва илми бадеъга ҳамда нутқ маданиятига алоқадор барча масалалар ҳақида фикр юритади.

Китоб тўрт бобдан иборат: 1 боб. Қандай аталишига қарамай нарсаларнинг мазмун, моҳиятини баён қилиши. 2 боб. Ақл ва фикр юритганда кўнгилга келадиган нарсаларнинг баёни. 3 боб. Тил ифодалари, яъни нутқ санъати баёни. 4 боб. Олисларга ва ўзга жойдаги (келгусидаги) одамларга етиб борадиган ёзув санъатининг баёни. Қуйида шу асардан айрим намуналар келтирамиз.

«НАҚДУ-Н-НА СР»дан

Нарсаларнинг мазмун, моҳияти эътиборли<sup>1</sup> бўлиши керак. Буларда, асосан, мантикий фикрлашга риоя қилинади.

Мантикий ва ибратли фикрлашнинг уч асосий йўли бор:

I. Қиёслаш. Ўз навбатида қиёслаш ҳам уч хил: тапбиҳ (ўхшатиш), васф ва исм билан қиёслаш. Қиёсни яна тўққиз хил аниқловчи билан баён қилиш мумкин: 1. Ҳол. 2. Адад, миқдор. 3. Макон. 4. Замон. 5. Изофа. 6. Яқинлик. 7. Нисбат. 8. Фобил-ҳаракатлангирувчи. 9. Мунфаил - ҳаракатланувчи.

Қиёс яна тўққиз хил саволга жаоб тарзида бўлиши мумкин:

1. Нарса ҳспатининг сабаби нимада? 2. Нарса мавжудотнинг қайси турига киради? 3. Нарса қайси фаслца? 4. Нарса қайси аҳволда? 5. Мавжудотнинг миқдори, кам ё кўплиги. 6. Мавжудотнинг замони, вақти. 7. Мавжудотнинг макони, ўрни.

II. Хабар (ҳадис)<sup>2</sup>. Бунинг ики хили бор: 1. Яқин (аниқ).

2. Тасдиқчи. Аниқ хабар уч хил: 1. Мугавотир - асосли. 2. Расул(уллоҳ) айтганлари. 3. Омма учун эмас, хослар учун хабар.

Иккинчи тур хабар, фақат бир хил: тасдиқланган хабар(дан иборат).

III. Агар қиёс билан ҳам, хабар (ҳадис) билан ҳам бўлмаса, ибратли фикрлашнинг учинчи йўли: фараз қилишдир. Бу турга фол очини ҳам киради.

Қудамма ибн Жаъфар биринчи бобда аниқлик, тасдиқ ва фараз ҳақида гапирганида қадимги қозилар учун аниқлик, соҳиби мазолим (зулм қўрганлар, мазлумларни ҳимоя қилувчи) мансабдор учун соҳиби шурга (полиция), маршаблар бошлиғи учун тасдиқланган ҳулосаларни билдириш зарурлиги ҳақида фикр юритади. Муаллиф баённинг иккинчи тури - ишонч, эътиқод (иймон) асосида фикрлашнинг уч шаклини қўрсатади<sup>3</sup>:

1. Шақ, шубҳасиз ҳақиқат.

2. Гумонли қисми бўлгани билим.

3. Шақ, шубҳасиз ботил, ёлғон баён.

Асарнинг учинчи бобида баённинг ибора, ифода қилиш шакллари ҳақида кенг фикр юритилади. Мазкур бобда мантиқ ва тилшунослик илмларига, турли ибратли воқеаларга кўпроқ эътибор берилади.

Бу тур баён ҳам ики хил: зоҳирӣ ва ботиний маъноларни ифодалайди. Ботиний маъноларнинг баёнида қиёс, тафсир, истидлод (далил, исбот) ва хабар (ҳадис) асосий ўрин тутади. Муаллиф буларнинг ҳар бири ҳақида муфассал, кенг фикр юритади. У йўл-йўлакай, ровийларнинг кунялари ва лақабларини ҳам билиш зарурлигини тушунтиради. Кишиларнинг куняси ва лақабларини (масалан, Асадуллоҳ - Аллоҳнинг шери. Сайфуллоҳ - Аллоҳнинг қиличи, Каъбул-ахбор - Хабарлар уйи қаби - тарж.) тўғри маънода эмас, кўчма маънода, қиёсан тушуниш кераклигини айтади. Бундай кўчма маъноли, мажозий сўзлар барча тилларда мавжуддир. Лекин шулардан ўн олти хили, муаллиф фикрича, фақат араб халқларига хосдир (фақат арабларга хос ташбиҳ, лаҳн — ашула, рамзлар, лавҳалар, истиора, тимсоллар, лугз, ҳузиф, муболага, қитъа, лутф, тақдим, ихтироъ, таъаххара - кечиктирув ва бошқалар.)

<sup>1</sup> Муаллифнинг изоҳлашича, бундай сўзларнинг маъноларини тушуниш учун уларнинг келиб чиқишини (лотинча этимологиясини) билиш зарур.

Шуқдан сўнг Қудамга ташбиҳ - ўхшатиш ва унинг турларига тўхталади. Ташбиҳлар ашъёнинг нималигини, кўриниш-шаклини, ҳажмини, турларини, миқдорини, маъноларини аниқлаш учун қўлланилади. У, имо-ишора санъатининг етти турини кўрсатади: бу санъат мақтов - таъзим, таҳфиф - энгил, нозиклик, истиҳйо (яшовчан), боқия - умри узунлик, инсоф-адолат, эҳгирос туйғулари ифодалайди. Рамз (лотинча: аллегория)га қисқа изоҳберилади.

Муаллиф сўзсиз фикрни узатиш - ваҳийнинг олти турини кўрсатади (туш кўриш, хаёл, овоз келиши, илҳом, китоб туширилиши - нозил этилиши). Масал, лугз - жумбоқ, ҳузиф - пасайтириш, суруф - бир шахсни икинчи шахсга кўчириш ҳақида қисқа изоҳда берилади. Муболаганинг ики тури: маъно ва ҳақиқат муболагаси (тарж). Тақдим - охириги фикрни аввалга олиш. Таъаххара - олдинги фикрни кейинга олиш. (Юнон ва лотин) сўзларини арабийлаштириб илмий истилоҳларни ихтироъ қилиш жоиздир.

Сўнгги бобда муаллиф шеър ва наср қоидалари ҳақида фикр юритади. Аввал шеъриятни кўриб чиқади. Зоҳирӣ (яъни шакл турлари) жиҳатидан шеърият тўрт қисмга

бўлинади: қасида, ражаз (уржуза шу сўздан - тарж.), мусаммо, миздивож (ҳамжинс байтлар). Бу шакллардан шоирлар кўпроқфойдаланади, аммо адабий қоидаларга насрнавислар ҳам амал қилиши зарур<sup>4</sup>. Шеърийат мазмун жиҳатидан тўрт турга бўлинади: 1. *Маодҳия, ифтихор, шукрона, лутф*. 2. *Ҳажсия*. 3. *Ҳикмат (фалсафий шеър), мавъиза (нанд, насиҳат - кўпчилиги мавоъиз)*. 4. *Ҳазил, мутойиба, майни куйлаш (васф ал-хамр)*<sup>6</sup>. Шоир маҳорат ҳосил қилиш учун саккиз талабга жавоб бериш керак: 1. *Соғлом ҳаёт (сиҳҳату-л-муқобила)*. 2. *Тартиб, интизом (хусни низом)*. 3. *Сўз нафосати (жозибу-л-лафз)*. 5. *Сўз оҳангдорлиги (сиҳофату-л-лафз)* 6. *Вазн мувофиқлиги (эътидоли вазн)*. 7. *Ташибеҳ, ўҳшатишда моҳирлик*. 8. *Шакл ва қофияларда мувофиқлик (ал-мутобиқа вал-мушокила)*.

Бундан ташқари шоир сўзларини вазиятга, ҳолатга мувофиқ келишини (тингловчилар, ўқувчиларнинг савиясини ва бошқа ҳолатларни) ўйлаши зарур.

Аммо наср санъатига келсак, наср тўрт навъдан иборат:

1. *Нутқ*. 2. *Расоил - мактуб ёҳуд нома*. 3. *Вужуҳи мавзу* (муайян мақсадли мавзудаги асарлар). 4. *Ҳикоя, ривоят*.

Аммо нутқ ва расоил (нома)га келсак, бу соҳада пайгамбар хутбалари<sup>6</sup>: “*Мин ар-расоилу-л-қасийрат ал-аътайа ала-лмаъонийу-л-қасийрат*” (қисқа нутқда кўпгина маъноларни ифодалаш) энг яхши намуналардир<sup>7</sup>. Нома элтувчи элчиларни танлашда уларда учраши мумкин бўлган тўққизта камчиликдан эҳтиёт бўлиш зарур: 1. *Қизиққонлик (ужб — тез жаҳл чиқиши)*. 2. *Ҳасадгўйлик*. 3. *Бепарволик, эътиборсизлик*. 4. *Шошқалоқлик*. 5. *Тўхматчилик*. 6. *Ёлгончилик (кизб, қазоблик)*. 7. *Лоқайдлик (намима)*. 8. *Манманлик, такаббурилик (ал-аъжаллат)*. 9. *Лақмалик, эзмалик*.

Аммо нотикликда баҳс-мунозара (жадал ва мужодала) одобларига риоя қилиш зарур. Мужодала санъатида яна ики одобга - мақгов ва танқид (маҳмуд ва мазмум) одобларини билиш вожибдир.

Аммо нутқ санъатида (кўрилаётган масалада) бирор воқеа, ҳодиса — маълун ва иллатларнинг, ихтилоф ва зиддиятларнинг келиб чиқиши сабабларини ва оқибатларини яхши билиш зарур. Турли ихтилоф ва зиддиятларни бартараф этишда нотик ўз фикрини исботлашда Қуръони карим аҳ-

комларини, Тафсирни, ижмоъни<sup>8</sup>, хусусий ва умумий (фикҳий ҳукмлар)ни, ижмоъ ва раъй<sup>9</sup> фикрини яхши билиш керак.

Аммо мунозара, мужодаланинг одобларини муфассал, яхши билганлар оқилона хулосага, бир битимга келадилар, иншооллоҳ.

Аммо ҳикоя, ривоя, ҳадислар (ровийларнинг ҳикоялари) йигирма тўрт хилдир: 1. *Жиддий ҳикоя*. 2. *Ҳазил-мутойиба*. 3. *Саҳиҳ, рост*. 4. *Заиф*. 5. *Ҳасан (яхши)*. 6. *Қабиҳ (тубан)*. 7. *Малиҳ (гўзал, малоҳатли)*. 8. *Фасиҳ (фасоҳатли, нозик, зариф)*. 9. *Ҳато*. 10. *Савобли*. 11. *Сидқ (садоқатли)*. 12. *Кизб (ёлгонли)*. 13. *Нофеъ (нафъли, фойдали)*. 14. *Зорр (зарарли)*. 15. *Ҳаққоний*. 16. *Ботил (ноҳақ)*. 17. *Ноқис (нуқсонли)*. 18. *Томм (туғал, тўлиқ)*. 19. *Мардуд (рад этилган)*. 20. *Мақбул (қабул қилинган, маъқул, оқилона)*. 21. *Муҳим (аҳамиятли)*. 22. *Фузул (яроқсиз)*. 23. *Балиғ (балогатли, етук)*. 24. *Айбли (уятли)*. Арабча матнда бу турлар ҳақида кўпгина мисоллар келтирилади<sup>10</sup>.

*Ва аммо савобли ва хато ҳикоятларни қаерда ва қайси вақтда айтиши ва қайси вақтда айтмаслик (сукут сақлаши) кераклигини ҳам билиши зарур.*

Ва аммо сўз мартабаларини ва эшитилган ривоятларнинг мартабаларини (халққа) тақдим этишда баён мукамаллиги муҳим аҳамиятга эга. *Биҳамдилааҳи таоло ва ҳасана авниҳи ва-с-салот ат-томмати ала-с-саййидино Мухаммад набийҳу ва абдуҳу*".

**ЮСУФ ХОС ХОЖИБ**

**«ҚУГАДГУ БИЛИГ»дан**

*Тил ардамин асгин мулларин сўзлайур  
(Тилнинг фазилати, фойда-зарарлари ҳақида сўзлайди)*

Уқушқа билигқа бу тилмочи тил  
Йарутгачи эрни йориқ тилни бил  
(Уқувга, билимга тилмоч - бу тил,  
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин).

Кишиг тил ағирлар булур қут киши  
Кишиг тил ужузлар йарир эр баши  
(Кишини тил эъозлайди, киши шу туфайли бахтга  
эришади, Кишини тил кадрсиз қилади, эр бошини  
ёради).

Тил арслан турур кўр эшикда йатур  
Айа эвлуг арсиқ башингни йейур  
(Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,  
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди).

Тилин эмгамиш эр неку тер эшит  
Бу сўз ишқа тутғил ўзунгга иш эт  
(Тил туфайли озор тошган киши нима дейди, эшит,  
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат).

Мени эмгатур тил эди ўт тилим  
Башим кесмасуни кесайин тилим  
(Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,  
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин).

Сўзунгни кўзазгил башинг бармасун  
Тилингни кўзазгил тишинг синмасун  
(Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,  
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин).

Будун тили йавлақ сени сўзлагай  
Киши қилки киргуч этингни йегай



#### Қутадғу билиг

(Халқнинг тили ёмон, (доим) сени сўзлагани-сўзлаган,  
Кишилар феъли ҳасадли, у сенинг этингни ейди).

Билиглиг билиг берди тилка бишиг  
Ай тил идиси кўзизгил башиг  
(Билимли (яъни Худо) тилга пишиқ билим берган,  
Эй, тил эгаси, бошингни асрагин).

Эсанлик тиласа сенин бу ўзунг  
Тилингда чиқарма йарагсиз сўзунг  
(Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,  
Тилингдадан яроғсиз сўзингни чиқарма).

Билиб сўзласа сўз билигга санур  
Билигсиз сўзи ўз бабини йейур  
(Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,  
Нодоннинг сўзи ўз бобини ейди).

Ўтуш сўзда артуқ асиг кўрмадим,  
Йана сўзламишида асиг бўлмадим  
(Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,  
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим).

Ўтуш сўзлама сўз бирар сўзла аз  
Туман сўз тугунин бу бир сўзда йаз  
(Сўз кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,  
Туман минг сўз тугунини (яъни жумбоғини) шу  
бир сўзда еч).

Қиши сўз била қопти бўлди малик  
Ўтуш сўз башиг йерка қилди кулик  
(Қиши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади,  
Кўп сўз бошни ерга эгади).

Ўтуш сўзласа йангшади тер тилиг  
Йана сўзламаса ағин тер тилиг  
(Ортиқча сўзласа, тилни эзма(ланди) дейилади,  
Сўзламасачи, (уни) яна гунг-лол дейилади)...

Юсуф Хос Хожиб

<...> Тилиг сўкса бўлмас телим ўтгуси  
Сўзуг ўтгуси бар йема сўжгуси  
(Тилни сўкса ярамайди, унинг мадҳи жуда кўп,  
Сўзнинг мақговлиси бор (ва) яна сўкишлиги ҳам).

Қамуғ тебранигли бу сансиз қалин  
Тануқлуқ берур бир байатиғ тилин  
(Тамоми тебранувчи, бу сон-саноксиз зич (одамлар),  
Яккаю ягона Худонинг мавжудлигидан тили билан  
шаҳодат беради).

Тўрутти туман минг халайиқлариг  
Тили бирла Тангриг ўгарлар ариғ  
(У туман минг халойиқни яратгандир,  
(Улар эса) Тангрини тилларида ҳолис мадҳ қиладилар).

Этўзлуғ кишика кераки бу-ул  
Бириси тилин сўз бириси кўнгул  
(Танасида жони бор киши учун кераги ушбудир,  
Бири тил (ва) сўз, бири эса кўнгил (дил)дир).

Кўнгул тил тўрутти кўнгул сўз учун  
Сўзи эгри бўлса куяр ул кучун  
(Дил (ва) тилни яратди, дил (эса) сўз учундир,  
Сўзи эгри бўлса, у киши ночор қуячи).

Кўни сўзласа сўз кўр асги ўкуш,  
Қали сўзласа эгри барча сўкуш  
(Сўзни тўғри сўзласа, кўр, фойдаси кўп,  
Агар эгри сўзласачи, барчаси - сўкиш).

Кўну сўзлар эрса тилинғ тебрасу  
Сўзунг эгри эрса ўзунг кезласу  
(Агар тўғри сўзласанг, тилинғ тебрасин (гапиргин).  
Сўзинг эгри бўлса, сен уни яширгин).

Тилин сўзламаса агин тер киши  
Ўкуш сўзласа ати йангшак баши  
(Тилинғ билан сўзламасанг, кишилар дол дейдилар,  
Кўп сўзласа, уни оти эзмалар бошидир).

Кутадгу билиг

<...> Кўни сўзладим сўз ириг ҳам ачиг  
Кўни сўзни йуджан уқушлуғ эр-а  
(Сўзни тўғри сўзладим, (у) дағал ҳам эччиқдир,  
Тўғри сўзни кўтаролган заковатли кишидир).

Ўқуғлиқа артуқ агир келмасу  
Ўзум ўзри қулдум ача ҳам йўра  
(Ўқувчига ортиқ оғир тушмасин,  
(Улардан) аниқ ва равшан қилиб ўзимга узр сўрадим).

Кўни сўзда таштин сўзуг сўз тема  
Кўни эфи фарқи ўрунгли қара  
(Тўғри сўздан ташқари сўзни сўз дема,  
Тўғри (ва) эгрининг фарқи оқ (ва) қора (фарқи кабидир).

Йил айтмиш эки эрди тўрт юз била  
Бу сўз сўзладим мен тутуб жан сура  
(Тўрт юз олтмиш икинчи йил эди,  
Мен жонни койитиб ушбу сўзни сўзладим).

Тугал ўн сакиз айда айдим бу сўз  
Ўдурдум адирдим сўз эвдиб тара  
(Бу сўз(лар)ни тугал ўн саккиз ойда айтиб бўлдим,  
Танладим, фарқладим, териб сўз йиғиб (тўпладим).

Йалим ту чечактег йиди кин бурар  
Утундум мен этну тугаттим тура  
(Йилган хилма-хил чечаклар каби ҳиди мушк таратади  
Мен ҳозирланиб хикоя қилдим, хулосалаб тугатдим)...